

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

серія «Історичні науки»

ВИПУСК 37

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2026

УДК 94(082)
ББК 63
Н 34

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 10 від 29 січня 2026 року)*

*Науковий журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 24.09.2020 р. № 1188)*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Антонюк Я. М., доктор історичних наук;
Гжибовський Є., доктор габілітований, професор;
Давидюк Р. П., доктор історичних наук, професор;
Разиграсв О. В., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Кібіта Н., доктор філософії;
Марчук В. С., кандидат історичних наук, доцент;
Смирнов А. І., доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*).

Н 34 Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2026. Вип. 37. 150 с.

ISSN 2409-6806
DOI 10.25264/2409-6806-2026-37

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших освітніх і наукових установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти.

УДК 94(082)
ББК 63

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2026
© Автори статей, 2026

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Петро Кралюк</i> ЛІТОПИСЕЦЬ НЕСТОР: МІФ І РЕАЛІЇ	6
<i>Ігор Тесленко</i> НАЙДАВНІШІ ОЙКОНІМИ ОСТРОЖЧИНИ З ПРИСВІЙНИМ СУФІКСОМ *-inъ: ВИПАДОК ЛЮЧИНА	15
<i>Петро Кулаковський</i> ВОЛИНСЬКИЙ СЕЙМИК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ	19
<i>Микола Близняк</i> ЛІБЕРТАЦІЇ («PRAWO LIBERTATIS») МЕШКАНЦІВ МІСТ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII СТОЛІТТІ	36
<i>Данило Антонюк</i> ПРЕЗИДЕНТИ МІСТА ЖИТОМИРА В 1782–1793 РОКАХ	47
<i>Ярослав Антонюк, Володимир Трофимович, Лілія Трофимович</i> З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ ОУН(Б) ТА УПА В 1943 РОЦІ	52
<i>Анатолій Тершак</i> АВТОБІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛУЖИТЕЛІВ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ НА ЗАКАРПАТТІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ)	63

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Владислав Марискевич</i> ІНВЕНТАР МІСТА ЗАСЛАВА 1700 РОКУ	80
<i>Любов Корнійчук</i> МИКОЛА МУШИНКА ЯК ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР ПОСТАТІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА	94

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Василь Балух</i> МИТРОПОЛИТ ІСИДОР І ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ: СПРОБА ПОВЕРНЕННЯ СТАТУСУ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ	104
<i>Світлана Годжал, Єва Ганоцька</i> МАНУЕЛА САЕНС ТА ЇЇ УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СІМОНА БОЛІВАРА (1822–1830 РР.)	111
<i>Аліна Моргунова</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ТЕОСОФСЬКИХ СПІЛЬНОТ У ВІДПОВІДЬ НА ЗМІНИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА	118

<i>Степан Сияк</i> ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ГМІНИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У 1919–1929 РОКАХ	126
<i>Володимир Марчук</i> МІСТО КОРЕЦЬ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ	132
<i>Андрій Смирнов</i> ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ МОЛДОВИ ЯК ПРЕДСТАВНИКА ДИПЛОМАТІЇ ДІАСПОРИ	141

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 02.01.2026

Прорецензовано: 15.01.2026

Прийнято до друку: 19.01.2026

email: petro.kraliuk@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0003-1741-1079>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-6-14>Крالیук П. Літописець Нестор: міф і реалії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки»*. Острозь, 2026. Вип. 37. С. 6–14.

УДК: 94(477)+82-1:930.1

Петро Крالیук,доктор філософських наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Національного університету «Острозька академія»

ЛІТОПИСЕЦЬ НЕСТОР: МІФ І РЕАЛІЇ

Ім'я Нестора, котрого називають Літописцем, перетворилося у важливий символ – передусім в українській та російській культурах. Його вважають автором (чи укладачем) початкового руського літопису, іменованого «Повістю минулих літ». Навіть фахівці допускають, що цей автор мав стосунок до цього грандіозного твору. Насправді тут ми маємо справу з науковим міфом, який утвердився в літературі.

У статті на основі оригінальних джерел з'ясовано, що, фактично, існує три Нестора-Літописця. Перший – міфічний Нестор-Літописець, якому приписують написання початкового літопису. Другий – Нестор, який написав «Житіє Феодосія Печерського» та інші твори агіографічного характеру. Третій – Нестор, що написав початковий монастирський літопис Києво-Печерської лаври і фрагменти творів якого ввійшли до «Повісті минулих літ».

Ключові слова: Літописець Нестор, «Повість минулих літ», Києво-Печерський патерик, агіографія, міф, давньоруська література.

Petro Kraliuk

CHRONICLER NESTOR: MYTH AND REALITY

The name Nestor, known as the Chronicler, has become an important symbol, especially in Ukrainian and Russian cultures. He is considered the author (or compiler) of the original Rus' chronicle, called the «Tale of Bygone Years». Even experts admit that this author had something to do with this grandiose work. In fact, here we are dealing with a scientific myth that has become established in literature.

The article, based on original sources, states that there are, in fact, three Nestors-Chroniclers. The first is the mythical Nestor-Chronicler, who is credited with writing the original chronicle. The second is Nestor, who wrote the «Life of Theodosius of the Caves» and other works of a hagiographic nature. The third is Nestor, who wrote the initial monastic chronicle of the Kyivan Cave Monastery and fragments of whose works were included in the «Tale of Bygone Years».

Keywords: Chronicler Nestor, «The Tale of Bygone Years», Kyivan Cave Patericon, hagiography, myth, Old Rus literature.

Ім'я Нестора, котрого називають Літописцем, перетворилося у важливий символ – передусім в українській та російській культурах. Його вважають автором (чи укладачем) початкового руського літопису, іменованого «Повістю минулих літ». Навіть фахівці допускають, що цей автор мав стосунок до цього грандіозного твору – щоправда, поряд із іншими книжниками [див., наприклад: 9].

Попри претензії росіян на Нестора як на «свого автора», більшу претензійність на нього (принаймні в останній час) виявляють українці. Для них він перетворився в одну зі значимих фігур їхньої національної історії та культури.

У незалежній Україні були випущені поштові марки, присвячені Нестору (хоча подібні марки були ще й за часів Радянського Союзу). У 2006 р. Національний банк України випустив золоту ювілейну монету, присвячену Нестору-літописцю, номіналом 50 гривень. Пам'ятники цьому діячові є у Києві, Луганську, Борисполі. Існують також храми преподобного Нестора-літописця. А філія Російської православної церкви в Україні, т. зв. Українська православна церква, встановила в 2003 р. Орден преподобного Нестора Літописця. З 1997 р. в Україні день вшанування цього святого відзначається як День української писемності та мови (на даний час відзначення цього свята припадає на

27 жовтня) [21]. У цей день з 2000 року відбувається Всеукраїнський диктант національної єдності, мета якого популяризувати українську мову й об'єднати якомога більше людей навколо України в усьому світі.

Попри те, що думка про написання Нестором «Повісті минулих літ» стала майже «аксіомою», низка дослідників скептично ставилася й ставляться до авторства Нестором цього гранд-нарративу. Сергій Плохій з цього приводу справедливо зазначає: «Питання, чи справді літопис створив чернець-агіограф Нестор, відомий за Києво-Печерським патериком, чи він написав кілька житій монастирських отців, досі лишається відкритим. Деякі науковці заявляють, що саме поняття про Нестора-літописця – це продукт уяви печерських ченців XV століття. Інші боронять традиційний погляд і тримаються думки, що Нестор-агіограф і Нестор-літописець – це одна й та сама людина» [12, с. 21].

Справді, хоча існують джерелознавчі підстави вважати ченця Києво-Печерського монастиря Нестора, відомого своїми агіографічними творами, автором «Повісті минулих літ», однак це питання до кінця не вирішене. Річ у тім, що в більшості списків «Повісті минулих літ», які дійшли до нас, ім'я Нестора як автора не значиться. Воно не значиться в ранніх Іпатіївському та Радзивилівському списках. Там лише сказано, що ця книга створена ченцем Феодосієвого (тобто Києво-Печерського) монастиря без вказівки його імені. У одному з найдавніших списків зазначеного літопису, Лаврентіївському, в закінченні статті 1110 р. йдеться, що цей літопис написаний ігуменом Михайлівського монастиря Сильвестром [Видання «Повісті минулих літ» по списках див. : 13, 14, 15. Переклад «Повісті минулих літ» Леоніда Махновця сучасною українською мовою, який використовується в статті, див.: 8].

Лише в одному зі списків «Повісті минулих літ», т. зв. Хлебниковському, говориться: «Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала» [8, с. 1]. Три списки «Повісті минулих літ», де зазначалося ім'я Нестора як автора чи укладача цього літопису, начебто знаходилися в руках російського історика Василя Татищева (1686-1750). Це ми знаємо зі слів цього автора [20, с. 88]. Однак тут залишається повірити йому на слово, оскільки підтвердити це не маємо змоги.

Хлебниковський список [Сучасне видання Хлебниковського списку див. : 25], відомий під іменем останнього власника Петра Хлебникова, російського купця з Коломни, був знайдений у 1809 р. відомим на той час російським істориком та письменником Миколою Карамзіним (1766-1826). Він же і ввів його в науковий обіг. На час віднайдення Хлебниковського списку той належав дочці згаданого купця Анні Полторацькій. Зараз цей список знаходиться в Національній бібліотеці Росії.

Проте насправді вказаний текст є пам'яткою української, а не російської культури. Його аналіз свідчить про українське походження пам'ятки. Навіть російські дослідники визначали мову цього тексту як південноруську, власне українську, з дуже типовими місцевими ознаками [13, р. 131, 144]. Науковці вважають, що Хлебниковський список був створений орієнтовно в 60-70-их роках XVI ст. Місцем його написання міг стати Острог, котрий на той час належав до помітних культурних осередків України, що було пов'язано з діяльністю князя Василя-Костянтина Острозького, який ініціював створення Острозької академії (1576 р.) та видання Острозької Біблії (1580-1581 рр.). Окрім того, Острог був на той час місцем регіонального літописання, результатом чого стала поява Острозького літописця [2]. Також в Острозі та пов'язаним із ним Дерманським монастирем здійснювалися переклади різноманітних текстів переважно релігійного характеру, а також писалися полемічні твори. Взагалі в той час і Острог, і загалом Волинська земля були важливими осередками книгописання в Україні. Чимало волинських шляхтичів, які не відзначалися великою заможністю, вважали своїм обов'язком фінансувати переписування різноманітних текстів, про що свідчить заповіт Василя Загорівського. У цьому документі зазначалося, аби дяк, роботу якого фінансував шляхтич, щоб не лише навчав дітей, «у церкві на книгах гаразд читав і співав, а й «книги, яких церква пильно потребує, з доброго підняття щоб уставно писав, аби щотижня по три зошити правильно, справедливо і нефальшиво списував. А на рік півтора ста зошитів...» [16, с. 227-228].

Принагідно варто відзначити, що Хлебниковський список містив, окрім початкового літопису («Повісті минулих літ»), також інші літописні твори українського походження – Київський та Галицько-Волинський літописи. Останні переважно висвітлювали історію українських земель. Іноді Хлебниковський список навіть іменують Острозьким.

Вказаний список виявився також пов'язаним із молдавськими землями, про що свідчать примітки на звороті останнього аркуша тексту. Із них стає зрозуміло, що список належав «логофету Вітольду Мароку з Молдавської землі». Логофетами у середньовічній та ранньомодерній Молдавській державі іменували глав господарської канцелярії та хранителів печатки молдавських господарів. Отже, Вітольд Марок мав належати до освічених людей. Звідси стає зрозумілим його інтерес до тексту «Повісті минулих літ».

Варто вказати, що в той час значну частину населення Молдавської держави становили русини (предки сучасних українців). У тому числі вони були представлені на рівні елітарному [10, с. 161-183]. Мовою церкви в цій державі була мова старослов'янська. Нею велося богослужіння в храмах, нею ж писалися літургійні тексти. Старослов'янська мова лежала в основі мови державної, зокрема мови канцелярії молдавських господарів. Остання ж була наближеною до тогочасної руської (української) книжної мови. Навіть перші тексти розмовною волосською (молдавською) мовою писалися кирилицею. І в них було чимало слов'янізмів. Зрештою, варто відзначити тісні зв'язки Молдавії з українськими землями. Навіть деякі русини-українці ставали чи намагалися стати правителями (господарями) Молдавії. Наприклад, на молдавський престол претендував Дмитро Байда-Вишневецький (1516-1563). Молдавським господарем став запорізький козак Іван Підкова (1533-1578). Певні плани щодо Молдавії були в Богдана Хмельницького (1596-1657), який одружив свого сина Тимоша (1632-1653) на дочці молдавського господаря Василя Лупула Розанді. Тому Молдавія була близькою до українських земель і в плані політичному, й культурному. Цілком могло бути так, що список літопису, написаного в Острозі, міг опинитися в Молдавії, потрапити до рук її логофета Вітольда Марока.

Відомо, що той служив у молдавського господаря Костянтина Могили (1607-1611), а також його брата Єремії [26, р. 56]. Від нього зазначений список міг потрапити до Києво-Печерського монастиря, архімандритом якого з 1627 по 1647 рр. був виходець із Молдавії Петро Могила, сім'я якого належала до представників молдавської аристократії.

Правда, у попередника Петра Могили, Захарії Копистенського, котрий здійснював керівництво Києво-Печерським монастирем у 1624-1627 рр., зустрічається згадка про «літопис Нестора» [26, р. 56]. Ця згадка є в його полемічному творі «Палінодія» (1621 р.) на полях четвертого розділу [24]. Це можна розглядати як можливе представлення Нестора автором «Повісті минулих літ». Однак стверджувати це з впевненістю не можемо. Адже згадка про Нестора (точніше – Нестера) як літописця зустрічається в «Києво-Печерському патерику», про що більш детально буде йти мова ділі.

Схоже, в 30-их роках XVII ст. Хлебниковський список потрапив до уже згадуваного Петра Могили. Саме завдяки останньому відбулася ймовірна реконструкція твору, деякі його сторінки (очевидно, втрачені) були переписані. Не раніше 1640 р. на 2-7 листах тексту з'явилися правки Петра Могили, зокрема в заголовку з'явилося ім'я чорноризця Феодосівського Печерського монастиря Нестора. Тому є підстави вважати, що це відносно пізня інтерполяція, здійснена тодішнім київським митрополитом. В принципі, таке цілком могло статися.

Ймовірно, поява імені Нестора як автора (укладача) «Повісті минулих літ» сталася під впливом релігійно-культурної традиції Києво-Печерського монастиря, котрий був значним православним осередком не лише на теренах України, а й Східної Європи. Принаймні в цьому випадку проглядаються два такі варіанти.

Варіант перший. Ім'я Нестора, ченця цієї обителі, як автора «Повісті минулих літ», могло з'явитися на початках написання Хлебниковського списку, якщо цей список створювався в Острозі. Варто нагадати, що в Києво-Печерському монастирі були поховані деякі князі Острозькі. До них належав Федір Острозький, котрий з часом був канонізований Православною Церквою. В Успенському соборі цього монастиря поховали видатного полководця Костянтина Івановича Острозького – батька Василя-Костянтина, який прославився своєю меценатською діяльністю на культурному полі й на користь церкви [22].

Приблизно в той самий час, коли створювався Хлебниковський список, писалася чергова редакція «Києво-Печерського патерика». І робилася вона «за велінням та задумом старця печерського, інока Олексія Волинця» [1, с. 193]. Переписування цієї редакції здійснював «дячок Нестерець», який був сином міщанина Лук'яна із Сокалая. У цій редакції це чітко зазначено, а також вказано, коли це робилося – в 7062 році (1554-му від Різдва Христового) [1, с. 193-194]. Тобто до створення цієї редакції мали стосунок волинці. Адже інок Олексій названий Волинцем. Щодо Нестерця, що він походив із міста Сокаля, яке було тісно пов'язане з Волинською землею.

Можливо ці люди мали відношення до створення Хлебниковського списку. І вони могли вписати до нього ім'я Нестора як автора літопису, оскільки в «Києво-Печерському патерику» йшла мова про Нестера, котрий написав якийсь літопис. Про цю згадку в патерику більш детально буде йти мова далі.

Острозька (волинська) версія походження Хлебниковського списку певним чином пояснює появу в «Падінодії» Захарії Копистенського згадки про «літописця Нестора», оскільки в цьому творі чимало уваги було присвячено Василю-Костянтину Острозькому, а сам він подається як своєрідний зразок для наслідування [24].

Варіант другий. Могло ім'я Нестора, як літописця, автора «Повісті минулих літ», з'явитися також під впливом інтерполяції Петра Могили. Останній, будучи архімандритом Києво-Печерського монастиря, зробив чимало для підняття престижу цієї обителі [4]. Саме за часів цього ієрарха один із його сподвижників Сильвестр Косов (бл. 1607-1657) підготував і видав у 1635 р. польськомовну переробку «Києво-Печерського патерика» [11, с. 175-182]. Тому видається можливим, що Петро Могила міг ініціювати представлення ченця Нестора як автора (укладача) «Повісті минулих літ». Тим паче, що в той час в Київській митрополії (Україні та Білорусі) набув поширення інтерес до старовини, у т. ч. до літописних текстів, з допомогою яких показувалося значення давніх православних святинь, передусім Києво-Печерського монастиря, про який чимало йшлося в літописах. У цьому контексті авторство Нестора «Повісті минулих літ» піднімало авторитет вказаної обителі.

Ідея Несторового авторства початкового літопису цілком могла сформуватися під впливом «Києво-Печерського патерика», котрий був як твором агіографічним, так і, в певному сенсі, літописним. У цьому творі, як уже говорилося, зустрічається згадка про Нестера як літописця.

Правда, ці згадки в патерику з'явилися відносно пізно – на початку XIII ст. У той час єпископ Суздаля й Володимира-на-Клязьмі Симон (? – 1226), який раніше був ченцем Києво-Печерського монастиря, написав монаху цієї обителі Полікарпу послання, де осуджував прагнення того при підтримці княгині Верхусливи та її брата, великого князя Юрія Всеволодича, зайняти єпископську кафедру в одному з міст Русі. Це послання ввійшло до «Києво-Печерського патерика» [1, с. 99-103]. Симон, докоряючи Полікарпу і вказуючи на його честолюбство та суєтність помислів, наводив як приклад для наслідування діяння ченців Печерського монастиря, розповідаючи про них у дев'яти докладених до послання оповіданнях. До оповідань Симона Полікарп, своєю чергою, приєднав низку власних записів монастирських переказів, на що вказує він у своєму посланні до архімандрита Акиндина, котрий керував Києво-Печерським монастирем у той час [1, с. 124]. Так, у Полікарповому слові про Никиту-затворника згадується Нестер, «який написав літописець» [1, с. 126]. А в слові про святого й блаженного лікаря Агапіта говориться, що Нестер у літописці написав про блаженних отців Даміана, Ієремію, Матвія та Ісакія [1, с. 133]. Ще в одному слові патерику «Про преподобного і багатостраждального отця Пімена і про тих, хто хоче перед смертю прийняти чернецтво» згадується якийсь літопис. І навіть наводяться такі слова з нього: «Господь, що сотворив це знамення, відає, чи було воно ради цього блаженного, чи було втім якимсь іншим провидінням» [1, с. 183]. Схоже, в цьому випадку мова йшла про монастирський літопис, котрий із часом міг послужити для написання частини «Києво-Печерського патерика», а не про початковий літопис, тобто «Повість минулих літ». Принаймні про Даміана [1, с. 51, 95, 133], Ієремію [1, с. 133] та Матвія [1, с. 96, 126, 133] є низка згадок у патерику. Про них розповідається в окремому слові-розповіді «Про святих блаженних перших ченців печерських, які засяяли у домі Печерської Божої матері божественними чеснотами, постом, і бдінням, і пророчим даром у святому монастирі Печерському» [1, с. 94-97]. Про Даміана говориться також у житті Феодосія Печерського, написаного Нестором (не Нестерем!). Однак чи не найбільше в «Києво-Печерському патерику» згадується Ісакій, якому навіть присвячена окреме Полікарпове слово-розповідь [1, с. 125-126, 185-189]. Про всіх цих ченців (Даміана, Ієремію, Матвія та Ісакія) також є розповіді в «Повісті минулих літ» [8, с. 115-120]. Щодо оповіді про Ісакія, то в ній не зазначено, хто був її автором. Однак можемо припустити з високою вірогідністю, що ним був саме Нестер. Те саме можемо сказати про такий згадуваний текст, як «Про святих блаженних перших ченців печерських, які засяяли у домі Печерської Божої матері божественними чеснотами, постом, і бдінням, і пророчим даром у святому монастирі Печерському». Звісно, це гіпотеза – хоча видається вона досить переконливою.

Водночас у «Києво-Печерському патерику» зустрічаємо вказівку, що Нестор (тут він уже не іменується Нестером!) написав об'ємне житіє Феодосія Печерського, а також його перу належить

сказання про те, чому монастир прозваний Печерським, і слово про перенесення мощів святого преподобного отця Феодосія Печерського [1, с. 16-84].

Однак виникає питання, чи Нестор і Нестер, котрий написав літопис, одна й та сама особа? І проблема не лише в тому, що ім'я цього автора (чи все таки авторів?) було написано по-різному. Така різниця в написанні могла виникнути в результаті помилки переписувача. Питання передусім у тому, що Полікарп, згадуючи Нестера, нічого не говорить про те, що той написав житіє Феодосія Печерського. Хоча, здавалося, мав би таке зробити. Тобто агіограф Нестор і монастирський літописець Нестер, радше, були два різні автори.

Також тексти (про це більш детально йтиметься далі), які написав Нестор, не узгоджуються з відповідними літописними оповідями про Києво-Печерський монастир. Натомість низка печерських текстів, які можливо написав Нестер, співзвучні з відповідними текстами у «Повісті минулих літ». Тому виникає думка: а чи не був причетним до написання початкового літопису Нестер (не Нестор!).

Загалом складається враження, що Нестору могло бути приписане авторство «Повісті минулих літ» «заднім числом», оскільки його ім'я як агіографа й літописця (щоправда, в різних варіантах написання) фігурувало в «Києво-Печерському патерику». І, схоже, це зробив книжник, який переписував Хлебниковський список.

Правда, тут виникає питання: можливо, для цього невідомого нам переписувача були підстави таке вчинити? Наприклад, він користувався якимись невідомими нам джерелами. Однак є підстави вважати інакше. Нестор (а не Нестер), який фігурує на сторінках «Києво-Печерського патерику», є автором відомого агіографічного твору, що в літературі іменується як «Читання про Бориса і Гліба» [3, с. 179-206]. Вказівку на це маємо і в зазначеному творі, і в «Києво-Печерському патерику» [1, с. 20].

За великим рахунком, виглядає це незвично. У період Середньовіччя автори переважно себе не афішували. Зрештою, авторство тоді було «розмитим». Люди того часу дотримувалися думки, що мудрість вже «давно відкрита», вона міститься в Біблії, інших авторитетних текстах. Тому треба просто останні копіювати й інтерпретувати. Відповідно, книжник часто не вважав себе автором-творцем і не вказував свого імені. Через те чимало середньовічних текстів лишалося анонімними.

Іншу справу маємо з «Читанням про Бориса і Гліба». Наприкінці цього твору читаємо таке: «Але ми тут уже зупинимо слово. Це я, грішний Нестор, про життя і про погибель, і про чудеса святих та блаженних страсотерпців цих спитавши тих, хто докладно відав, а інше сам знаючи, з великого мало написав, аби ті, хто читатиме, славили Бога. Молю ж і вас, читачів, аби задля любові Божої згадували мене і казали: «Господи Боже, молитвами преблагенних страсотерпців Бориса і Гліба гріхи того, що написав це прочитане, нехай гріхів відпущення отримає благодаттю і милосердям, чоловіколюбством Господа нашого Ісуса Христа, з Ним же Отця разом із Святим Духом і нині й повсякчас у віки вічні, амінь» [3, с. 206].

Тобто Нестор згадує себе не заради прославлення, заявивши про своє авторство. Вважає, що написання ним життя Бориса й Гліба є справою богоугодною. За неї він отримає відпущення гріхів та спасіння. Також сподівається, що ті, хто читатиме це житіє, помоляться за нього. І це сприятиме його спасінню. Ось такий «прагматизм» виявляє цей автор, завдяки якому і було зафіксоване його ім'я в агіографічному тексті.

Але якщо Нестор є автором згаданого «Читання про Бориса і Гліба» (в чому немає особливих підстав сумніватися), то видається малоімовірним, що він є також автором «Повісті минулих літ». Річ у тому, що в цьому літописному творі наведена достатньо розлога оповідь про вбивство князів Бориса і Гліба [8, с. 77-81], яких у 1072 р. фактично канонізувала Православна Церква, про що теж йдеться в початковому літописі [8, с. 111-112].

Ця оповідь виглядає як вставка у літопис і по суті є агіографічним твором. Вона загалом співпадає зі «Сказанням про Бориса і Гліба» [3, с. 49-55], автор якого невідомий. Принаймні в цьому творі не вказано, хто його написав. Щоправда, деякі російські дослідники, архієпископ Макарій (Булгаков), Михайло Погодін та інші, вважали автором цього твору чорноризця Якова (чи то Якова-пресвітера), про якого є згадка в «Повісті минулих літ» [8, с. 114].

Насправді, ця згадка не дає підстав так вважати. У літописі Яків-пресвітер фігурує як один із учасників конфліктної ситуації, що виникла вкінці життя Феодосія Печерського. Останній хотів, аби ігуменом Києво-Печерського монастиря після нього став саме цей чернець. Однак монастирська братія була проти. Ченці заявили Феодосію Печерському, що Яків «не їхній». Він, мовляв,

не постригався в Києво-Печерському монастирі, а прийшов сюди з Альти з братом своїм Павлом. Зрештою, під тиском чорноризців Феодосій Печерський поступився й погодився призначити після себе ігуменом обителі не Якова, а Стефана. Ніякої інформації тут про те, що Яків-пресвітер писав якісь твори, зокрема житіє Бориса й Гліба, немає.

Правда, згадка про авторство Якова-мніха (не пресвітера!) стосується якогось життя Бориса і Гліба. Таку згадку зустрічаємо в творі «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира». Це відносно пізня писемна пам'ятка, списки якої дійшли до нас із XV ст. Сам же твір, ймовірно, був укладений десь у XIII ст., хоча міг мати в своїй основі прототекст із XI ст. Принагідно варто зазначити, що змістовно «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі...» помітно відрізняється від літописної розповіді про цього князя.

На початку зазначеного твору читаємо наступне: «Так же і я, недостойний мних Яков, почувши від багатьох про благовірного князя всієї Руської землі Володимира, сина Святослава, і мало зібравши від великого благочестя його, написав [про нього] і про синів його, – кажу про святих славних мучеників Бориса і Гліба – про те, як просвітила благодать Божа серце князю Руському Володимирі, сину Святослава, онука Ігоря, і полюбив його чоловіколюбивий Бог, який хотів врятувати будь-яку людину, і до розуму істинного привести, і як забажав [він] святого хрещення» [18, с. 125].

Із наведених слів випливає наступне: «Пам'ять і похвалу князеві руському Володимирі...» написав Яків, що іменує себе мніхом, тобто монахом, ченцем. При цьому він не вказує, що є чорноризцем Печерського монастиря. Хоча, наприклад, згаданий Нестор, автор низки житійних творів, на це вказує, коли говорить про своє авторство. Тому вважати Якова-мніха ченцем Печерського монастиря дещо проблематично. Тим паче ототожнювати його з Яковом-пресвітером, якого Феодосій Печерський хотів зробити своїм наступником.

Те, що Яків-мних у «Пам'яті і похвалі князеві руському Володимирі...» вказує на своє авторство цього твору і на те, що він написав про Бориса і Гліба, свідчить про його розвинуту авторську свідомість – як і в агіографа Нестора.

Однак тут виникає питання, чи згадуване «Сказання про Бориса і Гліба» міг написати Яков-мних? Тим паче, що в цьому творі його авторство не зазначене.

По-перше, «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі...» і «Сказання про Бориса і Гліба» відрізняються між собою стилістично [17, с. 192]. Навіть враховуючи те, що ці твори перероблялися при переписці, сумнівно, ніби вони належали одному й тому самому автору.

По-друге, «Сказання про Бориса і Гліба» в багатьох моментах співпадає з оповіддю в «Повісті минулих літ» про цих святих-страстотерпців [8, с. 77-80]. Навіть можна сказати, що літописна розповідь про останніх є скороченим варіантом «Сказання про Бориса і Гліба». Але тут виникає питання: якщо Яков-мних є автором «Пам'яті і похвалі князеві руському Володимирі...» і «Сказання про Бориса і Гліба», то чому перший твір змістовно не співпадає, а другий співпадає із відповідними фрагментами «Повісті минулих літ»? Це наводить на думку, що автором цих творів не могла бути одна й та сама людина. Але тоді – хто? Далі спробуємо дати відповідь на це питання – але пізніше.

Однак залишимо питання про Якова-мніха, автора, якого часто дослідники іменують «загадковим». Звернемося до «Сказання про Бориса і Гліба», авторство якого встановити проблематично. Описом життя і кончини Бориса і Гліба в цьому творі загалом співпадає з тим, що говориться про цих князів у «Повісті минулих літ». Це дає підстави припустити, що вказані тексти могла писати одна й та сама людина. Правда, допустимий і інший варіант: що укладач «Повісті минулих літ» просто скористався «Сказанням про Бориса і Гліба», подавши його в літописі у дещо скороченому варіанті. Але якщо укладачем «Повісті минулих літ» був книжник, що написав «Сказання про Бориса і Гліба», чи принаймні що він принаймні скористався цим текстом, то дуже сумнівно, що це був Нестор, який написав «Читання про Бориса і Гліба». Оскільки існують значні відмінності між «Читанням про Бориса і Гліба», з одного боку, й «Сказанням про Бориса і Гліба» та літописною версією вбивства цих князів, з другого боку.

Не вдаючись до деталей, зазначимо головні моменти розходжень між «Читанням про Бориса і Гліба» та «Сказанням про Бориса і Гліба», а також «Повістю минулих літ».

Наприклад, у «Читанні про Бориса і Гліба» нічого не говориться про приховування смерті князя Володимира Святославича, яке поклато початок братовбивчій війні за київській престол. Однак про це приховування йдеться в «Повісті минулих літ», а також у «Сказанні про Бориса і Гліба».

Натомість, у Несторовому «Читанні про Бориса і Гліба» просто сказано, що Святополк, прозваний у літописі Окаянним, після Володимирової смерті сів на коня й опинився в Києві, зайнявши батьківський престол.

Помітними є розходження в описах вбивства Бориса у «Сказанні про Бориса і Гліба», «Повісті минулих літ», з одного боку, та в «Читанні про Бориса і Гліба», з другого. Наприклад, «Читання про Бориса і Гліба» не говорить, як Святополк знаходить убивць, котрі за його наказом мають вчинити замах на князя Бориса. А «Сказання про Бориса і Гліба» та «Повість минулих літ» не лише розповідають про це, але й вказують імена тих, хто здійснив вбивство.

Нарешті представлена в «Читанні про Бориса і Гліба» історія князя Гліба кардинально різниться від тієї історії, котру маємо в «Сказанні про Бориса і Гліба» й у «Повісті минулих літ». У «Читанні про Бориса і Гліба» Гліб не є муромським князем, як це стверджують «Сказання про Бориса і Гліба» й «Повість минулих літ», а перебуває в Києві. Довідавшись, що Святополк Окаянний зайняв престол, Гліб у «Читанні про Бориса і Гліба» сідає на кораблик і втікає звідси, остереігаючись, що брат може вчинити йому щось погане. Натомість у «Сказанні про Бориса і Гліба» та «Повісті минулих літ» розповідається, що Гліб зі свого Мурому подався на Волгу, а потім опинився біля Смоленська.

Загалом можемо констатувати: в літературі давньої Русі, фактично, склалися дві агіографічні традиції про Бориса і Гліба. Одна з них була представлена Нестором у «Читанні про Бориса і Гліба». Друга традиція, яка не співпадала з Несторовою традицією, була репрезентована «Сказанням про Бориса і Гліба» й «Повістю минулих літ». Існування цих двох традицій і дає підстави сумніватися, що Нестор був укладачем початкового літопису.

Однак можемо допустити: окрім Нестора, були й інші укладачі «Повісті минулих літ». Дехто вважає таким уже згаданого ігумена Михайлівського монастиря Сильвестра [7, с. 133-155; 19, с. 11-35]. Називаються також інші імена можливих співавторів чи укладачів початкового літопису [5, с. 317]. Безперечно, авторство «Повісті минулих літ» мало колективний характер, а цей гранд-наратив писався й укладався протягом тривалого часу. Тільки в перші роки XII ст. відбулося його оформлення. Тому один із укладачів літопису міг скористався згаданим «Сказанням про Бориса і Гліба», вписавши в «Повість минулих літ» відповідний фрагмент про князів-страстотерпців – а в той час Нестор укладав інші літописні фрагменти. Звісно, ця гіпотеза виглядає не дуже правдоподібно.

Річ у тім, що існують й інші твори, котрі ставлять під сумнів авторство Нестора «Повісті минулих літ». Маються на увазі тексти в «Києво-Печерському патерику», присвячені Феодосію Печерському [1, с. 20-84]. Зазначені твори чітко атрибутовані – там вказано, що вони належать Нестору. Розповідаючи про Феодосія Печерського, цей автор говорить про себе в першій особі. Стверджує, що пишучи цей твір, звертався до розуму, огороджував себе вірою та надією. Тобто із контексту можемо зрозуміти: для Нестора таке писання було святобливою справою – через що він і взявся за неї.

Життя Феодосія Печерського є доволі об'ємним і займає майже третину об'єму патерика. Це своєрідний агіографічний роман, який розповідає про життєвий шлях святого, його стосунки з матір'ю, монастирською братією, мирянами, київськими князями тощо.

Інше маємо в «Повісті минулих літ». Тут теж чимало уваги приділено Феодосію Печерському [8, с. 112-115]. Однак літописний текст про нього не йде ні в яке порівняння з «Феодосійським текстом» патерика.

У «Повісті минулих літ» не розповідається про життя Феодосія, а лише йдеться про його останні дні та смерть. Звісно, про це говориться також у житті цього святого, вміщеному в патерику. Однак ці розповіді не схожі між собою.

Опис кончини Феодосія в патерику виглядає більш «прагматично», ніж це маємо в «Повісті минулих літ». У житті звертається увага на те, що перед смертю святого до нього прийшов київський князь Святослав. І Феодосій закликав останнього опікуватися Печерським монастирем. Це виглядає як одна із його заповідей. Далі Феодосій звертається до монастирської братії й пропонує їй обрати собі ігумена. Відповідно, ченці обирають таким Стефана. Далі Феодосій говорить ченцям, щоб ті поховали його в печені, а також звертається до них із повчанням, у якому лунає заклик дотримуватися християнських чеснот. При цьому також говориться, що необхідно піклуватися про монастир.

Сама ж кончина Феодосія супроводжується чудом. Біля монастиря в той час знаходився князь Святослав. І він єдиний бачив, що над обителлю піднявся вогненний стовп. Це стало знаком того, що Феодосій помер.

У «Повісті минулих літ», де описується смерть Феодосія, про князя Святослава мова не йде – хоча, як бачимо, у житті він один із головних персонажів оповіді. Звісно, літопис стверджує, що Феодосій заповідав себе поховати в печері й перед смертю звертається з поученням до братії. Але це зовсім не те поучення, котре маємо в житії. У літописі говориться про те, як ченці мають оберігати себе від бісів – молитися, виявляти стриманість, не їсти багато, не лінуватися, довго не спати, слухати заповіді святих отців і читати книги. Особливий акцент робився на дотриманні постів. Натомість, наведене в літописі поучення нічого не говорить про піклування щодо монастиря.

«Повість минулих літ», на відміну від житія, досить детально описує процедуру обрання ігумена на Києво-Печерського монастиря, коли виникла конфліктна ситуація, про яку вже частково мова йшла вище. Спочатку братія просить Феодосія призначити їм ігумена. Проте він пропонує їм самим обрати його. При цьому заявляє, що обрати можна серед них будь-кого, окрім двох ченців – Миколи та Ігната. Про першого є згадка в житії Феодосія Печерського, де сказано, що Микола був нечистим на руку, злодієм [1, с. 75-76]. Про Ігната якоїсь інформації не маємо. Але можна припустити, що ці два чорноризця показали себе не з найкращого боку, тому Феодосій наполягає, аби когось із них не ставили керувати монастирем.

Ченці тим не менше просять і далі, аби Феодосій призначив їм ігумена. Той зрештою погоджується й пропонує, аби монастирем керував Яків-пресвітер. Це викликає незгоду братії. І ченці вимагають, аби ігуменом був призначений Стефан-доместик. Це, своєю чергою, викликає незадоволення Феодосія. Він навіть говорить: «Се я по божому повелінню нарік був вам Якова, а се ви своєю волею вчинити хочете» [8, с. 114]. Однак Феодосій зрештою погоджується з цим.

Про цей конфлікт у житії нічого не сказано. Виникає питання, чому Нестор оминув цей епізод (далеко не другорядний!) – тим паче, що про інші епізоди Феодосієвого життя, котрі часто не були такими значними, він пише детально? Звісно, можна знайти таке пояснення: мовляв, житіє – це твір агіографічний, тому його герой зображується в ідеалізованому вигляді; натомість літопис – твір світський і тут можна говорити про речі конфліктні, неблагочестиві.

Та, попри такі пояснення, все одно бачимо, що житіє Феодосія Печерського і літописна згадка про святого помітно різняться між собою – і в плані змістовному, й стилістично. Тому є достатньо підстав вважати, що написані вони різними авторами.

Виходячи з усього вищесказаного, можемо констатувати, що «існує три Нестора». Перший Нестор – це міфічний, якому, спираючись на Хлебниківський список «Повісті минулих літ», приписують авторство цього гранд-нарративу. Цей міф став «канонічним», витворивши образ Нестора Літописця. І він безкритично переходить із публікації в публікацію й багатьма сприймається як «аксіома».

Другий Нестор, точніше Нестер, це автор агіографічного літопису Києво-Печерського монастиря. Йому можуть належати деякі тексти «Києво-Печерського патерика», котрі стоять окремо від патерикових текстів, пов'язаних із агіографом Нестором. Ми також допускаємо, що йому могло належати «Сказання про Бориса і Гліба» – хоча це припущення базується на міркуваннях про «логіку написання» давньоруських текстів і не має підтвержень у джерелах. Також цей Нестер міг бути конкурентом відомого нам агіографа Нестора, котрого також вважають автором-укладачем початкового літопису.

Нарешті, третій Нестор – це автор двох ідентифікованих житій, зокрема «Читання про Бориса і Гліба» та житія Феодосія Печерського, а також ще деяких текстів, вміщених у патерику. У його особі маємо агіографа – до того блискучого. І в «Читанні про Бориса і Гліба» та житії Феодосія Печерського простежується тенденція ідеалізації героїв, представлення їх у душі християнського благочестя.

Чи міг Нестор укласти й житія інших ченців Києво-Печерського монастиря, про це з певністю говорити не можемо. Однак, безперечно, цей автор був примітною фігурою серед давньоруських книжників – саме завдячуючи своїм агіографічним творам. Тому розглядаючи життя й творчість Нестора як одного з найпримітніших авторів давньої Русі, варто дистанціюватися від міфу про те, що він автор-укладач «Повісті минулих літ». Цей міф лише дезорієнтує адекватну реконструкцію Несторового творчого спадку. Останній же варто осмислювати в контексті давньоруської агіографічної традиції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки). Київ, 1931.
2. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Київ, 1971.
3. Бугославський С. Пам'ятки XI-XVIII в.в. про князів Бориса і Гліба. (Розвідка та тексти). Київ, 1928.
4. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969 (перевидання: Київ, 1997).
5. Історія української літератури. Київ, 2013. Т. 1.
6. Іпатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908, Т. 38.
7. Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977.
8. Літопис руський. Київ, 1989.
9. Лихачев Д. Повесть временных лет. *Лихачев Д. Избранные работы в трех томах.* Ленинград, 1987. Т. 2. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. С. 3-342.
10. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура і влада. Київ, 2011.
11. Перетц В. Києво-Печерський патерик в польском и украинском переводе. *Славянская филология. Сборник статей.* Москва, 1958. Т. 3.
12. Плохий С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015.
13. Повесть временных лет, часть первая. Москва-Ленинград, 1950 (перевидання – Санкт-Петербург, 1996, 1999).
14. Полное собрание русских летописей: Т. 1. Лаврентьевская летопись. 2-е издание. Ленинград, 1926, Т. 2.
15. Радзивилловская летопись. Ленинград, 1989.
16. Слово многоцінне. Київ, 2006. Книга 1.
17. Творогов О. Іаков (XI в.). *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV века.* Ленинград, 1987. Вып. 1. С. 191—192.
18. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. Київ, 2001. Т. 1.
19. Толочко О. Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції. *Київська старовина.* Київ, 1996. №4-5. С. 11-35.
20. Толочко П. Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст. Київ, 2005.
21. Указ Президента України № 455/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4552023-47641>.
22. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків і нащадків. Київ, 2012.
23. Kloss B. Copies of the Hypatian Chronicle and Their Textology. *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 129-147.
24. Lev Krevza's Obrona i edności cerkiewney and Zaxarija Kopystensk'yi's Palinodija: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Harvard, 1987. Vol. 3.
25. The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume VIII). Harvard, 1991.
26. Tolochko O. On «Nestor the Chronicler». *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 31-59.

References:

1. Abramowic D. Kyevo-Pecersksj pateryk (Vstup. Tekst. Prymitky). Kyiv, 1931.
2. Bevzo O. Lvivskij litopys i Osrozkyj litopysec. Dzereloznavce doslidzennja. Kyiv, 1971.
3. Bohuslovskij S. Pamjatky XI-XVIII v.v. pro knjaziv Borysa i Hliba. (Rozvidka i teksty). Kyiv, 1928.
4. Zukovskij A. Petro Mohyla i pytannja jednosti cerkov. Paris, 1969 (perevydanna: Kyiv, 1997).
5. Istorija ukrainskoj literatury. Kyiv, 2013. T. 1.
6. Kuzmin A. Nacalnyje etapy drevnjerusskogo letopisanija. Moskva, 1977.
7. Lihacov D. Povjest vremennyh let. *Lihacov D. Izbrannyje rabotybv trjoh tomah.* Leningrad, 1987. T. 2. Velikoje nasltdije. Klassiceskije proizvedenija literatury Drevnej Rusi. S. 3-342.
8. Odnorozenko O. Ukrainska (ruska) elita doba Serednoviccja i rannjoho Modernu: struktura i vlada. Kyiv, 2011.
9. Peretz V. Kyevo-Pecersksj pateryk v polskom i ukrainskom perevode. *Slavjanskaja filologija. Sbornik stanej.* Moskva, 1958. T. 3.
10. Plohij S. Pohodzennja sljvjanskyh nacij. Domoderni idtntycnosti v Ukraini, Rossiji ta Bilorusi. Kyiv, 2015.
11. Povest' vremennykh let, chast' pervaya. Moskva-Leningrad, 1950 (perevidannya – Sankt-Peterburg, 1996, 1999).
12. Tvorogov O. Iakov (XI v.). Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi. XI – pervaya polovina XIV veka. Leningrad, 1987. Vyp. 1. S. 191—192.
13. Tolochko O. Nestor-litopysets': bilya dzherel odniyeyi istoriohrafichnoyi tradytsiyi. Kyivys'ka starovyna. Kyiv, 1996. №4-5. S. 11-35.
14. Tolochko P. Davn'orus'ki litopysy i litopystsi X-XIII st. Kyiv, 2005.
15. Ul'yanovs'kyu V. Knyaz' Vasyl'-Kostyantyn Ostroz'kyu: istorychnyy portret u halereyi predkiv i nashchadkiv. Kyiv, 2012.
16. Kloss B. Copies of the Hypatian Chronicle and Their Textology. *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 129-147.
17. Lev Krevza's Obrona i edności cerkiewney and Zaxarija Kopystensk'yi's Palinodija: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Harvard, 1987. Vol. 3.
18. The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume VIII). Harvard, 1991.
19. Tolochko O. On «Nestor the Chronicler». *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 31-59.

Отримано: 15.12.2025

Прорецензовано: 20.12.2025

Прийнято до друку: 28.12.2025

email: heritage@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0009-0000-3603-2686>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-15-18>Тесленко І. Найдавніші ойконіми Острожчини з присвійним суфіксом *-інь: випадок Лючина. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 15–18.

УДК: 811.161.2'373.21(477.82)

Ігор Тесленко,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
керівник Центру вивчення спадщини князів Острозьких
Національного університету «Острозька академія»*

НАЙДАВНІШІ ОЙКОНІМИ ОСТРОЖЧИНИ З ПРИСВІЙНИМ СУФІКСОМ *-інь: ВИПАДОК ЛЮЧИНА

У статті аналізується походження назви села Лючин Рівненського району Рівненської області, яке в добу пізнього середньовіччя та раннього модерну входило до складу Острозької волості кн. Острозьких. Станом на 1603 рік, окрім самого Лючина, у її межах лежало ще вісім поселень із типологічно подібними назвами. Наявність у цих ойконімах присвійного суфікса *-інь вказує на ім'я засновника або одного з перших власників чи посесорів сіл. У статті висувається припущення про зв'язок Лючина з волинським боярином Лютиком Небогатим, який жив у другій половині XV століття і мав майнові, а можливо й родинні зв'язки з регіоном Погорини.

Ключові слова: ойконіми, середньовічна доба, соціальна історія, Волинь, князі Острозькі, Острозька волость, історія України, землеволодіння, Велике князівство Литовське.

Ihor Teslenko

THE EARLIEST OIKONYMS OF THE OSTROH REGION WITH THE POSSESSIVE SUFFIX *-inь: THE CASE OF LIUCHYN

The article analyses the origin of the name of the village of Liuchyn, located in Rivne District of Rivne Region. In the period of the late Middle Ages and the early modern era, the settlement formed part of the Ostroh volost, a landed district belonging to the Princes of Ostroh. As of 1603, in addition to Liuchyn itself, the volost included a further eight settlements with typologically similar names: Bylchyn, Bilotyń, Dobryn, Kapustyń, Khotychyn, Kryuyn, Kunyn, and Netishyn. The presence in all these oikonyms of the possessive suffix *-inь points to the name of the founder or one of the earliest owners of the villages. Approximately one third of the settlements listed above emerged in the mid-sixteenth century as a result of the colonisation of sparsely populated areas, while the remainder most probably existed considerably earlier, although the exact dates of their foundation remain unknown.

The article critically revisits the hypothesis that derives the oikonym Liuchyn from the personal name Liut and puts forward an alternative interpretation linking the place name to a specific historical figure, namely Liutyk Nebohatyi, a Volhynian boyar who is mentioned in a number of documents dating from the last third of the fifteenth and the early sixteenth century. An analysis of diverse types of evidence – including charters, letters, and court records – makes it possible to trace Liutyk Nebohatyi's property interests and social connections within the Pohoryna region, of which the Ostroh volost formed part. Although no direct evidence has been found to demonstrate Liutyk's service to the Princes of Ostroh, the combination of indirect data and the rarity of the anthroponym provide grounds for regarding him as a possible founder or early owner of Liuchyn, which appears in the earliest known sources under the name Liutchyn. The subsequent evolution of the place name may be explained by the regular phonetic simplification of the consonant cluster -tch- in spoken language, which resulted in the transition from the form Liutchyn to the modern name Liuchyn.

Keywords: oikonyms, middle ages, social history, Volhynia, Princes of Ostroh, Ostroh volost, history of Ukraine, landownership, Grand Duchy of Lithuania.

Ойконіми із суфіксом *-інь – це давні слов'янські назви поселень, утворені від імен їхніх засновників або власників. Фахівці вважають, що такі назви відображають ранні моделі найменування й становлять цінний матеріал для реконструкції історичних і мовних процесів [3, с. 151].

Ойконіми на **-инь* поширені в усіх регіонах розселення слов'ян, зокрема й у Східній Європі. Були вони і в замковій околиці Острога. Пишучи про замкову околицю, маємо на увазі волость – особний маєтковий комплекс, який у XIV – на початку XVII ст. лежав на стику Луцького і Кременецького повітів Волинської землі, входив до приватних латифундій роду князів Острозьких і адмініструвався їхнім острозьким намісником [9]. У часи київського воєводи князя Василя-Костянтина (1526–1608) комплекс сягнув найбільших у своїй історії розмірів і налічував орієнтовно 100 поселень. За актом поділу маєтків між синами згаданого магната (1603 р.) бачимо тут дев'ять ойконімів на **-инь*: Білчин, Білотин, Дóбрин, Капúстин, Крívин, Кúнин, Лю́чин, Неті́шин та Хоті́чин [5, арк. 18 зв.–19, 41–42]. Чіткої закономірності в їхньому розташуванні не простежується: частина лежала на південь від Острога, у межиріччі Вілії та Горині (Билчин, Білотин, Добрин), два поселення – на захід від волосного центру, між Горинню і Збитенкою (Кунин, Лючин), ще чотири – на східному пасмі, обмеженому володіннями погоринської шляхти, князів Корецьких і Заславських (Капустин, Кривин, Нетішин, Хотичин). Сьогодні землі Острозької волості входять до складу Рівненської та Хмельницької областей¹.

Щодо часу осадження перелічених сіл, відомо лише те, що рівно третина з них з'явилася внаслідок колонізації малозалюднених теренів Острожчини напередодні Люблінської унії – орієнтовно в середині XVI ст. (Добрин, Капустин, Хотичин). Решта, судячи зі збережених актів, існувала й давніше, однак самі ці акти не дають відповіді на питання, відколи. На їх підставі можна укласти лише перелік конкретних дат, якими марковані перші згадки поселень у писемних пам'ятках [9, с. 221, 228–231]. Було б надмірним спрощенням пов'язувати ці дати навіть із приблизним часом заснування сіл, які могли постати як за десятки років, так і за кілька століть до своєї першої фіксації в джерелах. Прояснити ситуацію здатні археологічні дослідження, однак на периферії розкопки проводяться рідко. Таким чином, питання про час і обставини появи більшості перелічених сіл, попри архаїчність імен, закарбованих у топонімах, залишається відкритим.

Обмежене коло опублікованих документальних свідчень про ранню колонізацію Острожчини істотно ускладнює дослідження місцевих ойконімів із суфіксом **-инь*, тож немає нічого дивного в тому, що укладаючи етимологічні словники, мовознавці зазвичай обмежуються реконструкцією імен осіб, причетних до розбудови перелічених сіл [4; 7; 10]. Натомість, як показує наведений нижче приклад, за умов розширення джерельної бази можемо обговорювати не лише ім'я, а й цілком конкретну історичну постать. У цій статті розглянемо назву села Лючин, що розташоване за 7 кілометрів на захід від Острога.

Відправною точкою в історії поселення вважається акт передачі Острожчини до рук Беати та Гальшки Острозьких. Звертаємо увагу на те, що в цьому документі, датованому 1542 роком, маєток фігурує під назвою Лютчин, а не Лючин [6, с. 19]. Це не описка. Майже в усіх актах XVI–XVII ст. всередині назви бачимо приголосну *t* або *d* [5, арк. 19; 6, с. 308; 11, арк. 429 зв.–430; 12, арк. 978 зв.; 13, арк. 322 зв.; 15, арк. 83; 16, арк. 1016; 17, арк. 609; 18, к. 1v.; 22, с. 39 та ін.]. Ярослав Пура припускає, що ойконім походить від давньоруського особового імені Лют – усіченого варіанта складеного антропоніму типу Лютобор та Лютомир [7, с. 42]. Однак проблема полягає в тому, що трансформація антропоніма в назву поселення дала би дещо інший результат – Лютів або Лютин. На нашу думку, в основі топоніма лежало інше, хоч і співзвучне ім'я. Пропонуємо звернути увагу на особу боярина Лютика Небогатого – луцького повітника, побіжно згаданого в кількох документах останньої третини XV століття. Проаналізуємо розпорошені свідчення про нього і спробуємо з'ясувати, чи не мав цей рицар зв'язку з Острожчиною та чи не був власником Лютчина.

Найдавніший з документів, у яких згадується Лютик, – це лист луцького старости Івана Ходкевича до великого литовського князя Казимира Ягайловича, датований 30 червня 1474 р. [1, с. 20; 21, р. 288]. Урядник повідомляв, що був присутній при тому, як монарший посланець оголошував волинським зем'янам наказ припинити спустошення Свинюської пущі на кордоні Луцького та Володимирського повітів. Серед свідків цієї сцени, що відбулася у Луцьку, староста назвав нареченого луцького єпископа Зиновія, кременецького намісника кн. Семена Збарзького і дев'ятеро волинських обивателів.

¹ Рівненський район Рівненської області: Кунин у Здовбицькій та Лючин в Острозькій територіальних громадах; Шепетівський район Хмельницької області: Билчин (нині Більчин) та Білотин в Ізяславській, Добрин у Плузненській, Кривин (нині Старий Кривин) та Нетішин у Нетішинській, Капустин (нині Пашуки) в Улашанівській та Хотичин (нині у складі с. Головлі) в Крулецькій територіальних громадах.

У кінці цього переліку бачимо ім'я Лютика, записаного поміж Волчком Хрінницьким та луцьким хорунжим Ломаном.

Наступна за хронологією згадка міститься в акті поділу маєтків померлого князя Солтана Збаразького між його близькими родичами – братом Семеном та племінником Михайлом [20, s. 70]. Оскільки йшлося про великі володіння, сторони не могли легко домовитися. Племінник небіжчика заявляв про якусь угоду щодо спадкових земель, яку його батько нібито уклав із Солтаном ще за життя. Розібратися у питанні монарх доручив спеціально скликаній комісії, члени якої 4 липня 1475 року з'їхалися до Луцька. Насамперед вони розглянули доказову базу, до якої апелював князь Михайло. Виявилось, що документ, який він свого часу пред'являв перед великим князем, був сфальшований. Довести це вдалося, опитавши свідків підробленої угоди, серед яких згадано «пана Лютика». Принагідно зазначимо, що ще одним свідком сфальшованого документа був Мишко Глуський – боярин, родове гніздо якого (село Глухи) – знаходилося під Острогом і лежало на відстані всього 5 км від Лютчина.

Третє джерело – лист, написаний 5 серпня 1478 року від імені холмського каштеляна Ванька Чжусича про результати поділу маєтків із його «братаничем» (небожем) Олехном Чжусою [14, арк. 162–162 зв.]. Документ включає імена 11 свідків, одним із яких був «пан Лютик Небогатий». Важливо підкреслити, що попри високу урядову позицію Ванька Чжусича на Холмщині і той факт, що документ оформлено у Львові, обоє учасників угоди походили з Волині, а їхні головні володіння лежали в регіоні Погорини – більш-менш у трикутнику Остріг – Рівне – Корець. Ця деталь має значення, адже свідками майнових угод, як правило, були особи, близькі до сторін домовленостей, зокрема, сусіди.

Остання прижиттєва згадка Лютика містить дату 6 березня 1488 р. Цього дня до книг канцелярії Великого князівства Литовського внесено запис про його винагородження за службу. В якості плати Лютик мав отримати з луцької митниці 7 ліктів «махальського» сукна [19, р. 73–74].

Важливі відомості про Лютика містяться в матеріалах майнового процесу між панами Жабокрицькими та Хрінницькими, які на початку XVI ст. сперечалися за право володіння селом Ярославичі та частками в Підлісцях і Городниці південніше Луцька. Весь зазначений комплекс колись посідав волинський зем'янин Дашко Малдаєвич – дід Федора, Івашка та Яцька Жабокрицьких і батько Маньки Дашківни, яку було видано заміж за Лютика. Манька отримала у посагу перелічені володіння, а згодом, не маючи дітей у шлюбі, спільно з чоловіком ухвалила рішення продати Ярославичі разом із присілками Немирі та його синові Войні Хрінницьким. Маючи підтвердження цієї купівлі від великого князя Олександра, останні здобули перемогу в судовому спорі з Жабокрицькими, які також претендували на спадщину Дашка Малдаєвича. Відповідний вирок було винесено у господарському суді 4 червня 1511 року [8, ст. 671–672]. Згадка у матеріалах справи підтвердного привілею Олександра Ягеллончика, який правив у Великому князівстві Литовському у 1492–1506 роках, дозволяє припускати, що Лютик із Манькою жили ще як мінімум на початку 1490-х.

На жаль, у зібраному досі бракує багатьох базових біографічних відомостей про нашого героя. Нам невідомо, звідки Лютик походив і в якій родині побачив світ, з чого починалася його кар'єра, коли він одружився та куди переїхав разом із обраницею після того, як спільно з нею відписав підлуцькі маєтності Хрінницьким. Водночас окремі з проаналізованих документів опосередковано вказують на те, що рицар мав певні майнові, а можливо й родинні зв'язки з Погориною. Безперечних доказів на користь того, що Лютик перебував на службі в князів Острозьких і від їхнього імені осаджував поселення в околицях Острога, виявити не вдалося. Проте, з огляду на рідкісність цього антропоніма, повністю відкидати таку можливість не варто. Особове найменування Небогатого – Лютик (або в гіпокористичній формі Лютко²) – цілком могло стати основою для назви поселення Лютчин. У подальшому, внаслідок регулярного для живої мови фонетичного спрощення приголосної сполуки *-тч-*, назва Лютчин могла перейти у форму Лючин, під якою вона й закріпилася в пізнішій джерельній традиції.

Список використаних джерел і літератури:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. Киев, 1907. Ч. 8. Т. 4. 772 с.

² Ім'я Лютко добре відоме мовознавцям і засвідчене в писемних джерелах руських земель Польської Корони [2, с. 76].

2. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. Київ, 1988. 170 с.
3. Купчинська З. Стратиграфія архаїчної ойконімії України. Львів, 2016. 1275 с.
4. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. Київ, 2014. 544 с.
5. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 8. Спр. 230. 83 арк.
6. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Упорядник В. Атаманенко. Київ: Острог; Нью Йорк, 2004. 383 с.
7. Пура Я. Край наш у назвах. Рівне, 2002. Ч. 4. 280 с.
8. Русская историческая библиотека. Петербург, 1903. Т. 20. VII, 50 с., 1566 ст., 258, IV с., ил.
9. Тесленко І.А. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 252 с.
10. Торчинська Н.М., Торчинський М.М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький, 2008. 552 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 69. 621 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 74. 1364 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 84. 807 арк.
14. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 124. 1003 арк.
15. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 215. 528 арк.
16. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 340. 1229 арк.
17. ЦДІАК України. Ф. 44. Оп. 1. Спр. 1. 909 арк.
18. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. Sygnatura 31. 725 k.
19. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wyd. przez Z.L. Radziwińskiego, P. Skobielskiego i B. Gorczaka. Lwów, 1887. Т. 1. 234 s.
20. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4. Parengė Lina Anužytė. Vilnius, 2004. 285 p.
21. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 460 p.
22. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Warszawa, 1889. Т. 19. Wyd. A. Jabłonowski. 307 s.

References:

1. Demchuk M.O. Slovianski avtokhtonni osobovi vlasni imena v pobuti ukraintsiv XIV–XVII st. Kyiv, 1988. 170 s.
2. Kupchynska Z. Stratyhrafia arkhaidnoi oikonimii Ukrainy. Lviv, 2016. 1275 s.
3. Luchyk V.V. Etymolohichni slovnyk toponimiv Ukrainy. Kyiv, 2014. 544 s.
4. Opysy Ostrozhchyny druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII stolittia. Uporiadnyk V. Atamanenko. Kyiv, Ostroh, Niu York, 2004. 383 s.
5. Pura Ya. Krai nash u nazvakh. Rivne, 2002. Ch. 4. 280 s.
6. Teslenko I.A. Ostrozka volost u 1565–1608 rokakh: formuvannia terytorii, struktura zemlevolodin ta mekhanizm upravlinnia : dys.... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2006. 252 s.
7. Torchynska N.M., Torchynskyi M.M. Slovnyk vlasnykh heohrafichnykh nazv Khmelnytskoi oblasti. Khmelnytskyi, 2008. 552 s.

Отримано: 31.12.2025

Прорецензовано: 06.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: petro.kulakovskiy@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-19-35>Кулаковський П. Волинський сеймик у другій половині XVI – першій половині XVII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки»*. Острог, 2026. Вип. 37. С. 19–35.

УДК: 94(477.41) «1550/1650»

Петро Кулаковський,доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»

ВОЛИНСЬКИЙ СЕЙМИК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Повітові сеймики Волинського воєводства виникли в результаті запровадження Другого Литовського статуту 1566 р. Інкorporація Волині разом з Київщиною і Брацлавщиною до складу Корони в 1569 р. посилила значення цього інституту і в соціальному житті регіону, і у його відносинах з центром. Поступово місцевий сеймик став всеволинським; повітове значення зберегли елекційні сеймики, на яких обиралися кандидати на виборні уряди земських ієрархій. Передсеймовий сеймик воєводства обирав шістьох послів на сейм і формулював своє відношення до королівської делегації на шляхетські зібрання в своїх інструкціях послам на сейм. Волинський сеймик у своєму функціонуванні запозичив основні риси коронних сеймиків. Особливою рисою сеймика Волинського воєводства стала наявність у ньому такої соціальної групи як князі. Домінація князів на волинському сеймику тривала до початку 1620-х рр., хоча вже з кінця XVI ст. шляхта активно добивалася рівності з ними, розпочавши творити фракції (політичні угруповання зі спільними колективними інтересами). Реляційні або ж післясеймові сеймики з часу свого виникнення наприкінці XVI ст. відігравали важливу роль в сприйнятті волинським шляхетським соціумом рішень сейму, особливо в контексті ухвалених податків. Значення депутатських сеймиків полягало в тому, що обрані на них депутати могли впливати на перебіг судочинства в Коронному трибуналі. На сеймик в Луцьку орієнтувалися шляхетські з'їзди Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводства. Таким чином формувалися регіональні інтереси українських воєводств.

Ключові слова: сеймик, Волинське воєводство, шляхта, інструкція, ляуда, вибори.

Petro Kulakovskiy

VOLYN DIETINE IN THE SECOND HALF OF THE XVI – FIRST HALF OF THE XVII CENTURY

The county Dietine of the Volyn Voivodeship arose due to the Introduction of the Second Lithuanian Statute in 1566. Incorporation of Volyn with the Kyiv region and Bratslav region into the Crown in 1569 intensified the importance of this institute both in the social life of the region and in its relations with the center. Gradually, the local Dietine became usual across Volyn; county value was preserved by the election Sejmics where candidates for elected governments for Zemsky hierarchies were elected, such as judges, jurisdiction, clerk, and subcommittee. Pre-session Dietine of the Voivodeship elected six ambassadors to the Diet and formulated their attitude towards the royal instruction on noble assemblies in their instructions to the ambassadors Diet. The Volyn Dietine in its functioning borrowed the main features of the Crown Dietines, primarily the Low Polish Voivodeships, or so-called "Burrows". A special feature of the Dietine of the Volyn Voivodeship was the presence of a social group such as princes. The princes held honorable places in the Dietine; They had a priority queue for speeches. Above them were only senators, but they were usually all the same princes. The dominance of princes on the Volyn Dietine lasted until the early 1620s, although from the end of the 16th century the nobility was actively achieving its emancipation, starting to create fractions (political groups) with common collective interests. From the time of the occurrence at the end of the XVI century relational or post-dietine Dietines played an important role in the perception of Volyn noble society of the Diets decisions, especially in the context of taxes. The Dietines of the deputies were regarded by Volyn's nobility as the most important, since the deputies elected at the congress could influence the course of justice in the Crown Tribunal. The nobility has constantly increased the opportunity by borrowing new methods of implementing the Dietines that already existed in the crown. The noble congresses of

Kyiv, Bratslav, and Chernihiv Voivodeships were oriented on the Dietine in Lutsk. Thus, the regional interests of the Ukrainian Voivodeships were formed.

Keywords: *Dietine, Volyn Voivodeship, Nobility, Instruction, Lauda, election.*

Питання самоврядування українського нобілітету, зокрема волинського, в другій половині XVI – середині XVII ст. викликало тривалу дискусію в науковій літературі та дотичній до неї публіцистиці. Найбільш оптимістичний погляд пропонує вважати це самоврядування елементом опорного каркасу демократичності тодішньої Речі Посполитої, стверджуючи, що вона де-факто була трисуб'єктною федерацією, а відтак не чим іншим, як своєрідною формою реалізації української державності. Більш консервативна позиція полягає в трактуванні Речі Посполитої як шляхетської держави, яка ігнорувала інтереси українського (руського) етносу, асимілюючи його провідну верству, яка й сама виявилася нездатною реалізувати свої лідерські претензії, потерпівши як соціальна група руського народу історичне фіаско. Щоб дати відповідь на це питання слід докладно простежити не лише ідеологічні цілі нобілітету, їх еволюцію, але й розвиток його самоврядних інституцій. Центральне місце серед цих інституцій займав шляхетський сеймик, який не лише являв собою структурний елемент системи річпосполитського парламентаризму, але й виступав репрезентантом регіональних інтересів шляхти. Оскільки джерельна база функціонування волинського сеймику є найбільш повною серед сеймиків українських воєводств, тому варто розпочати аналіз саме з цього сеймика, який одночасно і представляв регіональні інтереси, і володів значною долею специфіки, яку не можна поширювати на аналогічні шляхетські установи інших інкорпорованих воєводств.

Метою цієї статті є відтворення механізму функціонування та еволюції повноважень сеймика Волинського воєводства другої половини XVI – середини XVII ст. з його загальними й специфічними рисами.

Завдання цілісно дослідити діяльність волинського сеймика за вказаний період ставив перед собою польський дослідник Кароль Мазур [60]. І дійсно волинський сеймик займає центральне місце в його монографії. Однак певна «розмитість» об'єкту дослідження, коли Автор поряд волинським, звертає періодичну увагу на київський і брацлавський сеймики, не дозволила чітко визначити йому роль і значення для місцевої шляхетської спільноти. Інші дослідники (Микола Крикун, Генрик Літвін, Наталя Старченко [4; 7; 8; 18–20]) зробили цінний внесок у вивчення волинського сеймика, але окремо взятих з'їздів чи певних хронологічних відрізків вказаного періоду. Спробу дати узагальнену картину функціонування сеймика руських і українських воєводств зробив Олексій Вінниченко [14, с. 101–179]. Втім подібний підхід неминуче породив опис універсальної моделі цієї інституції, що не завжди працювала у волинській парламентській практиці. Загалом перелік праць, присвячених волинському сеймику (до 2018 р.) від часу його виникнення до 1648 р. подав у бібліографії парламентаризму на українських землях Віталій Михайловський [10].

Шляхетський сеймик [10, с. 152–154], що виник і оформився як інституція у Великопольщі на переломі XIV і XV ст. [59, s. 17], у державно-політичну систему Великого князівства Литовського був запроваджений Другим Литовським статутом. Прототипом майбутнього волинського сеймика власне литовського зразка виступав сейм Волинської землі, який став своєрідною «кузнею» майбутнього «політичного народу» – шляхти [12, с. 127–150]. При цьому слід відзначити дві кардинальних відмінності між регіональними сеймами і шляхетськими сеймиками. По-перше, регіональні сейми були інституціями, які відображали інтереси можновладства – князів і, меншою мірою, панів. Натомість, сеймики в своїй перспективі мали стати з'їздами рівноправної шляхти. І хоча, в дійсності так ніколи не стало, але декларація рівності мала надважливе соціальне значення. По-друге, якщо сейм діяв у масштабі всієї землі, то базовою територією для функціонування сеймика проголошувався шляхетський судово-адміністративний округ – повіт. На території Волині знаходилося три таких повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький. Відповідно до цього у кожному повіті стали скликатися сеймики.

На сеймі кін. 1566 – поч. 1567 рр. на прохання волинських послів король Сигізмунд Август дозволив скликати всеволинський сеймик – почергово в Луцьку, Володимирі і Кременці. Однак, це рішення мало одноразове застосування і волинські сеймики залишалися ще деякий час повітовими. Лише в 1576 р. за наполяганням послів волинської шляхти краківський сейм постановив, що надалі повинні відбуватися саме загальноволинські сеймики в Луцьку [4, с. 196]. Деякий час в інструкціях посла на сейм зазначалося їх повітове представництво. На сеймі 1593 р. Луцький повіт представляли

кн. Олександр Острозький та луцький підкоморій Ян Харленський, Володимирський – володимирський земський суддя Анджей Заленський і Андрій Гулевич, Кременецький – кременецький земський суддя Ян Жабокрицький і Гаврило Гостський [51, к. 172].

Волинський сеймик являв собою добровільне зібрання шляхти цілого воєводства чи окремих повітів і виконував подвійну політичну роль: по-перше, був підставовою інституцією місцевого шляхетського самоврядування; по-друге, виступав головним механізмом участі шляхти в політичному житті держави [59, s. 15]. Сеймик був переважно представницьким органом; у звичайній ситуації в державі жодної адміністративної влади на місцях чи в сфері судочинства він, як правило, не мав [61, s. 119].

До 1578 р. в українських воєводствах діяли лише передсеймові та виборні (елекційні) сеймики. На перших обговорювалися питання загальнодержавного життя, в першу чергу оборони, податків, прохань до центральної влади, контролю за дотриманням центром прав і привілеїв шляхти. Тут обиралися послы на сейм: по два від кожного судового повіту. Виходячи з цієї норми Волинське воєводство делегувало на сейм шість послів. Виборні сеймики визначало коло кандидатів, з яких монарх призначав одного на відповідний уряд земського суду.

Зі створенням в 1578 р. трибуналу як вищої шляхетської судової інстанції стали скликатися депутатські сеймики. На них шляхта обирала депутатів – членів трибуналу. З 1591 р. увійшли в практику звітні (реляційні) сеймики, де послы доповідали про роботу сейму і про свою участь в його роботі. Раніше це здійснювалося на зібраннях шляхти, що мали місце під час років (сесій) земських судів [4, с. 415–416].

Під час безкоролів'я діяли каптурові сеймики, які концентрували на цей період всі функції управління воєводством. Оскільки на сеймах вирішувалося питання розміру й ухвалювався збір податків із частковим делегуванням із 1620-х рр. такого права місцевим сеймикам, то поступово вони набули господарських повноважень. Спочатку це вирішувалося на реляційних сеймиках; згодом з'явилися зібрання шляхти, де розглядалися подібні питання [59, s. 16]. На них також обирали комісарів, делегованих до скарбового трибуналу. Всі сеймики могли продовжувати свої засідання і такі з'їзди називалися засіданнями з лімітації.

Передсеймові сеймики скликалися за королівськими універсалами, що склалися у королівській канцелярії. Король і його оточення намагалися скликати сеймики різних воєводств в один день, щоб уникнути маніпуляцій шляхом їх відвідування активними шляхтичами [62, s. 43–45]. На місцях (у воєводствах, повітах) універсали розмножували і виголошували. Їх прагнули відіслати до гродських канцелярій так, щоб сеймики могли відбутися за два-три тижні перед початком сейму. Відомо, що у Володимирі наприкінці 1620-х рр. з королівського універсалу в гродській канцелярії робили чотири копії. Засвідчували їх гродською печаткою й прибавали кожному з копій, відповідно: на воротах брами Володимирського замку, на дверях соборної церкви, домініканського костелу, міської ратуші. Таким чином, публікували універсал [38, арк. 768 зв. – 769 зв.]. За подібним принципом і у відповідних місцях відбувалася публікація універсалу в Луцьку й Кременці. При цьому слід відзначити, що число копій, яке виготовлялося в Луцьку як воєводському центрі, могло бути більшим. Владислав Чаплінський писав про відчитання тексту універсалу з амвону церкви чи костелу, що виглядає цілком логічним, зважаючи на неграмотність частини шляхетського загалу. В окремих випадках публікація наступала внаслідок так званого «відсурмлення» універсалу чи оголошення під звуки сурм під час торгових днів [55, s. 220].

До універсалів додавалися опечатковані листи до senatorів і відкриті до заможної шляхти [59, s. 40]. На думку А. Павіньського, листи відсилалися з канцелярії за два місяці перед сеймом так, щоб сеймики могли відбутися за 6-3 тижні до початку сейму [61, s. 74–75]. Перед сеймом 1643 р., який мав відкритися 12 лютого, листи до більших і менших senatorів, а також коронних урядників, що мали бути присутніми на сеймі, розсилалися ще в жовтні 1642 р. [50, s. 307–311]. Але часто вони й запізнювалися. Працівники королівської канцелярії час від часу скаржилися, що вони не в силі так швидко виготовити потрібну кількість листів [41].

За своїм змістом листи відрізнялися залежно від групи отримувачів. Senatorи отримували листи, де рекомендувалося дотримуватися пунктів, викладених в королівській інструкції на сеймики; особлива увага приділялася питанням оборони та її фінансового забезпечення. Місцевим урядникам пропонувалося сконцентрувати свої зусилля на ухваленні збору податків, які б дозволили виплатити борг війську [50, к. 307–311]. Старости за посадою мали займати прокоролівську позицію. Земські

урядники отримували звернення з проханням прибути на сеймик, щоб визначити свою поставу щодо пунктів королівської інструкції.

Листи, що надсилала канцелярія до окремих повітів воєводства, об'єднувалися в три фасцикули (пакели): відповідно – до старост луцького, володимирського і кременецького. Луцький староста отримував пакет з 36 листів до шляхти, володимирський і кременецький – по 24. У разі відсутності старости пакет вручався підстарості. Окремо надсилалися іменні листи: до більших сенаторів (воєводи й луцького біскупа), меншого сенатора (волинського каштеляна), трьох старост (луцького, володимирського, кременецького), дванадцяти земських урядників кожного з повітів (підкоморія, хорунжого, судді, стольника, ловчого, підсудка, підчашія, мечника, скарбника, підстоля, писаря, войського). Насправді, до урядників Луцького повіту (включаючи загальноволинських) канцелярія мала надіслати 13 листів; пропущений чашник. Натомість, до урядників Володимирського і Кременецького повітів – по 5 (підкоморія, судді, підсудка, писаря, войського); інших земських урядників там в досліджуваній період просто не було [68]. До цього канцелярія додавала шість листів з віконцями на кожен повіт, адресованих до найбільш авторитетних шляхтичів. Таким чином, Волинське воєводство отримувало 131 лист [56, s. 91]. Для порівняння перед сеймом 1576 р. у Торуні на Волинь з канцелярії було відправлено всього п'ять листів: два – до сенаторів (воєводи і каштеляна) і три до старост: луцького, володимирського і кременецького [72, s. 50]. Очевидно, що за менш, ніж століття, обсяг передсеймового діловодства зріс в десятки разів.

До повітових центрів універсали й листи доставляли королівські коморники. Вони ж вручали частину іменних листів (сенаторам напевно, а урядникам, якщо ті перебували в місті – локації гродського уряду). Коморники витрачали приблизно тиждень, щоб доставити універсал та листи до трьох волинських гродів. Так, наприкінці травня 1641 р. королівський коморник Андрій Заклика відвіз документацію спочатку до Володимира, потім до Луцька й Кременця. У Кременці він був 28 травня, де в гроді облятував універсал на скликання волинського сеймика 9 липня в Луцьку (сейм мав розпочати свою роботу 20 серпня). Місцевий возний після цього мав провести процедуру публікації й оголошення універсалу. Листи коморник передав старостинським урядникам. Старості наказувалося заповнити не титуловані листи до шляхтичів і забезпечити їх доставку адресатам. На А. Заклику ще був покладений обов'язок доставити якісь листи чи документи польному коронному гетьману Миколаю Потоцькому в Гусятин. Його спроба отримати підводи до Гусятина в Якуба Понятовського, державці королівщин Романівка, Могильниця та ін., наштовхнулася на відмову володільця, на що коморник протестував у Кременецькому гроді [25]. 30 травня Заклика вже був у Луцьку. Повертаючись до Варшави, він переночував з четверга (30) на п'ятницю (31 травня) в одній з луцьких господ. За версією міських шафарів Павла Демковича й Лаврина Кравця, коморник маючи достатньо їсти й пити, взявши підводу з чотирма запряженими в неї кінями, погрожуючи обухом, вимагав у них ще й ще наливати горілку й вино. Коли шафарі без наказу бурмиистра напої давати не хотіли, то він наказав привести до нього бурмиистра. Після приходу останнього А. Заклика наказав надати йому шістьох коней, що суперечило підводному листу, де вказано було лише двоє. Також коморник вимагав у бурмиистра атестацію про перебування в місті не тиждень, а декілька днів з переліком отриманого за ці дні отримав. Зрештою, бурмиistrz задовільнив вимогу коморника. Але останній «кидав» (імітував сплату) 20 грошів спочатку шафарям, потім господині помешкання. Одночасно наказав готувати собі обід з курчат і каплунів з лимонами й оливками, цим виявляючи бажання затриматися у господі ще на ніч. Візники, що мали везти коморника з Луцька, вже хотіли повернути гроші шафарям. Заклика зрештою сів на колясу, не взявши ні хліба, ні вівса для коней, погрожуючи шафарям позовом у задвірному суді. Останні, заплативши перевізникам через р. Стир плату за переправу коляси з коморником, викликали возного Яна Пухальського з двома шляхтичами, освідчили їм ситуацію [34, арк. 45–48]. Як демонструє цей випадок, доставка універсалу й листів до волинських гродів часто супроводжувалася конфліктами королівських урядників з міською адміністрацією.

Обов'язок розповсюдження інших листів покладалася, як вже зазначалося, на старосту, в разі його відсутності – підстаросту. Доставляли ж листи до адресатів переважно возні. У разі важливості певних шляхтичів вручення їм листів могло доручатися найбільш авторитетним представникам шляхетського стану в воєводстві.

Порядок засідання передсеймового сеймика в основних рисах визначився в кін. XVI ст. Перед засіданням шляхта мала відвідати службу божу. З огляду на конфесійну строкатість волинської шляхетської корпорації можна припустити, що католики відвідували кафедральний костел,

православні – соборну церкву; протестанти взагалі могли ігнорувати цей вступний ритуал до проведеного сеймика. Олексій Вінниченко припускає, що православна й протестантська шляхта під час меси перебувала в костелі, але участі в службі не брала [14, с. 107]. Сеймик відкривався найвищим присутнім урядником: або місцевим католицьким біскупом, або одним з вищих урядників воєводства (воєводою чи каштеляном). За його пропозицією присутні обирали голову сеймика – маршалка, якого інколи називали директором. Відкривач сеймика вручав йому маршалківську «ласку» (жезл). Як дослідив А. Павіньський, початково маршалком сеймика автоматично ставав найстарший за рангом сенатор – учасник зібрання, а з 1572 р. ця посада стала виборною [61, с. 78]. На сеймику Волинського воєводства маршалок як виборна особа, на думку К. Мазура, з'явився лише на початку XVII ст. [60, с. 94–95]. Разом з тим, виконання Дем'яном Гулевичом повноважень маршалка на антиунійному соборі в Бересті наприкінці 1596 р. могло б свідчити на користь виникнення цього інституту на волинському сеймику вже наприкінці XVI ст.

Сеймикові партії (факції) вели запеклу боротьбу за цю посаду, бо вплив маршалка на перебіг засідання й вибори послів був значним. Він керував засіданнями, надавав слово його учасникам, узгоджував і писав кінцеву ухвалу сеймика. Особливо важливо це було при укладенні інструкції послам на сейм. Протистояння факцій на сеймику органічно знімало однастайність при обранні маршалка; коли у др. пол. XVII ст. вимога однастайності стала нормою, це призводило часто до зривання сеймиків [61, с. 78; 60, с. 95]. У разі відсутності маршалка шляхетське зібрання не могло конституюватися як сеймик, а вважалось приватним з'їздом [67, с. 55]. Представники прокоролівського табору намагалися забезпечити обрання маршалком свого прибічника, оскільки це полегшувало узгодження шляхетських вимог, втілених в інструкцію, з положеннями королівської легації на передсеймові сеймики. Для сеймикуючої шляхти більш важливим було обрання маршалком рівновіддаленого від ворогуючих (прямо чи приховано) факцій шляхтича, але з авторитетом серед одних і інших. Зокрема, на володимирському депутатському сеймику 1617 р. свої пропозиції на посаду маршалка висунули кн. Олександр Заславський (факція, орієнтована на кн. Януша Острозького) – володимирського земського суддю Юрія Овлочимського; їх опоненти (кн. Юрій Чарторийський та Линевські) – когось іншого. Ситуацію намагався залагодити близький до королівського двору Альбрехт Станіслав Радзивілл, який запропонував кандидатуру володимирського підкоморія Романа Гостського. Однак більшість шляхти не погодилася з жодною з пропозицій, обравши маршалком Михайла Хрінницького [45, с. 294–296]. Конфлікт з кровопролиттям, що мав місце на луцькому передсеймовому сеймику 1641 р., також мав стосуватися питання обрання маршалка, бо стався на початку його роботи. А. С. Радзивілл відзначив поранення кількох учасників, а кн. Владислав-Домінік Заславський знайшов прихисток від агресивних опонентів в сакристії [63, с. 251].

Маршалками, як правило, обиралися знані парламентарі. Так, у 1630–1640-х рр. представники князівської родини Четвертинських (Григорій, Миколай, Захар) не менше семи разів отримували маршалківський жезл. Часто виконували обов'язок директора волинського сеймика відомі політики кн. Юрій Пузина, Андрій Линевський, Юрій Чаплич Шпановський, Габріель Гулевич.

Після обрання маршалка в коло зібраної шляхти вводили королівського посланця – легата, який доводив до відома шляхти зміст королівського послання до сеймиків – легації, виготовленої в королівській канцелярії. Легата король обирав з осіб, що здатні були презентувати його послання в максимально вигідному світлі. У 1576 р. королівське послання доставив тоді ще на луцький сеймик королівський писар і секретар Василь Древинський [72, с. 50]. У 1622 р. легацію на волинському сеймику представляв Адам Кисіль, який таким чином розпочинав свою тривалу політичну кар'єру [60, с. 132]. У легації подавався перелік питань, що мали розглядатися на черговому сеймі. Шляхта мала висловити свою позицію щодо цих питань й на цій основі укладалася інструкція. Також зачитувалися листи, адресовані шляхетському зібранню, які переслідували мету впливу на його позицію. Найчастіше такі листи писав коронний гетьман. 9 грудня 1636 р. Станіслав Конецпольський написав листи на сеймики про татарську загрозу з метою інформування про це послів та включення відповідного пункту в інструкцію [58, с. 339–343]. Часами звернення до сеймика отримувало відповідь від зібрання, як у випадку волинського сеймика в 1621 р. великому гетьману литовському Янові Каролу Ходкевичу щодо затримки в зарплаті війську, зібраного на Хотинську війну чи володимирського сеймика від 14 вересня 1638 р. коронному гетьману Станіславу Конецпольському стосовно виділення коштів на утримання армії [60, с. 119; 58, с. 512]. Звернення коронних достойників до волинського

сеймика почастишали з 1620-х рр., коли визначення обсягу збираних податків все більше делегувалося з сейму до регіональних представницьких інституцій шляхти.

Потім розпочиналася дискусія. Присутні виголошували промови – воти. У першу чергу це робили сенатори згідно місця в Сенаті. Найвище місце в Сенаті займав луцький католицький біскуп, нижчі місця посідали волинський воевода й каштелян. Часами цей порядок міг порушуватися сенаторами з інших воєводств, які мали «осілість» на Волині. Їх виступи, а інколи навіть присутність, могли впливати на результати засідань [14, s. 121]. Регіональна специфіка полягала в тому, що місцеві князі мали виступати після сенаторів. Як правило, головні княжата займали сенаторські або надвірні чи земські уряди, тому їх вота «розчинялися» серед представників відповідних страт. Князі ж «повітові», на відміну від «головних», виявляли незначну активність на сеймиках. Далі маршалок надавав право голосу земським урядникам, як наприклад, волинському ловчому Андрієві Кашовському на сеймику в Луцьку 1639 р. [49, s. 73–76], зрештою представникам безтитульної шляхти. Якогось встановленого регламенту для виступаючих не існувало. Насправді вота тривали відносно недовго; головний наголос робився на лобіюванні інтересів королівського двору або представленню позиції окремих факцій. Промови парламентарів конспективно фіксувалися секретарем маршалка. Після завершення дебатів за пропозицією маршалка шляхта мала одностайно обрати послів на сейм [4, s. 421; 59, s. 57–59; 67, s. 67; 61, s. 79]. Така норма II Литовського статуту залишалася актуальною для Волині протягом всього досліджуваного періоду [21, s. 45]. Насправді, оскільки одностайності досягти було практично неможливо, на волинському сеймику, як і передбачали конституції сеймів 1611 і 1613 рр., вибори послів забезпечувалися більшістю голосів. Якогось певного кворуму для голосування не передбачалося [61, s. 79]. Впроваджувалися законодавчі обмеження щодо обрання послів на сейм. За конституцією 1601 р. послом не міг бути обраний шляхтич, що брав участь у судовому процесі. Конституція 1616 р. заборонила одночасне виконання функцій посла на сейм і депутата на Трибунал. Конституціями 1631 і 1633 рр. під число шляхтичів, які не могли представляти свій повіт на сеймі, підпали спочатку поборці, що мали заборгованість перед Скарбом, а згодом всі поборці безумовно [14, s. 134].

Найчастіше сеймик працював один день, що зумовлювалося труднощами розквартирування прибулої шляхти, а також її бажанням зменшити витрати на дорогу й перебування в Луцьку. Принагідно слід відзначити, що заможні князі й шляхта мали свої двори або в Луцьку, або неподалік міста. Так, брацлавський воевода О. Заславський мав двір у приміському селі Гнідава, де приймав своїх прибічників і обговорював майбутні сеймикові справи [48, s. 74]. Траплялися випадки й тривалішої роботи сеймиків. У березні 1593 р. волинський передсеймовий сеймик розпочав свою роботу 23 березня, у вівторок, й тривав ще два дні – середу й четвер [22, s. 352]. Волинський передсеймовий сеймик 1647 р. розпочав свою роботу 11 квітня, а завершився лише на сьомий день (18). Причиною цього стала суперечка між православними шляхтичами щодо наступника Петра Могили на уряді київського митрополита [64, s. 15; 14, s. 113].

Сеймики проводилися в костелах, часто кафедральних. Це мало позитивно впливати на поведінку присутніх [59, s. 41–42]. Костели також обиралися як місце для проведення сеймиків з погляду на їх можливість вмісти великої кількості шляхти [61, s. 68]. «Звиклим місцем» для проведення передсеймового сеймика вже в 1593 р. був луцький кафедральний костел. Альтернативним місцем зібрання шляхти у випадку «роздвоєння» сеймика виступав Луцький замок [22, s. 348–349; 14, s. 117]. Принагідно слід відзначити, що люблінський сеймик до початку XVII ст. відбувався в люблінському королівському замку [67, s. 132]. Свого часу Микола Крикун припустив, що, загальноволинський сеймик до 1596 р. відбувався у луцькому кафедральному соборі, далі – у луцькому кафедральному костелі [4, s. 421]. На сьогодні подібна гіпотеза свого підтвердження не знаходить. У 1624 р. з огляду на поширення у воєводстві епідемії передсеймовий сеймик відбувся у Жидичинському монастирі, який перебував тоді у віданні уніатів [60, s. 94]. Головну роль у виборі місця засідання відіграла близькість монастиря до Луцька.

Часами сеймик міг «роздвоюватися», як, наприклад перед сеймом 1585 р. Тоді засідання сейму запізнилося з огляду на необхідність визнання легітимності одного з двох посольств від Волинського воєводства. Одне з них представляло інтереси «можних», а інше – інтереси шляхти. Посольська ізба, що була налаштована прошляхетськи майже завжди, визнала легітимними послів від волинської шляхти [8, s. 479–480]. Здається, відсторонення представників «можних», в тому числі князів О. Пронського і Я. Збарзького, можна оцінити як повне фіаско волинської князівської верстви

й шляхетський триумф. Однак, не все так однозначно: серед шести визнаних послів на сейм принаймні троє (Василь і Дем'ян Гулевичі, Василь Павлович) входили до близького кола кн. В.-К. Острозького. Тобто те, що для обсерваторів й учасників сейму виглядало як протистояння між князями й рядовою шляхтою, насправді могло бути боротьбою князів за щонайбільше представництво «своїх людей» серед послів. Опосередковано це підтверджується подвійним обранням послів перед сеймом 1593 р. Відомо, що це стало наслідком жорсткого протистояння партії кн. Василя-Костянтина Острозького й прибічників коронного канцлера Яна Замойського на чолі з волинським каштеляном Михайлом Мишкою Варковським і луцьким старостою Олександром Семашком. Формально причиною «роздвоєння» стала поява на сеймику шляхти з озброєною свитою [19, с. 267–268; 60, с. 100]. Вальний сейм відреагував на цю подію виданням конституції в 1601 р. про гарантії безпеки сеймиків на Волині шляхом заборони прибуття на них озброєних почтів [70, с. 59]. Відтак лише з появою у волинської шляхти й панів «даху» на королівському дворі з'явилися шанси часами успішно протистояти князівському диктату.

Участь у роботі сеймика міг взяти будь-хто з шляхти, в т.ч. і неосілі, навіть члени магнатських клієнтел. Обов'язковою ця участь не була. На рубежі XVI–XVII ст. на сеймиках збиралося 100–200 осіб, що становило невелику частку шляхти, яка мала право сеймикування [4, с. 422; 66, с. 133]. На загальноволинському каптуровому сеймику, що ухвалив інструкцію 3 червня 1632 р., були присутніми 201 особа, з них: 1 сенатор, 21 урядник Волинського, 2 – Київського, 1 – Люблінського воєводства, 1 – Мозирського, 1 – Городельського повітів [1, с. 173–180]. На передсеймовому сеймику Волинського воєводства, який тривав з 7 по 9 січня 1642 р., як повідомляє А. С. Радзивілл, число учасників (луцький біскуп, волинські воєвода й каштелян, земські урядники й «немала лічба шляхти») сягало до 150 осіб [63, с. 289]. Представники інших верств (духовенство, міщани, євреї, військові) на сеймиках були відсутні, але мали своїх лобістів серед шляхти [14, с. 119]. Захист інтересів духовенства обумовлювався фактом шляхетського походження майже всієї еліти Православної й Унійної церков. Теж саме можна сказати й про військових. Інша мотивація виникала в учасників сеймика стосовно міщан і євреїв. Міщанські й єврейські громади фінансово впливали на шляхту, обумовлюючи питання, щодо яких слід було клопотатися на сеймі. Стосовно міщан таке правило не було універсальним. Якщо пункти інструкцій стосувалися стану замкових укріплень, то в їх покращенні була зацікавлена й шляхта. У замку розміщувалися інституції шляхетського самоврядування; замки давали захист нобілітету в надзвичайних ситуаціях.

Постанови волинських передсеймових сеймиків акумулювалися в документах, іменованих інструкціями. Їх вручали послам, відправленим на сейм. Інструкціями визначалася позиція послів з легаційних чи нелегаційних питань. Складалися інструкції маршалком та визначеними сеймиком особами за присутності місцевих сенаторів. Інструкція не зобов'язувала послів повністю дотримуватися її змісту. І це принципово відрізняло земських послів Речі Посполитої від, наприклад депутатів до Генеральних Штатів у середньовічній Франції, які мали імперативний мандат. Однак, шляхта в Речі Посполитій намагалася змінити подібну ситуацію і здійснювала спроби провести на сеймах рішення, які б передбачували необхідність складення послами присяги на сеймику на предмет дотримання вимог інструкції або запровадження кримінальної відповідальності у разі відступу від змісту інструкції [66, с. 135]. Інколи присяги таки складалися послами [67, с. 71], але навряд чи це сприяло реалізації на сеймах всіх сеймових вимог. Символічний характер мало внесення шляхтою до гродських книг протестацій на сеймові рішення, що протирічили сеймовій інструкції [66, с. 136].

Микола Крикун писав, що до 1607 р. інструкції на території інкорпорованих воєводств писалися руською мовою, пізніше польською [4, с. 424]. Остання зафіксована нами руськомовна інструкція волинського сеймика датована березнем 1598 р. [52, к. 15–18 v.]. Для переходу на польську мову були іманентні й прагматичні причини. Іманентна полягала в розвитку колонізаційних процесів у середовищі волинської шляхти. Основна прагматична причина полягала в необхідності ширшого доступу шляхти до текстів інструкцій, полегшенні в укладенні сумаріїв усіх інструкцій на сейм для ознайомлення короля і його оточення.

Після укладення інструкція тричі читалася перед сеймикуючою шляхтою. Під час читання кожний шляхтич міг подати свої пункти і домагатися їх поміщення в інструкції. У дійсності цього всіляко уникали, а протестації (індивідуальні чи групові) щодо окремих пунктів оголошувалися «неважними» [60, с. 100]. Кінцевий варіант інструкції маршалок подавав до облятування в гродські

книги, чим сеймова постанова набувала юридичної сили. Процес фіксації інструкцій у гродські книги у Волинському воєводстві розпочався з 1607 р., у часи Сандомирського рокошу.

Існувала певна неформальна ієрархія сеймиків. Для інкорпорованих воєводств (Київського, Брацлавського, а також Чернігівського) роль «преднейшого» відводилася саме сеймику Волинського воєводства [5, с. 122]. Прояв подібного регіоналізму на королівському дворі, м'яко кажучи, не вітався. У королівських універсалах вказувалося, що генеральний сеймик для шляхти Волинського воєводства має відбуватися в Новому місті Корчині Сандомирського воєводства [28, арк. 747 зв. – 748 зв.; 35, арк. 1563 зв. – 1565]. Там волинські послы були присутніми вже в 1600 р. [42].

У 1591 р. сейм видав конституцію «Złożenie zjazdow po seymie», якою впроваджувалися післясеймові сеймики. На них шляхта заслуговувала звіти сеймових послів, ухвалювала рішення на предмет виконання сеймових постанов і обирати безпосередніх виконавців цих рішень – поборців, ротмістрів, комісарів тощо. Станіслав Плаза виділив три різновиди післясеймових з'їздів: реляційні, «ухвальні» і виборчі [62, с. 50]. Подібний підхід стосовно реляційних сеймиків Волинського воєводства слід розглядати критично: часто ці функції суміщалися в їх роботі. Відомо, що на Волині вони були запроваджені з певним запізненням: наприкінці XVI ст. реляційні сеймики суміщалися з депутатськими. З часу рокошу М. Зебжидовського відбувся остаточний поділ цих видів сеймика.

Термін скликання реляційного сеймика визначався сеймовою ухвалою, яку, як правило, потверджував королівський універсал. Скликалися ці сеймики в разі потреби для ухвалення податкових і військових рішень, зокрема у тих випадках, коли послы отримували обмежені повноваження, наприклад на визначену кількість поборів, а сейм ухвалював більше [62, s. 53; 14, с. 149].

На реляційних сеймиках перед шляхтою звітували сеймові послы. Еліта воєводства виявляла зацікавленість у цих звітах, тому проведення реляційних сеймиків поступово стало обов'язковим, навіть коли сейм завершувався без ухвал. На цьому сеймику розглядалося питання збору податків, визначених сеймом до затвердження «братією», тобто шляхтою. Тут обиралися поборці, на яких покладався обов'язок їх збору [30, арк. 692–692 зв.]. Часами, коли шляхта висловлювала незгоду з якимись сеймовими конституціями, з реляційного сеймика могли відправлятися послы до короля. Подібне мало місце коли на реляційному сеймику в Луцьку 13 квітня 1635 р. волинська шляхта відправила до короля з інструкцією волинського ловчого Андрія Кашовського і Лукаша Гулевича [29, арк. 277–277 зв.]. З реляційного сеймика, який відбувся 26 березня 1642 р., до короля відправлялися володимирський війський Філон Єловицький і Генрик Кашовський. Вони отримали креденс, в якому містилася вимога забезпечити уведення у володіння маєтностями Перемишльської єпархії Сильвестра Гулевича-Воютинського [35, арк. 357–360]. Тобто якщо претензії стосувалися одного питання, то посланці отримували креденс, якщо декількох – то інструкцію.

Реляційний сеймик по сейму 1643 р., який розпочався 28 квітня, проходив дуже бурхливо. Причиною всьому стало ухвалення конституції про стягнення з воєводств затриманих податків. Волинське воєводство з подимного податку 1642 р. мало віддати на зарплату війську 22 тис. 880 злотих [71, s. 53]. Частина шляхти платити податки не бажала й доклала зусиль, щоб зірвати сеймик. Альбрехт Станіслав Радзивілл писав, що не без його втручання маршалком зібрання став волинський стольник Самуель Долмат Ісайковський, який користувався довір'ям обох сторін (йшлося про факції Г. Четвертинського та А. Линецького). Вибір маршалка тривав довго, відтак на сеймику 28 квітня лише встигли відбути вота – виступи сенаторів та урядників. Обидві факції погрожували маршалку вбивством, якби він не відмовився від підтримки королівської лінії. Регалісти вирішили в разі перемоги на сеймику антикоролівської позиції укласти лист з підтримкою рішення про сплату затриманих податків. Від 11 до 16 години 29 квітня тривала дискусія, супроводжувана раціями, погрозами й голосним галасом. Коли регалістам майже вдалося переконати опонентів про необхідність ухвалення відповідної декларації, на сеймику виступив, обстоюючи шляхетське право на вільність, чернігівський хорунжий Габріель Гулевич. Якимось дивом вдалося уникнути збройного конфлікту й сторони досягли згоди, ухваливши постанову з подякою Владиславу IV [63, s. 358–359].

Елекційний сеймик скликав воєвода. У першій половині XVII ст. він видавав два універсали: один – руськомовний, інший – польськомовний. Далі універсал вписувався до гродських книг [46, s. 446]: перевага віддавалася укладеному польською мовою. У Луцьку вже в 1580 р. елекційний сеймик проходив у кафедральному костелі [22, с. 170]. У 1640-х рр. у Володимирі, принаймні, частина елекційних і депутатських сеймиків відбувалися в Успенській соборній церкві, що належала

уніатам [11, с. 268–270]. У Кременці «звиклим» місцем для проведення елекційних сеймиків був місцевий католицький костел [26, арк. 81].

На елекційному сеймику збиралася шляхта повіту, для обрання чотирьох кандидатів на вакантні земські уряди судді, підсудка і писаря. Їх відрекомендували королю, який номінував одного з них на відповідну посаду. Виняток певний час становили підкоморії. Попри прохання шляхти Великого князівства Литовського на Віленському сеймі 1565–1566 рр. про виборність цього урядника на сеймику, король Сигізмунд Август залишив за монархами право призначення підкоморіїв і лише конституція краківського сейму 1588 р. визначила, що номінація на цей уряд має бути такою ж, як і щодо членів земського суду [3, с. 610–611]. Часами чотири кандидати подавалися воєводою та наближеною до нього шляхтою. Так, після смерті володимирського земського підсудка Павла Шпаковського волинський воєвода Олександр Чорторійський декілька разів повідомляв князів і місцеву шляхту про необхідність проведення сеймика. Адресати воєводи або ігнорували його запитання, або не могли дійти до згоди на самому сеймику. Як наслідок, воєвода з володимирським і берестейським владикою Феодосієм, великокнязівським маршалком Петром Богдановичем Загоровським та деякими осілими в повіті шляхтичами обрали чотирьох електів з-поміж присутніх на зібранні. Один з них – Гаврило Яковицький, 28 вересня 1568 р. був королем номінований на уряд володимирського земського підсудка [15, л. 31–31 об.; 6, с. 509–510]. Як вважав І. Лаппо, шляхта Володимирського повіту не випадково бойкотувала скликання елекційного сеймика. В інструкції своїм послам на гродненський сейм 1568 р. володимирська шляхта просила скасувати привілей на володимирське земське суддівство для Богдана Костюшка Хоболтовського, який не був поданий сеймиком, а виблагав собі привілей у короля; натомість, пропонувала номінувати на уряд одного з поданих ними чотирьох електів [68, s. 116; 6, с. 511]. 15 липня 1568 р. Сигізмунд Август повідомив володимирську шляхту, що він свого рішення не змінить і Б. Костюшко Хоболтовський залишиться при уряді [9, с. 194–195; 6, с. 511].

Два безкоролів'я (1572–1574 та 1574–1576 рр.) остаточно утвердили права шляхти на подання чотирьох номінантів на суддівські уряди Волинського воєводства. Останнім часом окремі дослідники схиляються до думки, що під час другого безкоролів'я відбулася остаточно емансипація шляхти Волині; сюди ж додають за принципом приєднання Київське й Брацлавське воєводства [20; 18; 7; 8]. Не викликає сумніву, що під час безкоролів'їв шляхта проявляла підвищену активність, висувуючи вимоги як можливі, так і завідомо неможливі до реалізації. Шляхті приписується не лише активний наступ на позиції князів (байдуже, що шляхта представлена переважно панським прошарком [39, с. 207]), не тільки спроби реалізації внутрішніх реформ, насамперед в судочинстві, але й вибір «свого» короля – Стефана Баторія. Щоправда Г. Літвін визнає факт гри князів, зокрема В.-К. Острозького «на обидва боки», яка виявилася і в значному представництві серед послів їх клієнтів і соратників [8, с. 478–479].

Між тим, сутність політики Стефана Баторія, яка об'єктивно сприяла посиленню позицій волинських князів у державі, не береться до уваги; вона реалізовувалася вже під час королювання. Не враховується, що задіяність князів у зовнішню політику Речі Посполитої мала значно більш предметний характер, ніж рядової шляхти. Більшість князів вважали основним регіональним суперником Порту та її васалів й виступали за кандидатів на престол, які були здатними виступати захисниками християнського світу, укладати відповідні союзи, забезпечити захищеність південно-східних воєводств країни, де вони мали основних фонд земельних володінь і підданих. Саме через це князі часто опинялися на боці претендентів з династії Габсбургів. Тим не менше, Т. Кемпа відзначає непряму підтримку кн. В.-К. Острозьким Стефана Баторія [57, s. 280]. До цього слід додати схильність князів, продемонстровану вже під час Люблінського сейму, займати невизначену позицію, в тому числі й під час безкоролів'їв, яка відкривала перед ними можливості маневру. Слід також враховувати позиції чільних представників князівської верстви під час боротьби претендентів за королівський престол в Речі Посполитій. Кн. В.-К. Острозький під час обох перших безкоролів'їв займався збиранням батьківських земель. Основним його опонентом виявився на цьому шляху серадзький воєвода Ольбрихт Ласький. На його підтримку розраховував дім Габсбургів, що не дозволяло київському воєводі чітко сформулювати свою позицію щодо кандидатів на польський престол [57, s. 229]. Волинський воєвода Богущ Корецький під час другого безкоролів'я часто хворів [65, s. 12–13], тому участі в публічному житті практично не брав. Загалом князівська верства на якийсь час виявилася

паралізованою, по-перше, з огляду на втрату частини своїх долублінських привілеїв, по-друге, через триваючі спроби реінкорпорації українських воєводств до Великого князівства Литовського.

Згодом князі, особливо ті, які зосередили в своїх руках величезні землеволодіння й продовжували їх концентрувати шляхом купівлі (Острозькі, Збараські), а також тримачі королівських староств (додамо Вишневецьких), відновили свій тиск на шляхетських загал й маніпулювали регіональним парламентаризмом. Сприяли цьому невирішені питання татарських нападів та козацької активності у межах лімітрофу та на волості. Впливові політики, які початково трактувалися як шляхетські трибуни, гаранті дотримання шляхетських прав у протистоянні з князями (Я. Замойський, С. Жулкевський, С. Конєцпольський та ін.), самі перейняли традиційні методи впливу на нобілітет. Королівський двір був зацікавлений в ухваленні регіональними сеймиками необхідних рішень. Лобістами їх просування виступали сенатори й надвірні урядники. Відтак сеймики перетворилися на арену протистояння між проурядовими й шляхетськими факціями (партіями). Центр був зацікавлений у перемозі перших і в деконсолідації їх опонентів. У таких умовах емансипація шляхти вступала в протиріччя між її бажанням створити шляхетсько-демократичну державу й стремлінням королівського двору розвивати уніфікаційні процеси в інкорпораційно-унійній федерації. Потужні проурядові факції, очолювані впливовими політиками й крупними землевласниками, домінували на київському, брацлавському й чернігівському сеймиках ще навіть у 1640-х рр. У Волинському воєводстві емансипація шляхти в основному завершилася на початку XVII ст., але наявний адміністративний інструментарій монарха та його оточення давав можливість добиватися відповідних сеймикових рішень, якщо не відразу, то протягом певного часу.

На елекційному сеймику, так само як і на передсеймовому, голосуванню передували вота. Порядок виступів залежав від існуючої ієрархії сенаторів та урядників. Безтитульним представникам шляхти (якщо вони бажали виступити) голос надавався згідно черговості. На елекційному сеймику луцького земського судді, який відбувся у березні 1580 р., спочатку виступив луцький біскуп Вікторин Вербицький. Потім волинський воєвода Андрій Вишневецький, який, правдоподібно, був директором сеймика, надав слово київському каштеляну Михайлові Мишці Варковському [22, с. 170].

Як працював механізм вибору й номінації земського урядника на цьому сеймику описав брацлавський воєвода О. Заславський у листі до свого батька, волинського воєводи Януша Заславського. У вересні 1623 р. він відвідав елекційний сеймик у Кременці, де обиралися кандидати на уряд земського підсудка. Присутність О. Заславського на сеймику не входила до його прямих обов'язків, але хтось, здається що батько, попросив його підтримати під час виборів волинського чашника Лаврентія Древинського. Олександр відзначив, що елекція відбулася злагоджено, бо «крески» (тобто голоси) кандидати «привезли з собою» – домовилися про підтримку й доставили шляхтичів-виборців скарбовими возами. Деструктивний вплив шляхти з Андруг (задньої і передньої), де проживало багато шляхти, був нівельований їх відсутністю на зібранні. Маршалком сеймика обрали кременецького земського суддю Самуеля Ледуховського. Кандидатуру Л. Древинського підтримали «вдумливі й зацні» члени факції (26 кресок), але цього виявилось замало, бо більшість факції зголосилася за іншого кандидата. Великі надії брацлавський воєвода покладав на кременецького земського писаря Олександра Болбаса Ростоцького, але той відмовився, реально оцінюючи свої шанси. Кандидатами стали неназваний за іменем Жабокрицький, Ян Гораїн, Ушак Куликовський (ймовірно Стефан Григорович) та Єронім Єловицький. Олександр гадав, що підсудком буде номінований або Я. Гораїн, або Ушак Куликовський, бо мають значну підтримку князів Збараських. Я. Гораїн на свій кошт (до 1 тис. флоринів) служив кн. Криштофу Збараському в посольстві до Османської імперії, не отримавши в знак подяки ні коштів, ні маєностей. К. Збараський обіцяв клопотати за нього за умови, якщо оберуть електом [47, с. 383–384]. Брацлавський воєвода не помилюся у своїх прогнозах – саме Я. Гораїн був номінований на уряд кременецького земського підсудка [16, л. 329–330].

Боротьба на виборні уряди впливала й на перебіг інших сеймиків. Зокрема, після смерті наприкінці грудня 1642 р. Криштофа Шимковича Шклінського розгорнулася боротьба за уряд луцького земського судді між луцьким земським підсудком А. Линевським і луцьким підкоморієм Григорієм Четвертинським для свого сина рациборського старости Захарія Четвертинського. Посередничав між ними канцлер Великого князівства Литовського А. С. Радзивілл. Йому вдалося досягти згоди між опонентами щодо зайняття уряду спочатку А. Линевським, а після його смерті З. Четвертинським. Однак все зруйнувалося після прибуття з Варшави сина Андрія Стефана, який повідомив про поширення

пліток партією Четвертинських про аріанське визнання Андрія. Останній, підігрітий вином, пішов до підкоморія додому для розмови. Там підсудок кинувся до зброї і лише брат Линецького запобіг скоєнню злочину. Після таких подій підкоморій відмовився від досягнутої згоди й вирішив боротися за уряд для сина. Одним з наслідків цього конфлікту стала робота передсеймового сеймика, яка розпочалася 2 січня 1643 р., затягнулася до 7 січня. Шляхта встигла обрати послів на сейм, але маршалок сеймика Вацлав Калусовський не встиг подати їх перелік до гродських книг перед продовженням сеймика. Того дня бл. 12 години дня зусиллями підкоморія та його прибічників, за свідченням місцевих сенаторів (волинського воєводи Адама Олександра Сангушка та луцького біскупа Анджея Гембіцького), брацлавського каштеляна Габрієля Стемпковського і чернігівського каштеляна Адама Киселя, сеймик був зірваний. Інструкцію на сеймику ухвалити не встигли. Посли, обрані раніше, на сейм не поїхали [63, s. 337–338; 60, s. 101, 102, 418].

Два наступні елекційні сеймики (в квітні 1643 й лютому 1644 рр.) завершилися безрезультатно. 27 квітня в Луцьку був скликаний черговий елекційний сеймик, головною ціллю якого декларувалося обрання луцького земського судді. Попри присутність на сеймику сенаторів (волинських воєводи А. О. Сангушка й каштеляна Миколая Єжи Чарторийського, брацлавського і чернігівського каштелянів), партія Г. Четвертинського заблокувала вибір судді кресками, не допустивши більшості шляхти до костелу. Обидві сторони прибули з прихильниками озброєні: підкоморій у супроводі роти кн. В.-Д. Заславського, підсудок за підтримки значного числа шляхти. Сенаторам вдалося умовити їх не заходити до костелу, що обов'язково привело б до збройного конфлікту. Голосування перенесли на наступний елекційний сеймик [63, s. 357–358; 60, s. 102]. Черговий елекційний сеймик волинський воєвода скликав у лютому 1644 р. Судячи з контумацій, ініційованих в сеймовому суді волинським воєводою А. О. Сангушком 22 лютого 1645 р., цей сеймик завершився також безрезультатно [17, л. 223 об. – 225]. Лише навесні 1644 р. ворогуючі факції досягли домовленості. 5 березня елекційний сеймик обрав А. Линецького одним з кандидатів на посаду земського судді, а 5 квітня – Захарія Четвертинського на уряд земського підсудка [68, s. 91, 88]. Номінація обох на уряди переконає в тому, що не обійшлося без втручання короля й впливових регалістів у воєводстві: згаданих сенаторів й А. С. Радзивілла.

Обраний королем кандидат на сеймику складав присягу згідно з королівським привілеєм і 4-м розділом Волинського статуту. Для прикладу, 3 липня 1640 р. Ян Гораїн на реляційному сеймику в присутності трьох сенаторів, восьми земських урядників, одного князя й 22 шляхтичів та інших представників нобілітету присягнув на уряд кременецького земського судді й облятував відповідний королівський привілей до луцьких гродських книг [31, арк. 474 зв. – 475, 477–477 зв. 280]. Взагалі обсадження уряду кременецького земського судді цього разу супроводжувалося подвійною номінацією, що викликало тривалі правові колізії. 30 травня 1640 р. волинський воєвода А.О. Сангушко видав універсал про скликання елекційного сеймика в Кременці на 18 червня [31, арк. 273–273 зв.; 23, арк. 77 зв. – 78]. Серед обраних електів виявилися Я. Гораїн і Данило Єловицький. Обидва через два дні отримали у великій і меншій королівській канцелярії привілеї на бажаний уряд [44, к. 211–212 v.]. Я. Гораїн склав присягу, як вже зазначалося, на сеймику, а Д. Єловицький – у Кременці на земських роках. 19 липня останній маніфестував у Луцькому гроді, щоб до вирішення суперечки жодної елекції на уряд кременецького земського підсудка не відбувалося [32, арк. 491 зв. – 492]. 14 лютого 1641 р. сторони обмінялися протестаціями в Кременецькому гроді. При цьому Данило відзначив, що через сумнівність уряду судді сесії (роки) відкрити не можуть [24, арк. 138]. Д. Єловицький міг і не знати, що 8 лютого 1641 р. Владислав IV залишив чинним лише привілей Я. Гораїнові й повідомив про це урядникам і шляхті Кременецького повіту. Лише 30 березня ці королівські рішення були облятовані в Луцькому гроді [33, арк. 465–466, 467 468 зв.]. Данило з цим рішенням погодився, бо йому був обіцяний уряд кременецького підкоморія, який він зайняв у червні 1641 р. [68, s. 52]. Знову ж таки в умовах підтримки кандидатів значними шляхетськими угрупованнями суперечки за уряди могли бути вирішені лише за допомогою компромісу.

Принагідно слід відзначити, що шляхетська демократія працювала лише на етапі виборів кандидатів, обмежуючи таким чином маневр зацікавлених у номінації певної особи на уряд. Подібні маневри набували часами масштабного розмаху. Це, зокрема, окреслено в листі від 21 серпня 1618 р. короля Сигізмунда III до кн. Я. Острозького. Зазначаючи, що луцький біскуп, коронний підканцлер Анджей Липський та київський біскуп Криштоф Казимірський (обидва чи останній іменем кн. Я. Острозького) просили його призначити на володимирське земське суддівство католика,

монарх обіцяв князю це прохання задовольнити, але після подання йому 4-х кандидатів на уряд [53, к. 92, 92 v.].

Право участі в елекційному сеймику мали лише осілі у відповідному повіті шляхтичі. Про наявність подібних порушень свідчить вимога інструкції на конвокаційний сейм 1632 р., щоб у виборах підкоморія, земських судді, підсудка й писаря у Володимирському повіті брали участь лише його «добре осілі обивателі» [1, с. 198].

Хронологічно третім після передсеймового та елекційного сеймиків виник депутатський сеймик. Підставою виникнення цього сеймика стало впровадження Коронного трибуналу як вищої судової інстанції в 1578 р. Для Київського, Волинського і Брацлавського воєводств засновувався окремий Луцький трибунал. Шляхта Волинського воєводства на сеймику мала обрати для цього трибуналу 5 суддів [69, с. 411]. Перший депутатський сеймик відбувся 16 вересня 1578 р. На ньому короля Стефана Баторія представляв стольник Великого князівства Литовського Олександр Фрідріхович Пронський. Судьями були обрані Григорій Гулевич, Іван Чаплич Шпановський, Ярофій Гостський, Федір Чаплич Шпановський і Дмитро Козика [13, с. 36–37]. Луцький трибунал працював лише одну сесію. Шляхта не отримала реальної судової юрисдикції, на відміну від коронної: зберігся вирішальний вплив на судочинство князів, насамперед Острозьких і Збаразьких.

Після періоду невизначеності у 1589 р. сейм ухвалив конституцію «Trybunał Wołyńskiego i Braclawskiego woiewodztw», яка приєднувала ці воєводства до Коронного трибуналу. Конституція наказувала проводити депутатські сеймики по чергові – в Луцьку, Володимирі й Кременці [70, с. 120–125]. Кожний повіт міг обрати двох суддів, що створювало для Волинського воєводства значні переваги в Трибуналі – їх представництво в шість суддів викликало в наступні роки незадоволення коронної шляхти. Зокрема, прошовицький сеймик Краківського воєводства в 1624 р. пропонував скоротити число волинських суддів з 6-ти до 2-х [40, арк. 32–33].

Депутатський сеймик скликався посадовими особами воєводства; якщо не обирав депутатів, то скликався повторно, але вже за королівським універсалом. Депутатом на трибунал міг бути обраний кожний присутній на сеймику шляхтич, що не мав справи в трибуналі і не був одночасно сеймовим послом. Депутати до трибуналу обиралися більшістю голосів [67, с. 133]. Та сама особа могла претендувати на повторне обрання лише через чотири роки [2, с. 281].

Перше обрання депутатів до Коронного трибуналу мало місце 9 вересня 1589 р. у Луцьку. Тоді присутня шляхта обрала депутатами: з Луцького повіту – луцького старосту Олександра Пронського і кн. Юрія Чорторийського, з Володимирського – Дем'яна Гулевича та Михайла Загоровського, з Кременецького – місцевого підкоморія Адама Боговита Козерадського і Януша Жабокрицького. Зібрана на сеймику шляхта визнала, що луцький земський писар Михайло Коритенський із-за стану здоров'я прибути на трибунал не зможе, тому в заміну йому визначила кременецького земського суддю Макара Ледуховського [36, арк. 580–581].

Наступного, 1590, року, як і передбачала конституція, депутатський сеймик відбувся у Володимирі. Тут присутня шляхта обрала депутатами: з Луцького повіту – волинського каштеляна Михайла Мишку Варковського, луцького підкоморія Яна Харлинського, з Володимирського – володимирського войського Василя Гулевича та Михайла Линецького, з Кременецького – королівського секретаря Матвія Малинського й Адама Боговита Козерадського. Так само на заміну М. Коритенському обрали М. Ледуховського, який справи має вписати «руським письмом» до книг Волинського й Брацлавського воєводств [37, арк. 492 зв.–493 зв.]. Таким чином послідовність проведення депутатських сеймиків у Луцьку, Володимирі й Кременці витримувалася.

З точки зору шляхти депутатський сеймик мав навіть більш важливе значення, ніж передсеймовий. Можливість впливу на судочинство в Коронному трибуналі в дійсності була малореальною, оскільки воно здійснювалося депутатами з різних воєводств, але бажаною, з огляду на існування численних невіршених місцевими судами конфліктів між представниками волинського нобілітету. Боротьба за «своїх» кандидатів між факціями йшла запекла, їх лідери не гребували ні купівлею голосів, ні мобілізацією прихильників. Саме на депутатських сеймиках шляхта найбільш ретельно підходила до наявності осілості чи перебування кандидата на «рукодайній» службі. Особливо гостро боротьба з «рукодайними» слугами йшла на депутатських сеймиках між рокошем М. Зебжидовського до смерті кн. Я. Острозького. 12 вересня 1616 р., в день проходження депутатського сеймика в Луцьку, волинський воєвода кн. Я. Заславський видав атестацію, що він виступає за те, щоб жоден неосілий чи «рукодайний» слуга не мав можливості обиратися на депутатство. Причиною цієї атестації стало

обрання депутатом волинського мечника Яна Бондзинського, який давно служив дому Острозьких й мав певну маєтність від волинських воєводичів (Адама Костянтина і Януша Павла). Однак вирішення проблеми він переадресував кн. Я. Острозькому, який мав встановити відповідність / невідповідність кандидата [43, s. 75–76].

Депутатські сеймики найраніше почали виходити з-під впливу князів. Брацлавський воєвода кн. О. Заславський, будучи учасником депутатського сеймика у Володимирі в 1617 р., інформував про його перебіг краківського каштеляна кн. Я. Острозького та свого батька волинського воєводу Януша. Він відзначив, що вже не пам'ятає такий «конкурс» шляхти у Володимирі. «Як за маткою бджоли, так за паном Бабинським «Пугачем» (ймовірно, Василем) все Погориння (басейн Горині) до Володимира стало, звідки раніше рідко хто їздив». Маючи завдання підтримувати певних кандидатів, Заславський наголосив, що його реалізація наштотувалася на позицію більшості учасників сеймика про не допуск до голосування слуг краківського каштеляна. Якщо ще промову близького до кн. Я. Острозького волинського воєводи шляхта вислухала без претензій, то виступ володимирського вїта Юрія Будзишевського переривала звинуваченнями його в неосілості. І лише після наведення аргументів з боку прибічників краківського каштеляна, його вота на сеймику шляхта дослухала, але підтримати на суддівство категорично не хотіла. Брацлавський воєвода назвав найбільш активних прихильників каштеляна, що допомагали йому «просувати» відповідні кандидатури: володимирський земський суддя Юрій Овлочимський, кн. Юрій Пузина. Учасники сеймика голосували за допомогою кресок (ліній-подряпин) на стінах костелу. О. Заславський назвав обраних депутатами до Коронного трибуналу: з Володимирського повіту – кн. Адам Олександр Сангушко (61 креска) й Юрій Гулевич (56 голосів), незабаром луцький підкоморій, з Луцького – волинський хорунжий Олександр Хрінницький (71 креска) та Адам Рудецький (52 голоси), з Кременецького – кременецький земський суддя Самуель Ледуховський (53 крески) і Прокіп Гостський (64 голоси). Виходячи з результатів голосування, можна ствердити, що учасників сеймика налічувалося 80–90 осіб. Серед них не виявилося жодної пріоритетної фігури, підтримуваної кн. Я. Острозьким. Останній, правдоподібно, віддавав перевагу володимирському підстарості Михайлу Павловичу (48 кресок), волинському чашнику Лаврентію Древинському (15 голосів), майбутньому володимирському земському судді Янові Заленському (22 крески); хто був ще серед його креатур достеменно невідомо. Брацлавський воєвода заспокоював патрона, пишучи, що з чотирма з шести депутатів «можна працювати» [45, s. 294 – 296, 303–304]. Проте провал кн. Я. Острозького і його угруповання у воєводстві був до цього часу нечуваним; шляхта тимчасово тріумфувала, не усвідомлюючи, що князівський диктат поступово витісняється боротьбою між сеймиковими факціями, якими згодом доволі успішно будуть маніпулювати король, магнати, шляхетські трибуни.

Послаблення впливу краківського каштеляна на шляхетську «братію» зафіксував наступний депутатський сеймик, що відбувся 10 вересня 1618 р. у Кременці. Краківський каштелян подав від себе двох кандидатів, але вони не були номіновані, як повідомляв О. Заславський. Однак ситуацію врятувала зміна тактики виборів кандидатів. Серед останніх виявилися і волинський воєвода Януш, і брацлавський – Олександр. За першого проголосували всі бл. 85 присутніх на сеймику шляхтичів (знову адресант наголосив на «конкурсі» шляхти, якого давно в Кременці не було). Олександра не підтримало буквально декілька з них. Депутатами також шляхта обрала: кн. Корецького (або Самійло, або Ян-Кароль, понад 80 кресок), луцького підкоморія Яна Харленського (69 голосів; виступав на сеймику), луцького підчашія Войцеха Станішевського (58 кресок), кн. Олександра Пузину (50 голосів). Кожен з учасників сеймика подавав шість своїх кандидатів, а після завершення голосування маршалок і визначені особи підраховували число кресок за кожного з кандидатів [45, s. 547–549]. Як бачимо, серед депутатів знову домінували представники князівських родин й послідовні регалісти (Я. Харленський, В. Станішевський).

Депутатський сеймик також розглядав питання й підтверджував (або ні) шляхетство особи, яке піддавалося сумніву. Це мало значення для подальшого судового розгляду на Коронному трибуналі. Так, 12 лютого 1622 р. волинський депутатський сеймик підтвердив шляхетське походження Григорія Уездецького. На потвердження свого благородного походження Григорій поставив перед учасниками сеймика шість родичів, у шляхетстві яких сумніву не було. Під атестацією сеймика підписалося 34 шляхтичі. Атестація стала аргументом для Григорія в контексті його виправдання від не з'явлення на посполите рушення у зв'язку з Хотинською війною з огляду на хворобу [27, арк. 265–268 зв.].

Шляхта, зібрана на депутатському сеймику, могла відправляти до короля послів, укладаючи для них інструкцію. Подібну інструкцію отримали 9 вересня 1613 р. волинський чашник Лаврин Древинський, кременецький земський писар Самуель Ледуховський, кн. Стефан Сокольський, Петро Стемпковський. Вони мали поставити перед королем питання про часті побори у зв'язку з московською експедицією (сім за останні чотири роки), але при цьому затримку зарплатні для жовнірів за останні півтора року. Також шляхта наказувала послам порушити питання про отримання королівського привілею на володимирське владцтво Еліашем Мороховським, який не мав осілості у воєводстві. Посли отримали від короля Сигізмунда III респонс (відповідь), в якому від імені короля пояснювалася логіка ухвалених рішень з покликанням на згоду Сенату й Посольської ізби [54, s. 55–60].

Перші місця під час проведення сеймиків займали урядники; останні – безземельна залежна від магнатів шляхта – голота [59, s. 42]. У 1690 р. голота втратила право голосу на сеймиках. Клієнти не мали права сидіти на лавки, а стояли біля своїх патронів [61, s. 80; 66, s. 144]. Шляхті заборонялося на засідання сеймиків приносити вогнепальну зброю, але бійки все-одно траплялися [59, s. 42, 60, 63].

Проведення господарських сеймиків стало регулярним після того, як частина фіскальних функцій була перерозподілена на користь місцевих шляхетських зібрань. Найчастіше на таких сеймиках заслуховували звіти поборців, затверджували їх, а самим поборцям видавали асекурації (посвідки).

Крім сеймиків, могли скликатися й з'їзди. Вони проводилися шляхтою під час королівських безкоролів'їв, рокошів, у разі серйозної внутрішньої чи зовнішньої загрози. Смерть монарха супроводжувалася виданням гнзненським арцибіскупом і примасом Речі Посполитої універсалу про скликання шляхетських зібрань. Організацією роботи такого екстраординарного сеймика в Луцьку видав волинський воєвода. На з'їзді представники нобілітету створювали конфедерацію, обирали каптурових суддів (бо всі суди королівської юрисдикції припиняли своє функціонування), визначили обсяг їх компетенції. Керував роботою зібрання маршалок. Робота такого з'їзду з огляду на масштаб завдань тривала від декількох днів до тижня. Каптурова постанова з'їзду облятувалася до гродських книг, возним публікувалася перед кафедральним костелом; обрані каптурові судді склали присягу при старості в костелі [1, с. 162–181]. Після постанови про каптур, сеймик обирав послів на конвокаційний сейм (6-х, як зазвичай) і укладав для них інструкцію [1, с. 180–200]. Так само мав місце з'їзд переделекційний, який тривав з 15 до 21 серпня 1632 р. Підсумковий документ сеймика йменувався «лявда» й, крім пропозиції всій шляхті прибути на елекцію майбутнього монарха, пропонував унормувати порядок урядників на сеймику, оскільки його недосконалість затримувала сеймикові наради [1, с. 200–202].

Загалом діяльність сеймиків відіграла важливу роль у формуванні політичної культури української шляхти, сприяла формуванню почуття своїх регіональних інтересів. Сеймики не лише сприяли процесу емансипації шляхти, але й вплинули на виникнення відповідних інституцій в інших станів Речі Посполитої. Безперечним є вплив шляхетських сеймиків на виникнення військових конфедерацій, створюваних жовнірами у випадку невиплати зарплати та необхідності пред'явлення консолідованих вимог перед адміністрацією Речі Посполитої. Не без взорування на земський сеймик, насамперед передсеймовий, відбулося становлення козацької ради. До сеймикового інструментарію вдавалися міські ради, ухвалюючи лявди або постанови.

Сеймик Волинського воєводства займає особливе місце в дослідженнях з парламентаризму Речі Посполитої. Це єдиний сеймик інкорпорованих на Люблінській унії 1569 р. до Корони воєводств, що має відносно достатнє джерельне забезпечення. Останнє дозволяє простежити еволюцію цих воєводств в Польсько-Литовській державі, прослідкувати як змінювалося волинське право (інакше Волинський статут), як поступово відбувалася полонізація різних сфер життя української шляхти, а руська мова формально залишаючись діловодною все більше витіснялася з інституцій шляхетського самоврядування польською. Волинський сеймик протягом всього досліджуваного періоду знаходився в епіцентрі міжконфесійного протистояння. У жодному воєводстві не спостерігалось таке переплетіння християнських конфесій: католицизм, православ'я, уніатство, різні течії протестантизму. З огляду на це, волинська шляхта на сеймиках виробила алгоритм взаємодії між шляхтичами різних конфесій, коли шляхом компромісу формувалися посольства на сейм, депутатські представництва на трибуналі, обиралися виборні земські урядники. Шлях до компромісу лежав через численні конфліктні ситуації, які демонстрували відсутність домінації окремої групи осіб.

Волинський сеймик досліджуваного періоду продемонстрував еволюцію від здомінованої через князів інституції до повноцінного органу шляхетського самоврядування. До 1620-х рр. князі намагалися тримати під контролем перебіг подій на шляхетських з'їздах Волині. Часами цей контроль підважувався прорегалістично орієнтованими групами шляхти, які орієнтувалися на близьких до короля центральних урядників, наприклад Яна Замойського. Ситуація почала змінюватися після рокошу Зебжидовського, коли шляхетські угруповання поступово стали повноцінним суб'єктом волинського сеймика, сформувалися повноцінні факції, які в протистоянні між собою визначали позицію воєводства на сеймах, відношення до ухвалених податків, Саме головне – волинський сеймик поступово перетворювався в шляхетський з'їзд, який, зберігаючи свої особливі риси, виявляв бажання виступати лідером, зразком для інших українських воєводств: Київського, Брацлавського і Чернігівського.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1861. Ч. II. Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. LXIV+530 с.
2. Вінниченко О. Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 279–329.
3. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях [в] Крикун М. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*. Львів, 2012. С. 589–664.
4. Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року. [в] Крикун М. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*. Львів, 2012. С. 189–222.
5. Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року. *Україна модерна*. 2001. Ч. 6. С. 113–138.
6. Лапко И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI века. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. 834 с.
7. Літвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у боротьбі угруповань під час другого безкоролів'я у 1574–1576 рр. [в] Літвін Г. *Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)*. Київ, 2016. С. 437–454.
8. Літвін Г. Представники Київщини, Волині та Брацлавщини на сеймах за доби Стефана Баторія [в] Літвін Г. *Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)*. Київ, 2016. С. 455–491.
9. Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 года. Приложения. Харьков, 1902. 205 с.
10. Михайловський В. Бібліографія парламентаризму на українських землях до 1648 року: Польське королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита. Київ, 2018. 192 с.
11. Пам'ятки. Архів Української Церкви. Київ, 2001. Т. 3: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1 / Опр. М. Довбищенко. 464 с.
12. Поліщук В. «Сейми Волинської землі» як публічний простір регіонального судочинства наприкінці XV – друга третина XVI століття. *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*. Львів, 2012. С. 127–150.
13. Попов Г.Л. Луцький трибунал 1578 р. *Праці Комісії для вивчення західноруського та українського права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 32–58.
14. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 роках. Польське королівство тв. Річ Посполита / В. Михайловський, О. Вінниченко, І. Тесленко, П. Кулаковський. Київ, 2018. 384 с.
15. Российский государственный архив древних актов (г. Москва) (РГАДА). Ф. 389: Литовская метрика. Оп. 1. Д. 49.
16. РГАДА. Ф. 389: Литовская метрика. Оп. 1. Д. 209.
17. РГАДА. Ф. 389: Литовская метрика. Оп. 1. Д. 214.
18. Старченко Н. Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 19(1). С. 215–232.
19. Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 259–276.
20. Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.). *Парламентська структура уряду у системі дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск–Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.)*. Мінск, 2008. С. 110–126.
21. Статут Великого князства Литовского 1566 года. *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*. Москва, 1855. Вип. 23.
22. Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації / Опр. Н. Старченко. Київ, 2020. 615 с.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 21: Кременецький гродський суд. Оп. 1. Спр. 108.
24. ЦДІАК України. Ф. 21: Кременецький гродський суд. Оп. 1. Спр. 110.
25. ЦДІАК України. Ф. 21: Кременецький гродський суд. Оп. 1. Спр. 113.

26. ЦДІАК України. Ф. 21: Кременецький гродський суд. Оп. 1. Спр. 128.
27. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 191.
28. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 192.
29. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 196.
30. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 210.
31. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 221.
32. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 222.
33. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 225.
34. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 227.
35. ЦДІАК України. Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 230.
36. ЦДІАК України. Ф. 28: Володимирський гродський суд. Оп. 1. Спр. 22.
37. ЦДІАК України. Ф. 28: Володимирський гродський суд. Оп. 1. Спр. 23.
38. ЦДІАК України. Ф. 28: Володимирський гродський суд. Оп. 1. Спр. 60.
39. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 472 с.
40. Akta sejmikowe województwa krakowskiego. Wrocław ; Kraków, 1955. T. II: 1621–1660 / Opr. A.Przyboś. 376 s.
41. Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). Archiwum Zamoyskich. Sygn. 237. No 26.
42. Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). Archiwum Zamoyskich. Sygn. 237. No 31.
43. Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). Archiwum Zamoyskich. Sygn. 2876: 1546–1672 i b. d.
44. Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). Metryka koronna. Sygn. 186.
45. Archiwum Narodowy w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Sygn. 75. T. 1: Listy x. Alexandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1616–1618.
46. Archiwum Narodowy w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Sygn. 75. T. 2: Listy x. Alexandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1621–1622.
47. Archiwum Narodowy w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Sygn. 75. T. 3: Listy x. Alexandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1623.
48. Archiwum Narodowy w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Sygn. 75. T. 4: Listy x. Alexandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1625–1628.
49. Biblioteka Czartoryskich. Dział rękopisów. Sygn. 436: Miscellanea historyczno-literackie do dziejów w XVII wieku.
50. Biblioteka Czartoryskich. Dział rękopisów. Sygn. 2732: Kopiarusz listów z lat 1640–1643.
51. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział rękopisów. Biblioteka Ordynacji Zamoyskich. Sygn. 1809.
52. Biblioteka Ossolińskich. Dział rękopisów. Sygn. 1926: Miscellanea historyczne z lat 1586–1654.
53. Biblioteka Ossolińskich. Dział rękopisów. Sygn. 2280: Kopiarusz akt Zygmunta Augusta.
54. Biblioteka PAN w Kórniku. Dział rękopisów. Sygn. 325: Akta do dziejów Polski za Zygmunta III, od 1605 do 1623.
55. Czaplinski W. Wybór posła w dawnej Polsce [w] *Czapliński W. Dawne czasy. Opowiadania i szkice historyczne z XVII wieku*. Wrocław, 1957. S. 215–234.
56. Kancelaria koronna a Sejm walny. Instructarium / Opr. W. Krawczuk, Warszawa, 1995. 102 s.
57. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608). Przywódca społeczności prawosławnej W Rzeczypospolitej. Toruń, 2024. 1013 s.
58. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego / Opr. A. Biedrzycka. Kraków, 2005. 775 s.
59. Kriegerseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991. 294 s.
60. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. 465 s.
61. Pawiński A. Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków kujawskich. Warszawa, 1978. 560 s.
62. Płaza S. Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632). Warszawa; Kraków, 1984. 162 s.
63. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. T. 2: 1637–1646. 556 s.
64. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. T. 3: 1647–1656. 614 s.
65. Sprawy wojenne Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586 / Opr. x. I. Polkowski. Kraków, 1887. 432 s.
66. Śladkowski W. Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmika lubelskiego w latach 1572–1648. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki filozoficzne i humanistyczne*. 1960. Vol. XII. S. 129–158.
67. Średniowski S. Organizacja sejmiku halickiego. *Studia nad historią prawa polskiego*. 1938. T. XVI. Zesz. 3. S. 1–166.
68. Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. Kórnik, 2007. 94 s.
69. Volumina Constitutionum. Warszawa, 2005. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1550–1585 / Opr. S. Grodzicki, I. Dwornicka, W. Uruszczak. 516 s.
70. Volumina Constitutionum. Warszawa, 2008. T. II: 1550–1609. Vol. 2: 1587–1609 / Opr. S. Grodzicki. 450 s.
71. Volumina Constitutionum. Warszawa, 2015. T. IV: 1641–1668. Vol. 1: 1641–1658 / Opr. S. Grodzicki, M. Kwiecień, K. Fokt. 498 s.
72. Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego, 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje / Wyd. A. Pawiński. 292 s.

References:

1. Czapliński Władysław, Wybór posła w dawnej Polsce [w] Czapliński Władysław, *Dawne czasy. Opowiadania i szkice historyczne z XVII wieku*, Wrocław, 1957, s.215–234 [In Polish].
2. Kancelaria koronna a Sejm walny. *Instructuarium*, opr. W. Krawczuk, Warszawa, 1995 [In Polish].
3. Kempa T. Konstancy Wasyl Ostrogski (1526–1608). Przywódca społeczności prawosławnej W Rzeczypospolitej. Toruń, 2024 [In Polish].
4. *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego*, opr. A. Biedrzycka, Kraków, 2005 [In Polish, Latin].
5. Kriegseisen Wojciech, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa, 1991 [In Polish].
6. Krykun Mykola, Zemski uriady na ukraińskiykh zemliakh u XV–XVIII stolittiakh [v] Krykun Mykola, *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittiakh. Statti i materialy*, Lviv, 2012, c. 589–664 [In Ukrainian].
7. Krykun Mykola, Instruksiiia seimyyku Volynskoho voievodstva 1595 roku [v] Krykun Mykola, *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittiakh. Statti i materialy*, Lviv, 2012, c. 189–222 [In Ukrainian].
8. Kulakovskiy Petro, Instruksiiia seimyyku Chernihivskoho voievodstva 1646 roku. *Ukraina moderna*, ch. 6 (2001) 113–138 [In Ukrainian].
9. Lappo Ivan, *Velikoe Knyazhestvo Litovskoe vo vtoroy polovine XVI stoletiya. Litovsko-russkij povet i ego sejmik*. Yur'ev, 1911 [In Russian].
10. Litvin H. Kyivshchyna, Volyn i Bratslavshchyna u borotbi uhrupuvan pid chas druhooho bezkoroliv'ia u 1574–1576 rr. [v] Litvin H. *Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*. Kyiv, 2016. S. 437–454 [In Ukrainian].
11. Litvin H. Predstavnyky Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny na seimakh za doby Stefana Batoriia [v] Litvin H. *Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*. Kyiv, 2016. S. 455–491 [In Ukrainian].
12. Maksimejko Nikolaj, *Sejmy litovsko-russkogo gosudarstva do Lyublińskiej unii 1569 g.*, Khar'kov, 1902 [In Russian].
13. Mazur Karol, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa, 2006 [In Polish].
14. Mykhailovskiy V. *Bibliohrafiia parlamentaryzmu na ukraińskiykh zemliakh do 1648 roku: Polske korolivstvo, Velyke kniazivstvo Lytovske, Rich Pospolyta*. Kyiv, 2018 [In Ukrainian].
15. Polishchuk Volodymyr, «Seimy Volynskoi zemli» yak publichnyi prostir rehionalnoho sudochynstva naprykintsi XV – druga tretyna XVI stolittia. *Kriz stolittia. Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia*, Lviv, 2012, s. 127–150 [In Ukrainian].
16. Popov Hryhoriy, Lutskiy trybunal 1578 r. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia zakhidnoruskoho ta vkrainskoho prava*, vyp. 1 (1925) 32–58 [In Ukrainian].
17. «Prykladom svoikh predkiv...». *Istoriia parlamentaryzmu na ukraińskiykh zemliakh v 1386–1648 rokakh. Polske korolivstvo ta. Rich Pospolyta / V. Mykhailovskiy, O. Vinnychenko, I. Teslenko, P. Kulakovskiy*. Kyiv, 2018 [In Ukrainian].
18. Pawiński Adolf, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków kujawskich*, Warszawa, 1978 [In Polish].
19. Płaza Stanisław, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa; Kraków, 1984 [In Polish].
20. Starchenko N. Aktovi knyhy yak dzherelo do istorii Velykoho bezkorolivia na Volyni (1572–1576 rr.). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, 2009. T. 19(1). S. 215–232 [In Ukrainian].
21. Starchenko Natalia, «Posterehaiuchy prav, volnostei y svobod nashykh»: borotba za dominuvannia na volynskomu seimyyku 1593 roku. *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*, Kyiv, 2012. S. 259–276 [In Ukrainian].
22. Starchenko N. Problematyka seimyykiv Volynskoho voievodstva pid chas Velykoho bezkoroliv'ia (1572–1576 rr.). *Parlamenttskiiia struktury y ladi y sistemie dziarzhaynaha kiravannia Vialikaha kniastva Litoyskaha i Rechy Paspalitali u XV–XVIII stahodddziakh. Materialy mizhnarodnai navukovai kanfierentsyi (Minsk–Navahradak, 23–24 listapada 2007 h.)*. Minsk, 2008. S. 110–126 [In Ukrainian].
23. *Stratehii ta rytualy konfliktu: shliakhetskyi sotsium Volyni zlamu XVI i XVII st. Dzherela ta interpretatsii*, opr. N. Starchenko, Kyiv, 2020 [In Ukrainian].
24. Śladkowski Wiesław, Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmika lubelskiego w latach 1572–1648. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki filozoficzne i humanistyczne*, vol. XII (1960). S. 129–158 [In Polish].
25. Średniowski Stanisław, Organizacja sejmiku halickiego. *Studia nad historią prawa polskiego*, vol. XVI, zes. 3 (1938). S. 1–166 [In Polish].
26. *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. M. Wolski, Kórnik, 2007 [In Polish].
27. Vinnychenko Oleksiy, Deputaty Koronnoho trybunalu 1632–1647 rokiv. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*. Vyp. 44 (2009). S. 279–329 [In Ukrainian].
28. Yakovenko N. Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyiny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina. Kyiv, 2008. 472 s. [In Ukrainian].

Отримано: 03.01.2026

Прорецензовано: 12.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-9587-1129>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-36-46>

Близняк М. Лібертації («Prawo Libertatis») мешканців міст Волинського воєводства у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки»*. Острог, 2026. Вип. 37. С. 36–46.

УДК: 94(477.82)"17":340

Микола Близняк,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»

ЛІБЕРТАЦІЇ («PRAWO LIBERTATIS») МЕШКАНЦІВ МІСТ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII СТОЛІТТІ

Лібертація мешканців міст Волинського воєводства у XVIII ст. від окремих видів ренти або загалом складала політику власника-дідича чи старост як представників королівської чи духовної влади й часто була прямо пов'язана із конкретними обставинами у житті міста, його мешканців та ситуативними чи сталими потребами.

Загалом стихійні лиха, пожежі, військові постіі призводили до критичного стану міського господарства, тому виникала потреба підтримати містян відповідними пільгами задля відновлення міського життя та відродження головних його економічних об'єктів.

Лібертацію отримували новоприбулі міщани або ті, хто будував власне помешкання у місті чи створював нову сім'ю і таким чином вливався у громаду. Окремі пільги щодо ренти мали мешканці міст, що обслуговували потреби замку та міста. Жовніри, що перебували на службі у містах отримували лібертації постійні або на певний термін. Групу лібертованих доповнювали бояри, козаки, міська сторожа, пахолки тощо. Представники духовенства різних конфесій та релігій переважно не сплачували міських податків.

Чітко встановлених правил лібертацій для усіх міст Волинського воєводства не існувало. Загалом у містах відомо про тимчасові лібертації, часткові чи на постійній основі. Реалізація лібертацій у містах впливала на їх етноконфесійне обличчя та національне різномайття.

Лібертовані групи населення міст Волині могли становити за приблизними підрахунками від 4 до 30 % усього населення.

Ключові слова: лібертації, рента, міста, Волинське воєводство.

Mykola Blyzniak

LIBERATION ("PRAWO LIBERTATIS") OF THE INHABITANTS OF THE CITIES OF THE VOLYN VOIVODSHIP IN THE 18TH CENTURY

The liberation of the inhabitants of the cities of the Volhynian Voivodeship in the 18th century from certain types of rent or in general was the policy of the owner-landlord or elders as representatives of royal or spiritual authority and was often directly related to specific circumstances in the life of the city, its inhabitants, and situational or permanent needs. The burgomasters and aldermen, as members of the magistrate in cities with Magdeburg law, could jointly and in agreement with the castle government make decisions on liberation. Similar decisions on tax exemptions could be implemented by an elected "college of thirty men," as was the case in the city of Olyka.

The liberation of the inhabitants of the cities of the Volhynian Voivodeship in the 18th century from certain types of rent or in general was the policy of the owner-landlord or elders as representatives of royal or spiritual authority and was often directly related to specific circumstances in the life of the city, its inhabitants, and situational or permanent needs. The burgomasters and aldermen, as members of the magistrate in cities with Magdeburg law, could jointly and in agreement with the castle government make decisions on liberation. Similar decisions on tax exemptions could be implemented by an elected "college of thirty men," as was the case in the city of Olyka.

In general, natural disasters, fires, and military occupations led to a critical state of urban economy, so there was a need to support the townspeople with appropriate benefits in order to restore urban life and revive its main economic objects.

Liberation was granted to newly arrived townspeople or those who built their own homes in the city or started a new family and thus became part of the community. Residents of cities that served the needs of the castle and the city enjoyed certain privileges regarding rent. Soldiers who served in cities received permanent or temporary liberation. The latter group of liberated persons was supplemented by boyars, city guards, cossacks, servants, etc.

Representatives of the clergy of various denominations and religions were generally exempt from paying city taxes.

There were no clearly established rules of liberation for all cities in the Volhynian Voivodeship, but there are known provisions for individual cities, which were based on similar trends. In general, temporary liberations, either partial or permanent, are known to have taken place in cities. The implementation of liberations in cities influenced their ethnic and religious character and national diversity.

According to rough estimates, the liberated population groups in the cities of Volhynia could have accounted for 4 to 30% of the total population.

Keywords: liberations, rent, cities, Volhynia Voivodeship.

У ранньомодерний час мешканці міст Речі Посполитої мали обов'язок відбувати ренту у трьох її видах: чинш або грошова плата, відробіткова та натуральна на користь власників міст¹. Останні володіли містами цілком і повністю, тому в обмін на користування земельним фондом та іншими угоддями вимагали від містян виконувати встановлені повинності. Водночас визначене коло осіб отримували лібертації або звільнення від ренти. Лібертація мешканців міст Волині від окремих видів ренти або загалом складала політику власника-дідича чи старост, які могли представляли королівську владу у місті або представників церкви й часто була прямо пов'язана із конкретними обставинами у житті міста, його мешканців та ситуативними чи сталими потребами.

З'ясування головних аспектів лібертації мешканців міст Волинського воєводства дасть можливість краще зрозуміти та доповнити сутність міського повсякдення регіону. Досить важливо простежити роль і значення лібертацій у містах, а особливо їх місце в економічному житті пересічного поселення.

Історіографія проблеми. Проблема лібертацій як цілісний процес у містах Волині XVIII ст. ще не знайшла свого належного відображення в історіографії. Чи не вперше у монографії А. Михальського, що присвячена Клеванському князівству, окреме місце відведено питанню лібертацій для міст Клеваня і Білева [33]. Цінними є статистичні підрахунки, що були проведені дослідником щодо згаданих міст та спостереження щодо категорій лібертованого населення та його динаміки. Окремі аспекти лібертацій у містах Волині окреслені в статті автора цього тексту [12]. Таким чином заявлена тема потребує спеціального розгляду на основі наявних історичних документів.

Джерельна база дослідження. Лібертації мешканців міст Волині відображені в інвентарях волинських міст, що споряджалися з метою передачі міста в оренду або були пов'язані зі зміною власника поселення. Власне інформацію про лібертації можна здобути із аркушів інвентарів міст, де є вказівки на звільнення від сплат у вигляді позначок навпроти імен та прізвиць: «libertowany», «prawo libertatis» або у скороченій формі «liber», «libert» або «wolny». У даному дослідженні проаналізовано низку інвентарів XVIII ст.: Дубна (1723, 1755 pp.), Заслава (1700), Корця (1759), Корниці (1785) Ляхівців (1785), Ковеля (1789), Луцька (1766), Острога (1767 p.), Торчина (1790). Названі вище інвентарі зберігаються у архівосховищах України та Республіки Польщі й мають досить широкий інформативний потенціал в контексті розв'язання поставленої наукової проблеми. Цінним доповненням до інвентарів стала справа про лібертацію міщанина Томаша Боговського з міста Любара [25]. Залучені до написання статті вірогідні описові та нарративні джерела стали підставою для аналізу лібертації мешканців міст.

Отже, у статті поставлено за мету простежити основні аспекти та проблемні питання щодо процесу лібертації містян на матеріалах міст Волинського воєводства у XVIII ст.

Власне сам термін «лібертація» потребує окремого пояснення. У польськомовному варіанті «libertacja» XVII – XVIII ст. за словником польської мови під редакцією В. Дорошевського, означало звільнення від підданства, «дарування свободи, визволення», а також звільнення від політичних зобов'язань [37]. У монографії А. Михальського вжито дещо іншу термінологію. Дослідник запропонував розподілити мешканців міст Клеванського князівства на привілейованих і звичайних. Власне до привілейованих він відніс тих, хто були звільнені від панщизняних праць, гвалтів

¹ Стаття підготовлена за підтримки Канадського інституту українських студій, за що автор складає щирю подяку.

та складання натуральної данини, натомість платили лише чинш із займаної власності [33, s. 71]. Важливо, що в історичних джерелах часто використані приписи на полях навпроти окремих мешканців міста «libert.», «libertowany» або «prawo libertatis». Вказаний термін розглядаємо та використовуємо у статті з точки зору історії міського повсякдення і в ширшому розумінні щодо різних категорій мешканців міста. Отже, лібертація означатиме звільнення від міських податків/ренти на умовах власника.

Лібертації мешканців міст Волинського воєводства у XVIII ст. мали низку особливостей. Шляхта, духовенство та військові переважно не сплачували ренти у містах, хоч існували винятки, адже чиншова шляхта та військові в окремих містах вносили необхідні плати до міського скарбу. Шляхта, що мешкала у місті підлягала земському, а не міському праву, в результаті чого упродовж XVII – XVIII ст. значна частина власників міських будинків, вже не сплачували міських податків. Таким чином у місті та на передмістях постали численні шляхетські та духовні юридики [36, s. 376-377, 382-383]. Власне до юридик належали ґрунти, які були звільнені і заселені підданими власника міста, а їх мешканці підлягали патримоніальній владі власника, від якого вони могли отримати й внутрішнє самоврядування [38, s. 15], тому перебували поза сферою впливу міської влади. Мешканці юридик, як правило, відбували визначену ренту на користь їх власників. У статті спробуємо здійснити огляд лібертацій, що стосувалися міської юрисдикції.

Власне чітко встановлених правил чи термінів лібертації для усіх міст Волинського воєводства ніколи не існувало, проте низка диспозицій власників окремих міст мали схожі тенденції. У багатьох випадках стихійні лиха, пожежі, військові постої тощо призводили до руйнівного і критичного стану міського господарства. Подібні ситуації викликали реальні потреби підтримати містян відповідними пільгами задля відновлення головних аспектів міського життя тощо.

Загалом у волинських містах надавалися лібертації двох видів: тимчасові та на постійній основі. Характерні особливості перших та других можна проілюструвати на конкретних прикладах, що представлені нижче. Інша особливість лібертацій у містах Волині полягала у тому, що власники могли звільняти не лише мешканців окремих вулиць і кварталів, але й усе місто, проте від певного одного або більше видів ренти і на чітко визначений період часу. У статті мова йтиме у переважній більшості випадків про повну лібертацію, що означатиме повне звільнення від ренти. Неповна лібертація стосувалася тих мешканців міста, що сплачували лише частину ренти у грошовій формі.

Лібертації отримували у містах представники різних соціальних груп та різні категорії міського населення, однак незмінно пальму першості посідали заможні міські кола. Таким чином, важливо детальніше розглянути специфіку таких звільнень та їх характерні особливості у контексті функціонування міст.

Міські урядники, патриціат, панська/замкова адміністрація. Члени магістрату, а також представники панської, старостинської чи церковної адміністрації користувалися низкою пільг та привілеїв, отримували лібертації від сплати ренти. Війти у містах Волині не сплачували податків на користь власника міста, адже вони фактично виступали у ролі репрезентантів цих же власників щодо вирішення усіх актуальних питань міського життя. Висловлена теза підтверджена на матеріалах багатьох міст воєводства. Попри очевидність звільнення війтів у містах від міських податків у джерелах помітки про лібертацію присутні досить часто. Останній факт радше пояснюється потребою чіткого фінансового обліку та обрахунку можливих прибутків з міст.

У 1700 р. в інвентарі міста Заслава відзначено пана Семіона Скальського «вільного війта старозаславського» з латинимовною скороченою поміткою «liber» [30, s. 8]. Війт міста Берездова Яків Микулик у 1760-х рр. жодних податків не сплачував [7, с. 77-78]. Аналогічні позиції у той же час посідав війт Острога Йозеф Опущко [9, с. 70] та Ляхівців Олександр Прокопович у 1780-х рр. [24, арк. 12 зв.-13.]. Треба відмітити, що традиційно, як і в інших містах Волині, війт міста Торчина (місто мало статус духовного володіння, належало луцьким єпископам) мав цілу низку маєтностей, земельних володінь та пільг не лише у місті, але й і в Торчинському ключі [28, k. 37v-38].

Бурмістер з м. Ляхівці Роман Прокопович належав до заможних міщан, адже входив до складу магістрату. Точно невідомо про його родинні зв'язки із вище вказаним війтом Олександром Прокоповичем, проте можна висловити припущення про їх кривну спорідненість. Заможність бурмістера Прокоповича зокрема впливає із аналізу його власності. Станом на 1780-ті рр. він володів 2 кіньми, 4 волами, 2 коровами, 2 четвертинами ґрунту, 6 сіножатями, 1 хутором та 1 городом. Уся його рента, як міщанина, зводилася до сплати бджільної десятини та 3 злотих очкового [24,

арк. 11 зв. – 12]. Отже, у даному випадку мова йде про неповну лібертацію, проте зважаючи на наявний у його розпорядженні цілий маєтковий комплекс і вказану суму грошей, це означало його фактичне звільнення від ренти. Стефан Гашук, корецький лантвійт мав у своєму розпорядженні 2 коня і 6 волів, якими обробляв одну волоку ґрунту. Чинш з цієї посілості він не сплачував [20, арк. 8].

Присяжні, що входили до складу магістратів міст користувалися низкою пільг також. Присяжний у містечку Корниця (входило у склад Ляховецького ключа) Миколай Присяжний користувався міськими землями та сіножатями, його сім'я складалася із семи осіб. Жодних данин, податків і відробітків на користь міського скарбу він не складав [24, арк. 34 зв.-35]. Подібно і в місті Берездові у 1767 р. присяжний Яків Присяжний і бурмистр Матвій Рафалович перебували «на послугах двірських» і водночас були репрезентантами міської влади, тому жодних грошових та інших плат і повинностей не відбували [7, с.88]. Їх місія у міському просторі окреслена виконанням контролю щодо головних аспектів економічного та правового повсякдення міщан.

Міський писар Затурський як член магістрату у місті Ляхівці сплачував лише очкове у розмірі 2 злотих. Від усіх інших видів ренти він був звільнений [24, арк. 7 зв.-8]. Міський писар міста Заслава Миколай Слонімський володів вільним міським пляцом, на якому розташовувалося дві халупи [30, с. 29].

Відомості про міського шафаря маємо для міста Корця наприкінці 1750-х рр. Шафар Пінярський отримав право на лібертацію, відповідно до якого, він у зв'язку із своїми міськими обов'язками, звільнявся від усіх видів ренти [18, арк. 33 зв.-34]. У Ляхівцях у 1780-х рр. працював замковий шафар Ян Трусевич, який у статусі міського урядовця звільнений від ренти також [24, арк. 9 зв.-10].

У містах мешкали представники панської адміністрації, що опікувалися питаннями аграрного сектора, промислів, лісів та розвитку сільської округи тощо. Гуменний, який входив до складу керівництва фільварками, в тому числі вони мешкали і в містах. У містечку Корниця гуменний Омелько Гуменний, маючи у своєму розпорядженні 3 коней, 2 волів, 1 чверть ґрунту, 6 сінокосів та 1 город був звільнений від усіляких повинностей та плат [24, 35 зв.-36]. Клим Гуменний, що мешкав у місті Куневі у 1767 р. мав одного коня і в зв'язку із своєю сферою зайнятості в якості гуменного був лібертований [34, с. 83]. Кіндрат Гуменний у Заславі також лібертований від ренти у 1700 р. з приписом «libert» [30, с. 30]. Солтис Кость Новак у Дубно мав у своєму розпорядженні ½ волоки ґрунту, які відносилися до «вільних», тобто чинш з цієї посілості не сплачував [31, с.8]. Отже, мова йде про важливість подібних представників панської адміністрації для міст, де аграрний сектор відіграв одну із провідних ролей в їх економічній структурі.

У розрізі проблеми лібертацій необхідно звернути увагу на повноправних громадян міст Волині, тобто тих, хто прийняв міське громадянство. Власне до кола таких громадян входили, як правило, представники магістратів міст, заможні ремісники, орендарі тощо. Повноправні міщани у Ляхівцях у 1780-х рр. не могли бути задіяні до жодної роботи на користь міста, вони звільнялися від жовнірських постойв, мали право полювати тощо [10, с. 79]. Комплекс вказаних пільг і привілеїв кардинально вирізняв коло лібертованих осіб від пересічних мешканців міста.

Шляхта мешкала у містах Волині і, як відзначено вище, цей стан не підлягав міському праву й не сплачував на користь міста податків. Однак чиншова шляхта сплачувала грошові внески до міського скарбу. У вересні 1789 р. комісари здійснили люстрацію королівського міста Ковеля. Виявилось, що на теренах міста компактно мешкала шляхта, яка сплачувала на користь міста чинш у грошах. Всього у місті виявилось 23 шляхетних особи – власників домогосподарств. У цей час усе місто налічувало 244 домогосподарства. Отже, шляхетська власність у місті Ковелі становила близько 8.5 % [29, с. 200]. У місті Корці пан Собецький «шляхтич» сплачував чинш у розмірі 12 злотих відповідно «до права даного» у червні 1747 р. [18, арк. 31 зв.-32]. Інший шляхтич із цього ж міста пан Богацький сплачував 20 злотих чиншу, а «за панщину і шарварки послуги двірські відбувати повинен» [18, арк. 35 зв.-36]. Із семи шляхетських родин, що мешкали у місті Берездові у 1760-х рр. п'ять сплачували грошовий чинш. Повну лібертацію мав Миколай Возницький, який виконував у Берездові функції ставничого, а також не вказана на ім'я шляхтянка Огородничка, яка була сиротою [7, с. 88].

Духовенство християнських церков у містах Волині здавна мало цілу низку привілеїв на ґрунти та звільнення від податків. Йде мова про самих священиків, ченців, дяків, паламарів та музик при костелах тощо. Цікавий випадок із лібертацією трапився у місті Любарі (Кременецького повіту). Міщанин Томаш Боговський мав намір перейти до духовного стану у зв'язку із чим він у вересні 1757 р. звернувся із цим питанням безпосередньо до князя Любомирського. Останній, зважаючи

на викладені обставини, видав відповідний дозвіл на його лібертацію [25, арк. 1]. У місті Заславі у 1700 р. неподалік Руської церкви, в Пригородку, мешкав Марко Паламар. Його володіння становило половину міського пляцу, від усіх плат він був лібертований [30, s. 7]. У місті Ляхівці серед новоосілих названо безіменного дяка, що мешкав у «Порвішовій халупі» і не сплачував жодних податків [10, с. 78]. Шпиталі та школи православних, католицьких та унійних храмів, які стояли на міських землях, також звільнялися від відповідних плат. Єврейські шпиталі у містах отримували подібні лібертації так, як це було у місті Дубно у 1755 р. зі шпиталем, що розташовувався на вулиці Парканській [26, арк. 1 зв.].

У 1723 р. церква Святого Іллі («Eliasza») у місті Дубно користувалася наданими їй «від князів їх милості святої пам'яті» двома волоками землі, ґрунтом навпроти церкви для мешкання «капланів святоїллінських» та пляцом церковним фундушовим. Незадовго до укладення інвентаря міста священиком цієї церкви був отець Стефан Ладзієвський. Усі названі маєтки не обкладалися міськими тягарями [31, s. 8]. Зрештою, й інші християнські церкви міста Дубна перебували у цей час у подібному становищі.

У 1723 р. будинок рабина та будинок кантора внесені в інвентар міста Дубна, проте чиншу з них жодного не сплачувано [31, s. 6]. Треба відзначити, що отримані пільги представниками дубенського кагалу зберігали свою силу впродовж багатьох десятиліть. У 1755 р. дубенський рабин та Мендель Кантор були лібертовані від міських плат («liber») [26, арк. 3 зв.]. А от помічник дубенського рабина – Рувин Школьник був звільнений від ренти («z renty liber»), але крім грошової її частини [26, арк. 5 зв.].

Погорільці. Лібертацію від ренти у містах отримували на певний період часу погорільці. Вказаній категорії приділяли значну увагу практично у всіх містах Волині і це цілком зрозуміло. У 1699 р. мешканці Острога у зв'язку із пожежею отримали лібертацію від загальних міських плат (зокрема «посидільного» й інших) та повинностей на п'ять років (до 1705 р.) [35, s. 198-199]. Про масштаби пожежі, що сталася у першій декаді травня 1699 р. в одному із своїх листів повідомляла княгиня Теофілія Любомирська – «Острог увесь майже в руїну перетворився» [21, арк. 159]. Визначений п'ятирічний період мав би сприяти відродженню міського життя. Очевидно, що час для «воли» міг бути прямо пов'язаний із масштабами конкретних втрат та заподіяного лиха міщанам.

Відомо, що податкові пільги у зв'язку з пожежею на визначений замковою адміністрацією період отримали погорільці Заслава [4, с. 152] у 1727 р. Згідно з князівським розпорядженням 1727 р. у Дубні погорільці поряд з іншими визначеними категоріями мешканців були звільнені («libertacye od płasenia») від сплати «міської складки» [1, с.319]. Такі конкретні випадки мали бути обов'язково зафіксовані замковою адміністрацією. Остання отримувала відповідні відомості від квартального бурмистра і пильно стежила за термінами таких лібертацій та особливо часом їх закінчення.

На зібранні «колегії тридцяти мужів» в Олиці в лютому 1780 р. було вирішено звільнити від сплати податків тих міщан, будинки яких були пошкоджені пожежею, а ті грошові збори, які були сплачені чотирма погорільцям вирішено їм повернути [1, с.441–442]. Таку колегію у місті обирали щорічно з наданням їй контрольно-фіскальної функції. Цей спеціальний і унікальний для волинського міського магістратського простору орган мав стежити за станом міських рахунків та несенням жителями Олики сторожової служби тощо [17, с. 60].

Відомі також й одиничні випадки надання лібертацій міщанам. Відповідним документом від данин був звільнений Андрій Вергун у Корці, адже у 1759 р. його господарство було знищене вогняною стихією [18, арк. 31 зв.-32].

У королівських містах старости могли надавати допомогу погорільцям задля швидшого відновлення господарства громади. У 1766 р. луцькі караїми не сплачували від шинків жодних плат до оренди, як це відбувалося у попередні роки, через пожежу [27, s.4].

В окремих випадках звільняли від ренти/панщини під час зведення нової оселі. Безумовно, подібні пільги сприяли розвитку господарства міщан та розширенню самого міста і його демографічних показників. У Корці у 1759 р. Якіма Бондаря звільнили від панщини, адже будував дім («panszczyzna z rasyi budowania się opuszczona») [18, арк. 40 зв. – 41]. Не платив нічого також і мельник «до млинів нових» Дмитро Коломійчук [18, арк. 42 зв.-43.]. Як бачимо, в окремих містах краю мельників звільняли повністю чи частково від повинностей та данин. Власне так відбувалося і в місті Шумському, де мельники у 1760 р. Криштоф Мельник та Микита Мельник були лібертовані повністю,

отже були заангажовані повною мірою до своїх професійних занять [11, с. 67], які тоді вважалися досить важливими для міського життя. Звільнення від сплати міських податків на певний час у Заславі у першій третині XVIII ст. надавали як новоосілим, так і тим, хто щойно створив сім'ю [14, с. 74].

Лікарі. Лікарі у містах у багатьох випадках отримували низку привілеїв і пільг. У місті Дубно у 1723 р. лікар Маєр Доктор мав цілий пляц землі, з якого не сплачував чиншу [31, с. 5]. У місті Острозі у вересні 1781 р. лікар Юзеф Ебергард був звільнений від сплати міських податків власником міста Станіславом Малаховським. До того лікарю ще було подаровано міський пляц, з огляду на те, що він був добре знайомий із медициною, а значить мав подбати про здоров'я місцевих мешканців [15, арк. 98 – 98 зв.].

Разом із тим професія лікаря не надавала повних гарантій щодо лібертації. Лікар із міста Клевани, що було власністю князів Чорторійських, належав до категорії звичайних мешканців і не отримав лібертації (станом на 1709 р.). У 1717 р. у цьому місті зафіксовано ще одного лікаря, проте й він не належав до привілейованих [33, с. 74 – 75].

Жовніри. В інвентарях міст Волинського воєводства натрапляємо на відомості про особливий статус жовнірів. У Межирічі Острозькому, в 1728 р., чотири його мешканці були обрані до дубенського гарнізону. До цього кола входили Андрушко Макійовський, Остап Долбицький, Кіндрат Ставничий та Максим Лісничий замковий. Усі вказані особи, окрім «гарнізонних» справ, як вказано в інвентарі, мали чіткі обов'язки догляду за об'єктами міського господарства – пильнувати місцеві стави, аби «від вилову риби не було шкоди» та стежити за навколишніми лісами [6, с. 126]. Названі «жовніри», що обрані до дубенського гарнізону радше виконували функції місцевої сторожі, лісничого та ставничого і поєднували її з потребою військовою у разі її виникнення. Особливий статус таких жовнірів забезпечувався їх частковою лібертацією. Вона виглядала наступним чином – «від усіх податків вільні бути мають, окрім податків публічних, посідельного, шарварків, до яких мають триматися абсолютно», а у випадку поїздки на військову муштру від міста нічого не мали отримувати [6, с. 126].

У місті Ляхівці у середині 1780-х рр. жовніри отримали повну лібертацію від міської ренти. Всього їх нараховувалося у межах 7 осіб, проте вони тут мали вже певну організаційну структуру, оскільки мова йде до всього ще й про 3 отаманів та 1 капраля з аналогічними лібертаціями [24, арк. 1 зв. – 13].

Група жовнірів у місті Корці також отримали лібертацію. До них належали Корній Вареник, Корній Лашук, Демко Крупенюк, Ігнат Остапович, а також гайдук Петро Гайдук [18, арк. 31 зв. – 35]. Подібно і в Заславі у 1700 р. Василь Гайдук замковий утримував вільну половину міського пляцу [30, с. 9]. Отже, жовніри мешкали у містах Волині як власники окремих домогосподарств, хоч їх представництво варто віднести до невисокого рівня. Лібертація жовнірів здійснювалася повністю або ж частково, що залежало від конкретних обставин.

Міська сторожа. Міська сторожа була важливою у повсякденному житті міщан, адже на її плечах лежало питання безпеки проживання у містах. У місті Корці єврей Аронко Забрамський володів «затильним» будинком з пляцом у розмірі 10 на 25 локтів. Він виконував функції міського сторожа, тому отримав «слободу» від 15 жовтня 1759 р. і не сплачував чиншу до міського скарбу. Після закінчення такої лібертації цей кореччанин мав сплачувати чинш у розмірі 4 злотих [18, арк. 45-45]. У місті Ляхівці станом на 1780-ті рр. окреслена окрема група побережників, які виконували функції охорони різних об'єктів міської інфраструктури. Власне побережники у цьому місті не сплачували податків і не відбували ренти. Всього їх зафіксовано 3 особи [18, арк. 7 зв. – 8, 11 зв. – 12].

Бояри у містах Волині виконували функцію доправлення листів, за що їх звільняли від відповідної міської ренти. Вказана лібертація дозволяла їм збільшувати власні статки. У місті Торчині до цієї категорії на початку 1790-х рр. зараховано двох осіб. Маєтковий статус бояр вирізняв їх з-поміж інших мешканців міста, адже вони утримували по лану поля та по кілька куплених ґрунтів. У скарзі люстраторам торчинці відзначають, що вони своїми силами покривають податковий тягар за бояр, які й без того належать до «маєткових господарів» [28, к. 164 v.]. Головно вони мали обов'язок возити листи до міста Луцька, за що отримували певну платню від «його милості» луцького пошт-магістра. Власне в останньому десятилітті XVIII ст. поштова служба зазнала змін та реорганізації, відповідно до яких місцеві бояри були зрівняні у повинностях з тими торчинцями, котрі тримають ґрунти [28, к. 34].

У місті Миляновичі два пляци належали боярам-дружинам, які були приєднані до обшарів панських, тому й не сплачували з них чиншу [29, s. 105 v.]. Останні виконували різноманітні доручення і входили також до кола представників старостинських адміністративних служб у місті.

Козаки. Козаки у містах Волині складали досить незначну частину соціуму і зрозуміло, що прямого зв'язку із класичним козацтвом Гетьманщини вони не мали. Тим не менше, рід їх занять мав певну спорідненість. Фактично при потребі козаки могли входити до складу надвірних військ того чи іншого магната. Час від часу їх могли скеровувати з одного міста до іншого. Їх послуги, на користь власника міста, слугували підставою для звільнення від ренти. Значна їх частина тяжіла до столиці Острозької ординації – міста Дубна. У місті Заславі мешканці зобов'язані були споряджати козаків до дубенської фортеці. Про обтяжливість такого обов'язку свідчать супліки місцевих жителів. Розгляд скарг власниками міста увінчався певним успіхом, адже у жовтні 1682 р. вони отримали звільнення від цієї повинності. Однак у джерелах з історії цього міста козаки й надалі фіксуються як категорія населення, котра звільнена від ренти [30, s. 28, 30, 46]. Мало того, їх командувачем у 1700 р. виступав пан Малиновський – «ротмістр хоругви козаків заславських», який володів у місті значною нерухомістю (двори, пляци та ін.) [30, s. 29].

Пахолки. Пахолки у містах Волині виконували функції міських слуг і у багатьох випадках звільнялися від міської ренти повністю або частково. У місті Заславі у 1700 р. міський пахолок Ференс Палохок замковий отримав лібертацію в якості замкового слуги [30, s. 14]. У Ляхівцях Василь Сташевський виконував функції міського пахолка, за що був звільнений від ренти [24, арк. 3 зв.-4].

Національні громади. Татарські громади у досліджуваній період мешкали у кількох містах Волині та чітко були пов'язані із попередньою політикою князів Острозьких у XVI ст. У місті Костянтинові, на вулиці Татарській, мешкали татари «липки» в загальній кількості 10 господарів, вони служили у військових загонах дідичів міста [3, с. 47]. Згодом, у 1775 р., на Новому місті зафіксовано 21 будинок, що належав татарам. Важливо підкреслити, що в обмін на несення воєнної служби татари, що мешкали на передмістях звільнялися від ренти у першій третині XVIII ст. [23, с. 20]. Фактично їх давні привілеї «по милості князів» зберігалися у містах. В місті Острозі татарська громада також мала свою довгу історичну традицію і вже у XVIII ст. виступала у ролі міліції. Доречно буде відзначити, що ще у 1684 р. сеймик шляхти Волинського воєводства звільнив острозьких татар від всіляких податків та повинностей задля їх подальшої воєнної служби [5, с. 34]. Відомо, що татари мали свою відповідну військову одиницю – хоругву, на чолі якої стояв ротмістр. З 1722 р. функції ротмістра татарської хоругви Острозької ординації виконував «його милості пан» Стефан Халембек [32, s. 198].

Власники міст всіляко заохочували євреїв до осілости у своїх волинських маєтностях. У березні 1756 р. князь Чорторійський видав у місті Корці розпорядження за власним підписом там печаткою. У документі визначено осадчого єврея Шмуйла Лейбовича для містечка Городниця. Відповідним розпорядженням він обіцяв євреям низку пільг на сім років [19, арк. 32]. На вказаний період новоприбулі міщани звільнялися від усіляких данин та повинностей з можливістю на цей час мати вільні різні трунки та шинкування і жодних плат до оренди не вносити. Усім новоприбулим особам задекларовано «особливе право», тобто лібертації. Система пільг чітко прив'язувалася до низки інших заходів задля врегулювання повсякдення нової етнічної громади тут. Зокрема князь зобов'язував визначити місця для школи (синагоги) та цвинтаря (окописька). Згаданому осадчому за рахунок князя мали збудувати нове домогосподарство («domostwo») з в'їзним будинком досить швидкими темпами. Упродовж наступних семи років він мав би сплатити кошти, що були витрачені на це будівництво. Крім того, осадчий отримував щороку з панського скарбу винагороду у вигляді 12 осьмак жита, три осьмаки пшениці, шість осьмак гречки, три осьмаки гороху, три осьмаки пшона. Всі, хто поселявся мали обов'язок сплатити по одному битому талеру від пляцу. Зі свого боку осадчого зобов'язували вельми старатися задля того, аби запросити якомога ширше коло єврейської людності до містечка. У документі застережено, аби в'їзні будинки будували чітко та охайно, один біля одного. Викладені пільги розширялися за рахунок міських торгів, адже від тих, хто сюди приїздив не мали брати жодних коштів. Інформацію про торги та їх сутність князь наказав поширити у місті. Єдиний виняток щодо лібертацій становили ті новоосілі, котрі би мали намір займатися корчемною орендою. Такі мешканці міста не мали права претендувати на жодні знижки тощо [19, арк. 32-32 зв.]. Отже, приведені тут приклади лібертацій іноетнічних громад стверджують вплив лібертацій на етноконфесійній склад населення тогочасної Волині.

Музики. Лібертацію могли отримувати у містах Волині ще й музики. Певне їх коло склалося у місті Корці станом на кінець 1750-х рр. кореччани Іванко Шевела та Петро Вярковський, Войцех Борковський та Іван Веселовський, Ян Борковський, Александр Матвіїв [18, арк. 32-35]. Окремі із них могли бути залучені до проведення літургій у міських костелах.

Замкові працівники. Окремі пільги щодо ренти мали мешканці міст, що обслуговували потреби замку. Михалка Січкаря звільнено від ренти у Корці 1759 р. за що він мав готувати січку («siczke rzac będzie dla koni panske») та годувати панських коней у місті [18, арк. 33зв.-34]. Ян Костецький у місті Дубно працював гончарем. Він давав до замку 3 копи кахлів, тому чинш не сплачував [26, арк. 3]. У викладених випадках радше йде мова не про лібертацію у повному її розумінні, а про обмін послуг та товарів на ренту або окремі її частини за домовленістю із владою міста.

Кат. Професія міського ката належала до досить рідкісних, водночас його боялися та уникали, а часто асоціювали з магічними практиками. Незнаний на ім'я «майстер справедливості» мешкав у найбільшому місті воєводства – у Дубно. Йому належав тут у 1755 р. міський ґрунт у розмірі 120 сажнів [26, арк. 4], за які він не вносив плат до міського скарбу. Загалом в більшості країн Західної Європи та в українських землях катівство вважалося «проклятою» професією, а саме ім'я було табуйованим і назвати когось із обивателів «катом», за спостереженнями К. Дисси, сприймали як образ [16, с. 47-48]. В інших містах Волині, як правило, носії такої професії траплялися дуже рідко. Таким чином виконання відповідних вироків щодо смертної кари могло становити певну проблему.

Новоосілі. Лібертацію отримували новоприбулі міщани або ті, хто будував власне помешкання у місті чи створював нову сім'ю і таким чином вливався у громаду. Слободи підтримували притік населення до міст, проте місцева шляхта виступала із закликами проти слобід. Пільги чи «слободи» у вигляді відповідних лібертацій могли надаватися й зруйнованим містам та містечкам, проте вони часто порушувалися та мінімізовувалися через політику місцевого шляхетського загалу. З цього приводу волинський сеймик у 1688 р. протестував проти встановлення слобід у містах Корчику та Полонному [13, с. 72]. У 1703 р. депутати сеймику Волинського воєводства виступили із закликом до шляхти Поділля, Київщини та Брацлавщини не запроваджувати такі слободи [2, с. 128-129].

Певну позитивну динаміку демографічних процесів у відзначеному сенсі можна спостерігати у місті Ляхівці. Сюди у кінці 1780-х рр. на постійне місце проживання прибули Остап Роговський, Денис Полешук, Нестор Колодій та Юзеф Столяр. До цього переліку слід додати і «новозбудованого» жовніра Ковальського [10, с. 78]. Власників нових будинків у місті Олиці звільняли від податків та міських повинностей на 3 роки [22, с. 106]. У місті Корці Данило Коваль отримав «слободу» терміном на 5 років – від 12 квітня 1755 р. до 1760 р. [3, 32зв.-33]. Можливо, що його лібертація та її строк могли бути пов'язані із його професією коваля, що мала попит у місті. Категорія новосілих міщан певним чином доповнюється тими мешканцями міста, хто створив нову сім'ю. Новоженці з подачі замкового уряду мали пільги від сплати міських складок на певний час у місті Заславі у 1720-х рр. [4, с. 152].

Очевидно, що лібертаційні акції з боку власника містечка під час його фундування таки мали певний успіх. Річ у тім, що у згаданому вище містечку Городниця у жовтні 1791 р. зафіксовані новоосілі піддані Данило Колманчук, Іван Мосейчук і Терешко Ширмюк. Усі вони звільнялися на півроку від панщини, кожен день якої обраховувався по 10 грошів. Звільнення регламентувалося відповідним документом за підписом «його милості» князя Юзефа Чорторійського [19, арк. 30 зв.]. Такий термін був досить коротким, що можна цілком зрозуміти, коли врахувати, що населений пункт перебував у посесії пана Яна Якубовського. Можливо, звільнення від панщини у даному випадку могло продовжуватися ще на кілька місяців у наступні роки.

Досить важливо звернути увагу на відсоток лібертованих мешканців у містах. За підрахунками А. Михальського, у місті Клевані з 1709 до 1744 рр. категорія привілейованих становила від 14,7 % до 17,1 % усіх мешканців, а в містечку Білеві, що перебувало у складі Клеванського князівства, чисельність привілейованих осіб була значно меншою і коливалася від 4,1 % до 7,4 % [33, с. 71-71]. Дослідником також встановлено склад привілейованих мешканців у названих містах. Отже, у Клевані до них зараховано представників адміністрації міста, замкових ремісників, дрібну шляхту, бояр та десятників, в той час, як у містечку Білеві це коло було дещо меншим і включало лише адміністрацію міста та десятників [33, с.72].

За нашими підрахунками, що проведені на основі аналізу звільнених від ренти мешканців міста Корця наприкінці 1750-х рр. можна з'ясувати представництво відповідних верств населення та його

відсоток по відношенню до усіх мешканців. Отже, до кола лібертованих увійшло близько 32 % власників міських домогосподарств [18, 31зв.-43]. Такий високий показник лібертацій у Корці у вказаний період пов'язаний із досить динамічними демографічними процесами. Значна частина господарів міста втекли разом із сім'ями поза його межі, про що представлені відповідні записи в інвентарі. Натомість міська влада досить швидко зорієнтувалася й запровадила гнучку систему лібертацій для новоосілих мешканців у межах п'яти років. Системою лібертацій тут були охоплені практично усі групи населення (члени магістрату, шляхта, духовенство, військові, музики, сторожа, пахолки тощо).

Жебраки, убогі. У містах мешкали жебраки, які не мали сталих джерел прибутку, жили на милостиню. Їх називали «люзними» або «вагабундами», що означало бродяги та жебраки, тобто люди без певного заняття й пристановища. Звісна річ, жодних плат представники цієї групи у місті не могли здійснювати, однак міський уряд ординатської частини Острога у 1724 р. у повinnostях застережливо вказував на обов'язку щомісяця повідомляти замкову адміністрацію про волоцюг, утікачів та вагабундів і особливо суворо забороняв переховувати їх у себе [8, с. 205]. Подібне становище зберігали убогі мешканці міст. У багатьох випадках їх звільняли від чиншу. У 1766 р. у Луцьку у затильному будинку мешкали діти єврея Йося Шаляжа, які названі сиротами і з цієї причини чиншу вони не сплачували до старостинського уряду. Убогими у цьому ж місті названі ще два власники затильних єврейських будинків. Перша із них – дружина Копеля Давидовича, убога вдова. Другим виявився убогий Мошко Різник, якого лібертували від чиншу [27, к. 2в., 3в.]. Фактично тут йде мова про представників тогочасного міського плебсу. Власники порожніх пляців в усіх містах не сплачували чиншу, як це видно на прикладі міста Луцька у 1766 р. Тут шість євреїв, котрі володіли порожніми пляцями чиншу до замку не сплачували [27, к. 3в.].

Громади великих міст отримували низку лібертацій через можливість подавати супліки/скарги до самих власників. У таких випадках лібертації стосувалися одного виду ренти, проте щодо усіх мешканців. У цьому сенсі вельми вирізняється місто Заслав Кременецького повіту. У квітні 1699 р. був виданий привілей мешканцям Старого та Нового Заслава. У документі представлено кілька важливих пунктів щодо ренти міщан, які свідчили про досягнення певного компромісу між сторонами. На три роки мешканці міста Заслава були звільнені від надання осипу (данина зерном). З 1699 по 1700 р. мешканці цього міста були звільнені від податку у вигляді курки від кожного господарства. Проте вже 1700 р. заславців-християн знову зобов'язали давати курку, а євреїв цього міста – каплуна [30, s. 38, 47]. У цей же час заславців звільнено на певний термін часу від сплати бджолиної десятини, проте лише тих, хто немає пасік на хуторах. Усіх, хто приходив на міські слободи звільняли від повинностей на два роки [30, s. 47]. Виникнення таких короткотермінових та різнорідних лібертацій слід пов'язати з реальним складним економічним становищем міста.

Лібертація міщан Волині від ренти загалом або окремих її видів складала політику власників міст, часто залежала від стихійних лих, війн, пожеж, епідемій, а також загальних потреб міста. Звільняли від ренти новоосілих чи слободян та тих, хто створив нові сім'ї на певний час (від кількох місяців до 5-7 років). Лібертації відіграли важливу роль у контексті урбанізаційних ініціатив на Волині через цілу систему заохочення представників єврейської громади шляхом скасування податкових плат у рамках кількох років тощо. Привілейовані мешканці міст виключалися із кола платників міських податків та данин. Лібертовані групи населення міст могли становити за приблизними підрахунками від 4 до 30% усього населення.

Лібертації міст Волині дозволяли створити певний баланс економічних чи господарських сил міських поселень регіону, а також рекрутувати необхідну чисельність осіб для забезпечення основних функцій життєдіяльності міського організму з числа мешканців самого міста або з-поза його меж. Вони ставали реальним дієвим інструментом на шляху до піднесення соціально-економічних підвалин життя міської громади через наявність відповідних економічних стимулів тощо. Лібертовані міщани у переважній більшості випадків належали до кола симпатиків князя, шляхтича, єпископа чи старости як власників міст. З іншого боку, система лібертацій не змогла стати надійним запобіжником від зловживань чи неякісного виконання своїх обов'язків з боку міських урядників. Відтак, всі важелі остаточного впливу залишалися у руках місцевих в'їтів та старост, як центральних фігур з контрольно-наглядовими функціями та реальними інструментами впливу. Важливо, що у містах з більшою чисельністю мешканців відсоток привілейованих та їх представництво було більшим та включало ширші групи населення. Аналіз випадків лібертацій в окремих містах Волинського воєводства ствердив їх вплив на формування етноконфесійного обличчя міст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России (АЮЗР). Ч. V: Акты о городах (1432–1798) / Ред. В. Антонович. Киев, 1869. Т. I. 638 с.
2. АЮЗР. Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов, в Юго-Западной России. Т. II: Акты для истории провинциальных сеймов Юго-Западного края во второй половине XVII века. Киев, 1888. 790 с.
3. Баранович О. Панське місто за часів польської держави. Старий Костянтинів. *Записки історично-філологічного відділу. Праці історичної секції* / За ред. М. Грушевського, О. Грушевського. Київ, 1928. Кн. XVII. С. 1-63.
4. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. Київ, 2011. № 4 (274). С. 146–154.
5. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIV. С. 32–37.
6. Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблока Хмельницької АЕС* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 117–127.
7. Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С. 76–91.
8. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог, 2018. С. 187–206.
9. Близняк М. Інвентар міста Острога 1767 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 55–87.
10. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013* / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 75–98.
11. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. С. 62–74.
12. Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.
13. Брянцева Т.П. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1978. Вип. 21. С. 70–77.
14. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasława...». Епізод з історії Заславської шляхти у першій третині XVIII століття. *Ізяславщина. Від давнини до сучасності. Науково-краєзнавче видання засновано до 90-річчя Ізяславського району* / Ред. Берковський В.Г. Ізяслав, 2013. Вип. 1. С. 70–88.
15. Державний архів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 49. Справа про земельну суперечку між власниками міста Острога князями Яблоновськими і острозькою Параскево-П'ятницькою церквою. 1826 – 1867 рр. 417 арк.
16. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ, 2008. 304 с.
17. Кришан А. Самоврядування волинських міст у 60–80-х рр. XVII ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Архіви України*. 2012. № 3 (279). С. 56–67.
18. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника ВР). Ф. 91. Радзівінські. Оп. 1. Спр. 389 а. Інвентар добр Корецького князівства 1759 р. 180 арк.
19. ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91 Архів Радзівінські. Оп. 1. Спр. 377. Ч. 3. 177 арк.
20. ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 141. Збірка О. Чоловського. Оп. 1. Спр. 2410. Інвентар добр Корецьких і Ходкевичів 1747 р. 26 арк.
21. ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. Архів Любомирських з Крушини. Т. LIX. Спр. 6059/II. Копії кореспонденції князів Любомирських з несвізького архіву 1683 – 1724 рр. 440 арк.
22. Отамановський В. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій / Перекл. з рос., передм., ред. А. Зінченко. Харків ; Вінниця, 2025. 658 с.
23. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев, 1894. 72 с.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 10. Оп. 1. Од. зб. 76. 43 арк.
25. ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 350. Лібертація Томашеві Поговському, любарському міщанинові, підданому князя Любомирського у зв'язку із переходом до духовного стану. 1757 р. 1 арк.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 199. Оп. 1. Од. зб. 4. Люстрація м. Дубно із описом міського нерухомого майна та переліком повинностей міщан. 06.12.1755 р. 28 арк.
27. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Zespół 7. Archiwum Skarbu Koronnego. LVI. Inwentarze starostw [Inwentarz starostwa Łuckiego ze wsiami 1766 r.]. Sygn. 169. 18 s.
28. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich [Torczyn]. Sygn. 22. 224 s.
29. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich. Sygnatura 20. 192 s.
30. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 64/20. Inwentarze miasta Zasławia i całego księstwa Zasławskiego. Inwentarz Starego i Nowego Zasławia anno 1700. 48 s.
31. Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół 79. Archiwum Lubomirskich z Dubna. Sygn. 40. Inwentarz miasta Dubna. 1723 r. 88 s.
32. Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726. *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa, 2000. № 2. S. 197 – 206.

33. Michalski A. Działalność gospodarcza książąt Czartoryskich w księstwie Klewańskim w latach 1701 – 1741. Słupsk, 2012. 246 s.
34. Narodowa biblioteka Ossolineum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Polska), dział rękopisów, sygn. 5772 / II: Inwentarz Xięstw Ostrogi i Berezdowskiego: tudzież klucza Prus-Kuniewskiego z 24 czerwca 1767 roku. 106 s.
35. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179–228.
36. Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934. 511 s.
37. Słownik języka polskiego pod red. W. J. Doroszewskiego. URL: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/libertacja;5446599> (дата звернення: 22.12.2025).
38. Szczurba J.M. Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku. *Studia Podlaskie*. Białystok, 1990. T. I. S. 13–46.

References:

1. Baranovych O. Panske misto za chasiv polskoi derzhavy. Staryi Kostiantyniv. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu. Pratsi istorychnoi sekcii* / Za red. M. Hrushevskoho, O. Hrushevskoho. Kyiv, 1928. Kn. XVII. S. 1-63.
2. Berkovskyi V. H. Dzherela pravovoho statusu miskoho zhyttia Pivdenno-Skhidnoi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava). *Arkhivy Ukrainy*. Kyiv, 2011. № 4 (274). S. 146–154.
3. Byruk M. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Ostroha v kintsi XVII st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu*. Zaporizhzhia, 2012. Vyp. XXXIV. S. 32–37.
4. Blyzniak M. Inventar Mezhyricha (Ostrozko) 1728 roku. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu. Do 30-richchia puskhu pershoho enerhobloka Khmelnytskoi AES* / Za red. O. Kononiuk, T. Vykhovantsia. Netishyn, 2017. Vyp. 6. S. 117–127.
5. Blyzniak M. Inventar mista Berezdova 1767 roku. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu* / Za red. O. Kononiuk, T. Vykhovantsia. Netishyn, 2024. Vyp. 8. S. 76–91.
6. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1724 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Vyp. 27: na poshanu Volodymyra Trofymovycha. Ostroh, 2018. S. 187–206.
7. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1767 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2025. Vyp. 36. S. 55–87.
8. Blyzniak M. Mistechko Liakhivtsi naprykintsi XVIII st. *Studii i materialy z istorii Volyni 2013* / Hol. red. V. Sobchuk. Kremenets, 2015. C. 75–98.
9. Blyzniak M. Misto Shumsk u kompleksi volynskykh maietkiv kniaziv Radzyviliv druhoi polovyny XVIII st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2021. S. 62–74.
10. Blyzniak M. Renta mishchan Volyni u XVIII stolitti. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2024. Vyp. 35. S. 19–36.
11. Briantseva T.P. Deiaki pytannia vyzvolnoi borotby trudiashchykh mas v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy v pershii polovyni XVIII st. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Serii istorii*. Kyiv, 1978. Vyp. 21. S. 70–77.
12. Vykhovanets T. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslawa...». Epizod z istorii Zaslavskoi shliakhty u pershii tretyni XVIII stolittia. *Iziaslavshchyna. Vid davnyiny do suchasnosti. Naukovo-kraieznavche vydannia zasnovano do 90-richchia Iziaslavskoho raionu* / Red. Berkovskyi V.H. Iziaslav, 2013. Vyp. 1. S. 70–88.
13. Dysa K. Istoriiia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII stolittia. Kyiv, 2008. 304 s.
14. Krishan A. Samovriaduvannia volynskykh mist u 60–80-kh rr. XVII st. (za materialamy Tsentralnoho derzhavnoho istorychno arkhivu Ukrainy, m. Kyiv). *Arkhivy Ukrainy*. 2012. № 3 (279). S. 56–67.
15. Teodorovich N. I. Gorod Starokonstantinov Volynskoy gubernii, osnovannyi v 1561 godu knyazem Konstantinom Konstantinovichem Ostrozhskim. Istoricheskiy ocherk. Pochaev, 1894. 72 s.

Отримано: 14.12.2025

Прорецензовано: 06.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: d.antonjuk@ukma.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0009-0003-4606-9556>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-47-51>Антонюк Д. Президенти міста Житомира в 1782–1793 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 47–51.

УДК: 94(477.5) "18"

Данило Антонюк,
аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПРЕЗИДЕНТИ МІСТА ЖИТОМИРА В 1782–1793 РОКАХ

У статті проаналізовано запровадження уряду президента в Житомирі під час реформ міського устрою другої половини XVIII ст. у Речі Посполитій. Розглянуто зміну структури міського самоврядування: скасування «класичних» урядів бурмістра та лентвійта, поява в структурі магістрату президентів та віцепрезидентів. Окреслено основні обов'язки нового очільника магістрату. В загальних рисах розглянуто персоналії житомирських президентів, склад їх родин, їх зв'язки в міському середовищі.

Ключові слова: *магдебурзьке право, самоврядування, магістрат, судочинство, Річ Посполита, ранньомодерна доба, міщани.*

Danylo Antoniuk

THE PRESIDENTS OF ZHYTOMYR CITY IN 1782–1793

This article examines the introduction of the position of president in Zhytomyr magistrate during the urban reforms of the second half of the 18th century within the Polish-Lithuanian Commonwealth, as the rule of Stanislaw August Poniatowski in 1764 was characterized by significant social-political transformations. The article highlights the transformations in self-governance. Such as abolition of position of burmistrz and lantwóyt, which lead to the installation of president and vice-president in magistrate. This article highlights main responsibilities assigned to the president emphasizing his role in overseeing city administration, including the management of urban development, sanitation and other municipal duties. It also explores the impact of the Good Order Commissions, established in 1768 on the municipal transformations in Zhytomyr. Also, the article provides information about the personal backgrounds of Zhytomyr's presidents, examining their families, social standing, and connections within the urban community. The transition to a presidential system marked a critical moment in the evolution of municipal governance in Zhytomyr, reflecting broader changes across the region and the Polish-Lithuanian Commonwealth in general.

Keywords: *Magdeburg law, self-government, magistrate, judiciary, Polish-Lithuanian Commonwealth, early modern period, burghers.*

Прихід до влади Станіслава-Августа Понятовського у 1764 році ознаменував собою початок доби реформ у Речі Посполитій. Держава, яка досі жила за лекалами XVI ст., увійшла в епоху радикальних трансформацій суспільно-політичного життя. Втім, не всі представники панівного стану позитивно сприймали нововведення, запропоновані королем та його послідовниками. Опоненти монарха та правителі сусідніх імперій активно протистояли запровадженню життєво необхідних для держави реформ, і це вилилося у серію конфедерацій, збройних виступів шляхти. У часи правління Понятовського їх було п'ять – найбільше за всю історію Речі Посполитої. Попри це, навіть на східних околицях держави нововведення запроваджувалися, хоч і поволі.

Зміни охоплювали різні сфери життя – від запровадження трирівневої системи освіти до формування регулярної армії та проведення податкової реформи. З-поміж усіх трансформацій, яких зазнала держава в цей час, звернімо увагу на нововведення, що стосувалися урбаністичних центрів. Ще напередодні елекції монарха, на конвокаційному сеймі 1764 року, шляхта ухвалила закон «Про забезпечення міст», який передбачав ліквідацію юридик – ділянок, непідконтрольних магістратам. За цим же приписом шляхта та духовенство, що мешкали в місті, мали сплачувати чинш до його скарбниці. Окрім того, «людям молитви» заборонялося набувати нову нерухомість у межах міста [16, s. 11-12].

Наступним етапом трансформацій стало запровадження в 1768 році Комісії доброго порядку – адміністративних органів, що мали покращити господарську ситуацію в містах та осучаснити модель самоврядування. Головними завданнями Комісії були реформи міського самоврядування, контроль над санітарною ситуацією, протипожежною безпекою, оцінка стану будівель та доріг тощо. До складу комісій входила місцева шляхта, а очолював її хтось із сенаторів воєводства. Перші інституції, які опікувалися всіма цими питаннями, виникли у центральній частині держави, однак упродовж наступного десятиліття їх аналоги розпочали свою роботу у багатьох королівських містах Речі Посполитої, включаючи її південно-східні околиці [16, с. 12, 17, 22].

Проблема реалізації реформ другої половини XVIII ст. в українських воєводствах є практично недослідженою у вітчизняній історіографії, чим і зумовлена актуальність цієї розвідки. Втім, варто відзначити декілька праць, автори яких порушували питання змін міського устрою в 1760–1790-х роках. Всі вони, так чи інакше, стосувалися великих міст, які виконували функції адміністративних центрів держави. У 1920-х Петро Абрамович на основі манускрипта «Зібрання прав і привілеїв міста Житомира», що не дійшла до наших днів, реконструював склад Комісії доброго порядку Київського воєводства і в загальних рисах охарактеризував перебіг та результати її роботи. Ця праця не була опублікована та зберігається в особовому фонді дослідника в Державному архіві Житомирської області [5, арк. 1-291]¹. Про реалізацію міських реформ у Кам'янці-Подільському побіжно згадував у своїй монографії Микола Петров [9, с. 78, 235, 338]. Частково цього питання торкається в роботі про міста Правобережної України в XVII–XVIII ст. Валентин Отамановський [8, с. 356, 461].

Польська історіографія є значно багатшою на праці, присвячені добі короля Станіслава-Августа. Передусім, варто відзначити вже нині класичну працю Тадуеша Корзона про «внутрішню історію Польщі» [15], а також спеціальні праці, в яких висвітлюються питання запровадження міських реформ і роботи Комісії доброго порядку. Більшість із них написана на матеріалах польських міст Речі Посполитої, і лише в деяких дослідженнях порушується питання реалізації реформ на південному сході держави. Найбільшим тутешнім містом був Житомир, що від середини XVII ст. виконував роль адміністративного центру Київського воєводства. Наразі існує лише одна наукова стаття, яка присвячена історії міста цього періоду. Йдеться про розвідку Наталії Білоус, у якій авторка підняла питання надання Житомиру магдебурзького права. На думку дослідниці, місто не могло отримати привілеїв на самоврядування ще в 1440-х роках, як припускали енциклопедисти XIX ст. Натомість, магдебургію Житомир міг отримати незадовго до початку Козацької революції середини XVII ст. [3, с. 83].

Реконструювати повний склад самоврядної установи міста у найдавніший період досить складно, адже його актові книги не збереглися. Частково компенсують їх свідчення, що потрапили на сторінки актів Житомирського гродського суду. Наталії Білоус вдалося з'ясувати, що до складу магістрату у 1640-х роках входили сотники, райці, бурмистр та лантвійт. Авторка довела, що перші з них виконували функції лавників, і їх було не більше трьох [3, с. 78].

Про склад житомирського магістрату протягом більшої частини XVIII ст. відомо небагато. Втім, знаємо, що напередодні реформи 1782 р. (про яку йтиметься далі) до нього, як і раніше, входили лантвійт та бурмистр. Точне число лавників та райців достеменно невідоме. Річ у тім, що книги житомирського магістрату ранішого часу не збереглися, а в актах Київського гродського суду, де подекуди трапляються згадки про членів міського уряду, повний склад жодної з палат самоврядної установи не наводиться.

Стара структура магістрату припинила існування у 1782 р., коли Комісія доброго порядку розпочала реформувати міський уряд. Указ про запровадження Комісії доброго порядку для королівських міст Речі Посполитої було видано на сеймі 1768 р. Житомирська комісія була створена 26 серпня 1778 р. [5, арк. 37-40]. До її складу входили 20 осіб – земські урядники Київського воєводства, які мали добре знати поточний стан справ в Житомирі – столиці цієї адміністративної одиниці [5, арк. 37, 39].

Станом на 1782 рік, коли Комісія доброго порядку звернула свою увагу на самоврядну установу міста, у складі магістрату досі були бурмистр та лантвійт. Останній підписував документи «від свого імені та імені всього міста», що свідчить про його вищість у ієрархії урядників [11, арк 15 зв.].

¹ Антонюк Д. М. Житомир останньої чверті XVIII ст. у неопублікованій праці Петра Абрамовича. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2025. Т. 8. С. 115-120.

Житомирська Комісія доброго порядку під час реформ міського устрою взорувалася на Познань, що на той час вже була визнана зразком для наслідування у питанні нововведень [11, арк. 10 зв.–11]. За рішенням установи уряди лантвійта та бурмистра було скасовано і запроваджувалися позиції президента та віцепрезидента. Згідно з приписами, саме президент відтепер мав очолювати самоврядну установу міста, хоча уряд війта, який виконував функції керівника магістрату, залишався. Втім, до обов'язків війта відтепер входили лише судові функції, а представницькі переходили до президентів. До речі, до обов'язків президента та віцепрезидента входило і обрання війта [17, s. 19].

Житомир був не першим містом, який зазнав трансформації під впливом реформ XVIII ст. Піонером у цій справі стала столиця держави Варшава (1765), однак дійсно серйозних успіхів було досягнуто у Познані. Король позитивно оцінив напрацювання тутешньої Комісії доброго порядку, після чого наказав усім королівським містам взоруватися на Познань у питанні реформи різних сфер міського життя [16, s. 97-98]. У 1781 році ці рекомендації були видані друком, а вже за рік бачимо свідчення їх застосування в Житомирі [11, арк. 10 зв.–11]. На диво, у «Змісті устав для міста Його королівської милості Познані» обов'язки президента чітко не визначені, хоча «посадові інструкції» для інших урядників магістрату прописані досить докладно.

Перша відома згадка про житомирського президента датована 10 червня 1782 року. Тоді під патронатом старости Яна-Кастана Ілінського відбулися вибори до магістрату, склад якого докорінно змінився. Відтепер в самоврядній установі міста засідав президент, віцепрезидент, п'ятеро райців, війт, четверо лавників, писар, інстигатор та кварталмістр [11, арк. 10 зв.–11]. Як бачимо, склад магістрату зазнав трансформації, яка порушувала усталену традицію. Останні два уряди також було запроваджено у світлі реформ за «познанським зразком». Інстигатор виконував функції публічного обвинувача, а кварталмістр контролював сплату податків [17, s. 25–27].

У декларації про результати виборів 1782 р. зазначено, що президент і віцепрезидент обиралися на рік. У Познані, на яку мусили взоруватися реформатори по всій країні, кандидата після обрання затверджував Великопольський генерал [17, s. 18]. У Житомирі участь у формуванні складу магістрату брав староста Ян-Кастан Ілінський, який входив до складу Комісії доброго порядку [11, арк. 10 зв.–11, 210].

За період від обрання першого президента і до входження міста у склад Російської імперії вдалося виявити імена чотирьох житомирських президентів: Яна Левандовського, Яцека Гурського, Флоріана Новицького і Федора Радевича (Теодора Радзевича). Не виключено, що до цього списку варто віднести також і Францішка Шестковича.

Першим новостворений уряд обійняв Ян Левандовський, який до самого моменту обрання (18 червня 1782 р.) виконував функції житомирського лантвійта [11, арк. 10 зв.–11, 15 зв.]. Президентом Житомира Левандовський був до травня 1787 року, поки не «ухилився від свого уряду». Тут бачимо розходження між теорією та практикою: Левандовський очолював магістрат протягом майже п'яти літ, хоча згідно з приписами, його обирали всього на рік. Чим було зумовлено такий юридичний казус – поки невідомо. Можливо, Левандовський мав серйозні зв'язки у міському середовищі або навіть і з членами Комісії доброго порядку, яка, зрештою, і реалізовувала всі проекти реформ.

Після відставки президента весь склад магістрату було переобрано. Після цього Ян Левандовський залишився у складі магістрату [11, арк. 210–210 зв.], але якою була його позиція після 1787 року – сказати складно через деяку термінологічну плутанину. Хоча міські акти, на відміну від метричних книг латинської кафедри, в яких зустрічаємо інформацію про урядника, велися польською мовою, всюди вони називають Левандовського латинським окресленням «proconsul» [2, s. 519.], тобто бурмистр. У метричних записах, залежно від періоду, він згадується то як проконсул, то як консул, тобто райця [4, арк. 38–38 зв.]. Ми вже з'ясували, що з 1782 року уряду бурмистра в Житомирі не було, оскільки його замінив президент, яким після відставки Левандовського став Яцек Гурський [11, арк. 221–221 зв.]. З цього можна зробити тільки той висновок, що пан Ян після головування у місті перейшов до ради магістрату і за авторитетом вважався старшим із райців.

Про родину першого президента Житомира знаємо небагато. Її склад вдалося частково реконструювати завдяки перепису католицького населення Житомира 1790 року. Левандовський фіксується у цьому джерелі як 51-річний чоловік, у домівці якого мешкали дружина Констанція, молодша за нього на 11 років, син Себастьян (18 pp.), падчерка Анна (15 pp.) та двоє слуг [13, арк. 172]. Оскільки сім'я була католицькою, можна припустити, що вона мала польське походження; у ранньомодерний час етнічний поділ був близьким до конфесійного.

Я. Левандовський проживав у самому центрі міста – його кам'яниця розташовувалася на ринковій площі. На мапі 1781 р. споруда вже позначена як його власність. Стає зрозуміло, Левандовський придбав цю нерухомість ще до старту реформ міського самоврядування. Знаємо, що житомирський магістрат на початку 1790-х проводив у кам'яниці Левандовського свої засідання, з чого можемо зробити висновок, що будівля була достатньо великою. Ще одним фактором, який свідчить про заможність першого президента Житомира, є те, що більшість будівель у місті була дерев'яна, а кам'яними були лише його помешкання, кафедральний костел та бернардинський монастир [10, с. 107; 2, с. 517].

Під час першої ротації у «магістраті нового зразка» (1787) місце Левандовського зайняв Яцек (Яцько) Гурський – колишній житомирський вїйт [13, арк. 210]. Він очолював самоврядну установу міста близько трьох років – знову-таки, значно більше, ніж було передбачено *de iure*. На інформацію про конфесійну приналежність та склад родини Яцека Гурського натрапляємо в метричній книзі житомирського кафедрального костелу св. Софії. Завдяки їй дізнаємося про те, що дружиною нового очільника міста була Йоана Левандовська, яка, вочевидь, була близькою родичкою – сестрою, донькою чи небогою – попереднього президента Житомира Яна Левандовського [4, арк. 5]. У шлюбі з Йоаною Гурський мав щонайменше чотирьох дітей – доньок Францішку (1786), Маріанну (1787), Катажину (1788) та Гелену-Юліану (1789) [4, арк. 5, 15 зв., 26 зв.–27, 39].

Наступним президентом Житомира був Теодор Радзевич (Федір Радевич), який обійняв свою позицію в 1791 р. На уряді він пробув до кінця наступного року. Протягом декількох місяців виконував обов'язки віцепрезидента, поки знову не очолив магістрат в середині 1793-го [4, арк. 59 зв., 84, 86, 92].

На відміну від попередників, Радзевич був уніатом, про що свідчить перепис житомирян східного обряду 1791 р. На той момент президент мав всього 28 літ і був неодруженим. Разом із ним під одною стріхою проживав його слуга, а також вдова Агрипина Бобричка з сином Федором [13, арк. 502]. Скоріше за все, це були родичі колишнього житомирського лавника Василя Бобрика, який фігурував у міських актах у 1782–1790 роках [11, арк. 11, 35, 234–235 зв.].

Уперше Радзевич згаданий у міських актах ще 1782-го в ролі писаря. Тоді йому був всього 21 рік. Той факт, що особа в настільки молодому віці вже очолювала канцелярію магістрату, наштовхує на думку, що Радзевич міг потрапити до самоврядної установи міста завдяки родинним зв'язкам, що було цілком звичною практикою в ті часи.

У переписі унійного населення Житомира бачимо інформацію про родичів Федора – Лавріна (79 р.) та Кузьму (37 р.). Перший мав сина Йосифа, а другий – трьох дітей: Тетяну, Оксану і Михайла [13, арк. 499, 501зв.–501]. Федір Радзевич мав нерухомість у місті: у 1786 р. він придбав за 49 злотих земельну ділянку з будинком у житомирянки Варвари Лапчихи. Новопридбаний «пляч з халупою» розташовувався над річкою Кам'янкою, а його сусідами були міщани Прокіп Царенко та Каленик Ошурок. Наступним надбанням Федора став будинок на вулиці Київській, майже в самому центрі Житомира. Його він отримав від родичів Лавріна та Феодосії у 1790 р. [12, арк. 258зв.–259].

Францішек Шесткович міг також обіймати уряд житомирського президента у 1793 р. У метриці кафедрального костелу поруч із його іменем стоїть окреслення «*praetor*», що є латинським відповідником звичного нам терміну «бурмистр» [11, арк. 95зв.]. Знаємо, що до 1793 р. Ф. Шесткович був райцею в самоврядній установі міста [4, арк. 54]. На момент проведення перепису населення Житомира у 1790 р., Ф. Шесткович був 42-літнім католиком. Його домогосподарство було незвичайно людним: у ньому мешкало 23 особи, в той час як середній коефіцієнт диму в тогочасному Житомира становив 4-5. Окрім самого Францішка, у домі урядника проживала його дружина Гелена, семеро слуг та родини Яна Слободи та Франциска Кислейсона [13, арк. 174]. Величезне помешкання Шесткович придбав за 4600 злотих у майора коронного війська Яна Серванського, а розташовувалося воно в самому серці Житомира – на ринковій площі міста [11, арк. 144]. З цього можемо зробити висновок, що Шесткович був дуже заможною людиною, якщо міг дозволити собі елітну нерухомість у центрі міста. Можливо, він був купцем. Сусідами Шестковича були міщани Федір Якименко та Артем Павленко [11, арк. 144].

У висновку можна сказати, що на східній околиці Речі Посполитої реформа міського самоврядування була реалізована лише частково. З її видимих результатів можна назвати запровадження уряду президента, який відтепер очолював магістрат. Цей урядник перебрав на себе частину обов'язків вїйта, обирався (у випадку Житомира) старостою. Завдяки виявленим джерелам, ми можемо частково

зрозуміти, які люди ставали президентами Житомира: хто вони були за походженням, яким був їхній фінансовий статус, зв'язки в міській спільноті тощо. Втім, тема однозначно потребує подальших досліджень на основі міських книг, карти Житомира 1781 р., актів Київського й Житомирського градських судів та інших джерел, що можуть пролити світло на історію уряду в добу реформ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (АЮЗР). Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). 686 с.
2. АЮЗР. Киев, 1869. Ч. 5, т. 1. 736 с.
3. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. *Київська старовина*. Київ, 2001. № 3. С. 73-86.
4. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 (метрична книга житомирського костелу, 1786-1799 рр.). 205 арк.
5. ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. 291 арк.
6. Отамановський В. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій: монографія / Валентин Отамановський; пер. з рос., передм., ред. Арсен Зінченко. Харків ; Вінниця, 2025. 658 с.
7. Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира. *Архітектурна спадщина Волині*. 2016. Вип. 5. С. 100-120.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1 (актова книга житомирського магістрату, 1782-1787 рр.). 258 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 4 (актова книга житомирського магістрату, 1788-1794 рр.). 668 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 1044. Оп. 1. Спр. 1 (посімейні списки парафіян католицького та уніатських церков м. Житомира, 1790-1791 рр.). 1342 арк.
11. Jędzejewski T. Działalność Komisji Boni Ordinis dla miast wielkorządów krakowskich w Olkuszu w latach osiemdziesiątych XVIII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. 2017. Rocznik CXXIV, 2. С. 237—265.
12. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków, 1882. 513 s.
13. Tyszkiewicz B. Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784. Poznań, 2006. 196 s.
14. Treść ustaw dla miasta J. K. Mci Poznania przez Komisję J. K. M. Dobrego porządku wojewódstwa poznańskiego w roku 1780 uchwalonych. Warszawa, 1781. 91 s.

References:

1. Bilous N. Rozvytok samovriaduvannia v Zhytomyri v XV – pershii polovyni XVII st. *Kyivska starovyna*. Kyiv, 2001. № 3. S. 73-86.
2. Jędzejewski T. Działalność Komisji Boni Ordinis dla miast wielkorządów krakowskich w Olkuszu w latach osiemdziesiątych XVIII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. 2017. Rocznik CXXIV, 2. S. 237—265.
3. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków, 1882. 513 s.
4. Otamanovskyi V. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій: монографія / Валентин Отамановський; пер. з рос., передм., ред. Арсен Зінченко. Kharkiv ; Vinnytsia, 2025. 658 s.
5. Rychkov P. Kartohrafichni dzherela do urbanistychnoi istorii hubernskoho Zhytomyra. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni*. 2016. Vyp. 5. S. 100-120.
6. Tyszkiewicz B. Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784. Poznań, 2006. 196 s.
7. Treść ustaw dla miasta J. K. Mci Poznania przez Komisję J. K. M. Dobrego porządku wojewódstwa poznańskiego w roku 1780 uchwalonych. Warszawa, 1781. 91 s.

Отримано: 25.11.2025

Прорецензовано: 03.12.2025

Прийнято до друку: 18.12.2025

email: history.volyn@gmail.com

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

email: volodymyr.trofymovych@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

email: l.trofymovych@hotmail.com

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0003-2393-9128>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-52-62>

Антонюк Я., Трофимович В., Трофимович Л. З історії діяльності спецслужб ОУН(Б) та УПА в 1943 році. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 52–62.

УДК: 94(477) «1943»

Ярослав Антонюк,*доктор історичних наук, співробітник**Галузевого державного архіву Служби безпеки України***Володимир Трофимович,***доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського**Національного університету «Острозька академія»***Лілія Трофимович,***кандидатка історичних наук, професорка кафедри історії**Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного***З ІСТОРИЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ ОУН(Б) ТА УПА В 1943 РОЦІ**

На основі різноманітного фактичного матеріалу, частина якого вперше введена у науковий обіг, автори простежили роль Служби безпеки ОУН(б) у розгортанні повстанського руху на Північно-західних українських землях і створенні УПА. Охарактеризовано організаційну структуру СБ. З'ясовано, що важливим напрямком її роботи залишалось протистояння конкурентам бандерівського підпілля у середовищі українського визвольного руху, зокрема, «мельниківцям» і «бульбівцям». Доведено, що головним завданням військової СБ було виявлення ворожої агентури серед повстанців. Виокремлено боротьбу СБ із радянськими партизанами та німецькими окупантами.

Ключові слова: Служба безпеки ОУН(б), повстанський рух, УПА, підпілля, агентура, спецслужба.

Yaroslav Antoniuk, Volodymyr Trofymovych, Liliya Trofymovych**FROM THE HISTORY OF THE ACTIVITIES OF THE OUN(B)
AND UPA SPECIAL SERVICES IN 1943**

Based on a variety of factual material, some of which is being introduced into the scientific circulation for the first time, the authors traced the role of the Security Service of the OUN(b) (SB OUN) in the development of the insurgent movement in the northwestern Ukrainian lands and the creation of the UPA. The organizational structure of the SB is described. It has been established that an important direction of its work remained the confrontation with competitors of the Banderite underground in the Ukrainian liberation movement. It is shown that in the spring of 1943, the armed units of the “Melnykites” were the first to be disarmed and partially joined the UPA, followed by the “Bulbites”. Ukrainian organizations that sided with the occupiers were considered agents of the latter. The attitude towards Orthodox priests who did not support the OUN was similar. On the other hand, the UAOC was considered its ally in the northwestern Ukrainian lands.

It has been proven that the main task of the military SB was to identify enemy agents among the insurgents. The SB's struggle against Soviet partisans and German occupiers has been highlighted. It has been proven that the struggle of the SB against Soviet partisans began to gain momentum only in the fall of 1943. Before that, it rarely went beyond the Polissya region. Its main task was to identify local residents who supported the “Reds”. It set up ambushes for small units of Soviet partisans, especially reconnaissance units. In addition, it sent its own agents into their ranks. In countering the occupiers, the SB's main efforts were directed at identifying and destroying their agents. The SB tried to avoid open clashes. The OUN underground understood that the Germans would soon leave Western Ukraine and be replaced by a stronger and more dangerous enemy. It was concluded that despite the significant successes of the SB in its organizational work, large areas of Polissya, Transcarpathia,

and Bukovina remained poorly covered by its network. In total, the number of armed members of the SB and VPZh of the OUN regional leadership in the northwestern Ukrainian lands was about 1,500 people.

Keywords: SB OUN, insurgent movement, UPA, underground, agents, special services.

Після проголошення незалежності України постійно зростаючий суспільний інтерес до замовчуваних сторінок минулого, процес формування нової державної ідеології, поступове відкриття архівів вивели історичні дослідження, присвячені тематиці ОУН і УПА, їхнім спецслужбам, на якісно новий рівень. Заслуговує на увагу дослідників ґрунтовний науковий доробок Я. Антонюка, Г. Биструхіна, Д. Веденєєва, С. Граба, В. Єгорова, В. Єфіменка, В. Ільницького, О. Іщука, В. Криськіва, В. Огородніка та інших вітчизняних авторів. Разом із тим, залишаються недостатньо вивченими окремі напрямки діяльності спецслужб українського визвольного руху, зокрема, в роки Другої світової війни.

Проаналізувавши різноманітні джерела, зокрема, матеріали архівних фондів та спеціальну літературу, автори висвітлили деякі аспекти діяльності спецслужб ОУН і УПА у 1943 р.

15 лютого 1943 р. в с. Піддубці на Луччині, на конференції Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ було ухвалено створювати великі партизанські загони [75, с. 172–173]. Щодо цього рішення референт СБ Крайового проводу ОУН ПЗУЗ Василь Макар («Безрідний») писав у листі до брата Володимира: «Повстанчу акцію на північно-західних і частково східних теренах ми мусили почати, і то не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусили ми це зробити з двох причин. Перша: терен вивався нам з рук. З однієї сторони почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен... Друге: це тоді, коли ми не почали повстанської акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли поневолити населення до здавання контингентів (продуктові) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже, в тій цілі вибирали одне село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусили організаційно охопити тих людей в лісі. Оце дві засадчі принципи нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: «Де ж той Провід? Чому не дає зарядження бити німців?». Тепер ми тим балакунам заткнули рота, а революцію усупільнили» [Цит. за: 70, с. 181].

Рішення Крайового проводу закріпила III Конференція ОУН, яка проходила 17 – 21 лютого 1943 р. поблизу м. Олесько на Львівщині [49, арк. 17]. Микола Лебедь заявляв: «Німці виявилися добрими вояками, але поганими політиками». Висловлював думку, що своїм ставленням до підкорених народів вони уже програли війну [4, арк. 18]. Згідно таємного наказу Проводу ОУН, наприкінці березня 1943 р. передбачався одночасний перехід на нелегальне становище української допоміжної поліції Волині та Полісся [59, с. 77]. Важливу роль у проведенні цієї масштабної операції відіграла СБ. Вона забезпечила таємність підготовки. Через своїх агентів підшукувала найбільш вдалий момент. Поширювала чутки про переведення німцями української поліції до інших країн Європи [45, арк. 57]. Чинила тиск, включно із погрозою смерті, на поліцаїв, які не бажали полишати службу на німців [73, с. 116]. Так, 20 березня 1943 р. у м. Шумськ на Кременеччині есбістами було вбито коменданта української поліції Павла Крачука, який співпрацював із Гестапо. Того ж дня поліцейські цього підрозділу організовано зі зброєю перейшли в підпілля [39, арк. 56].

Загалом операція пройшла успішно та стала несподіванкою для німців. Найшвидше вона відбулася на півдні Волині, а на півночі Полісся – дещо пізніше. Наприклад, українська поліція Заболоттівського р-ну приєдналася до УПА у червні 1943 р. Її комендант Михайло Ярмолук («Дуб») очолив місцеву боївку СБ [29, арк. 148]. Охоронний батальйон з Березівського р-ну (Берестейщина) здійснив перехід до УПА лише через місяць [48, арк. 350–353].

Після цих подій на місце українців окупанти почали набирати в поліцію поляків. Переважно саме вони здійснювали каральні акції проти підпілля ОУН, а також цивільного населення, яке його підтримувало [15, с. 92]. Це стало однією із причин кривавого польсько-українського конфлікту [62, с. 140–141; 73, с. 177].

На території Галичини, Холмщини та Підляшшя підпілля ОУН вирішило тимчасово відмовитися від створення повстанських загонів і продовжувати накопичувати ресурси [41, арк. 244–246]. Відповідно до специфіки регіону діяла СБ. У квітні 1943 р. вона намагалася зірвати набір добровольців до дивізії Ваффен СС «Галичина», а також протидіяла пропаганді Українського центрального комітету щодо виїзду молоді на роботу до Німеччини [18, арк. 33].

Весною 1943 р. при Львівському Крайовому проводі ОУН створили бойову референтуру, яка відповідала за ліквідацію виявлених СБ ворожих агентів. На нижчому рівні цим займалися боївки СБ обласних та окружних проводів [18, арк. 194]. Референт СБ Львівського Крайового проводу більшість часу проводив у інспекціях територіальних референтур. Так, Григорій Пришляк («Мікуша») розслідував весною 1943 р. втрату Тернопільським повітовим референтом СБ таємних документів щодо роботи агентури [18, арк. 34]. Покарання залежали від провини підслідного. Мало-корисних для визвольної боротьби позбавляли членства та переводили у категорію «симпатиків». Деяких керівників СБ переміщували на рядові посади. Інших надсилали, із пониженням у посаді, до повстанських загонів на Волині.

Водночас чимало досвідчених підпільників ОУН із Галичини й інших регіонів рятувалися на ПЗУЗ від переслідування німцями. Частина з них посіли високі посади в місцевій СБ. Наприклад, керівники Вінницького обласного проводу ОУН Микола Козак («Смок») та Степан Янішевський («Богослов»), які на початку березня 1943 р. очолили СБ повстанських груп «Південь» та «Північ» [23, арк. 34].

Процес формування повстанських загонів під керівництвом ОУН відбувався доволі швидко. Наприкінці весни 1943 р. вони уже мали уніфіковану структуру. Головній команді (далі – ГК) УПА підпорядковувалися чотири групи [75, с. 172–173]. До кожної з них входило 3-4 загони, які мали у своєму складі по три куреня. Останній об'єднував три сотні, сотня – 3-4 чоти, чота – 3-4 рої, рій – 10-20 стрільців [67, с. 605]. Починаючи від сотні, створювалися підрозділи Військової СБ (далі – ВСБ) [71, с. 36]. УПА тісно взаємодіяла з підпіллям ОУН та складала взаємопов'язану мережу [74, с. 146].

На початку літа 1943 р. значні території Волині та Полісся опинилися під контролем УПА [76, с. 84]. Певною мірою створення «повстанських республік» забезпечували й боївки СБ. Наприклад, тоді на території Луцького надрайону ОУН вони підривали ділянки залізниці, мости на шосейних дорогах, перерізували телефонний та телеграфний зв'язок [26, арк. 14]. Також СБ долучилася до формування на підконтрольній УПА території військової адміністрації – «запілля». За її участі робилися спроби сформувати правоохоронні органи та судочинство. Наприклад, у «Колківській республіці» постійно діяв Революційний суд. До його складу входили: голова, заступник, радник та виконавець вироків [77, с. 74]. Крім того, базувався осередок польової жандармерії на чолі з Юрієм Шевченком («Моряком») [68, с. 19]. На території повстанської бази «Січ» (Свинаринський ліс на Турійщині) розміщувався розвідувальний осередок Військової округи «Тури», який координував свою роботу з СБ [43, арк. 72; 58]. Загалом, через коротку тривалість існування кожної з «повстанських республік» сформувати повноцінні правоохоронні та судові органи у них не вдалося.

Станом на вересень 1943 р. мережа «запілля» на Волині та Поліссі територіально поділялася на округи – військові надрайони (далі – ВН) – військові райони (далі – ВР) – підрайони – станиці [63, с. 221]. При кожному з них діяла ланка СБ. З огляду конспірації, двічі на місяць усі вони змінювали місце осідку [7, арк. 41].

До складу апарату СБ округ – ВН – ВР входили відділи: слідчо-оперативний (далі – СОВ), розвідувально-інформаційний (далі – РІВ), поліцейсько-виконавчий (боївка) та контррозвідувальний [22, арк. 28–29]. Їхній склад не був сталим і залежав від обставин. Наприклад, референтура СБ Кременецького ВН охоплювала 5 ВР СБ. У кожному з них діяло по три підрайони. До апарату СБ ВН входили: 1) шеф-референт, 2) його заступник, 3) комендант розвідки, 3) комендант поліції, 4) слідчий [7, арк. 24–25]. На кожному рівні референти СБ координували свою роботу з територіальним провідником ОУН. Однак звільняти або призначати їх на посади мав винятково керівник СБ вищого рівня [33, арк. 17].

До повноважень СБ ВН входило покарання членів ОУН. Щодо цього скликалися Революційні суди. Загалом їх склад призначав керівник на два шаблі вище за підозрюваного [20, арк. 5]. До складу Революційного трибуналу входили: голова, двоє суддів, прокурор та захисник [54, арк. 9]. Категорично заборонялося включати до складу суду слідчого, який вів справу підозрюваного. Комендант СБ ВН призначав голову суду, двох його помічників, прокурора та захисника. Переважно виносилися смертні вирoki. Частина вироків ухвалювали заочно, які згодом виконував поліцейсько-виконавчий відділ. Ліквідація СБ підозрюваних без вирoku суду траплялася доволі рідко й згодом такі випадки додатково розслідувалися [17, арк. 23–27]. СБ ВН також контролювала найважливіші

пункти зв'язку у своєму терені [20, арк. 15]. Її співробітники слідкували за підозрілими особами та могли проводити перевірку підпільного листування [65, с. 317].

Основною дієвою ланкою СБ була референтура ВР. Вона користувалася значною автономією у своїй роботі. До її складу входив РІВ та поліцейсько-виконавчий відділ. Їхні керівники були заступниками референта СБ відповідного району [66, с. 420].

Так, до апарату СБ ВР на Кременеччині входили: 1) шеф-референт, 2) його заступник, 3) комендант розвідки, 4) комендант поліції, 5) поліцейський виконавець «ПВ». Останні дві посади своєї агентури не мали. Крім згаданого штату, до складу СБ ВР входила боївка з п'яти вояків, двоє зв'язкових, а також секретар. Останній займався діловодством. Зокрема, узагальнював розвідувальні дані та вів «Книгу обліку», що містила компрометуючу інформацію на підозрілих осіб [7, арк. 26]. До складу боївок СБ намагалися залучати оунівців «фізично здорових, дисциплінованих, готових до рішучих дій». Рівень освіти до уваги не брався [28, арк. 155].

Наприклад, влітку 1943 р. на Ковельщині арештованих допитував зазвичай комендант боївки СБ ВР. Лише в окремих випадках це здійснював шеф СБ ВР. Отримані свідчення записували у протоколи. Їх комендант боївки надсилав коменданту СБ ВН. Друга копія йшла шефу СБ ВР. Комендант боївки не мав права виносити смертні вироки без відома шефа СБ ВР. Останній, своєю чергою, узгоджував вирок з районним проводом ОУН [42, арк. 79].

Важливу роль у розвідці СБ відігравали жінки, які могли займати найвищі посади [66, с. 420]. Так, Надія Єфимчук («Галя») входила до апарату референтури СБ Сенкевичівського р-ну. У її підпорядкуванні знаходилася розвідувальна група з 9 осіб та мережа інформаторів [1, арк. 19].

Робота нижчих ланок СБ на Волині та Поліссі виглядала наступним чином. У кожному населеному пункті діяло від одного до десяти інформаторів, які підпорядковувалися станичному СБ. Про розвідувальну роботу один одного вони не знали. Щотижня особисто або через зв'язкового станичний СБ подавав письмовий звіт підрайонному СБ [7, арк. 24]. Для керівництва станичними підрайонний СБ раз у три тижні їздив до них або викликав до себе. Давав завдання та знайомив з новими інструкціями. Кожного місяця підрайонний СБ надсилав кур'єром або особисто відвозив письмовий звіт секретарю СБ ВР [42, арк. 78]. Пошта між підрайоном СБ і ВР СБ не шифрувалася. Її записували у «грипси». Тобто листи, написані дрібними літерами на тонкому цигарковому папері, які скручувались у трубку, опечатувалися сургучем та позначалися умовленим кодом. Для зв'язку між ВР і ВН СБ, відповідно до доцільності, уже могли використовувати шифрування [7, арк. 25].

До складу апарату підрайонної СБ входили: комендант, секретар, 2-3 зв'язкові, керівник розвідки та комендант поліції. Останній мав у своєму підпорядкуванні 3-5 вояків [42, арк. 79]. Так, підрайонний СБ Сава Гордійчук («Якір») керував роботою десяти станичних СБ Острозчини, а також боївкою СБ з п'яти вояків [36, арк. 220]. До завдань підрайонної боївки СБ Великодєдеркальського р-ну ОУН у липні 1943 р. входило: 1) виявлення агентури німців і радянських партизан; 2) арешт та конвоювання до районної СБ затриманих осіб; 3) забезпечення порядку у підконтрольних населених пунктах; 4) перешкоджання керівникам сільських управ постачати продукти окупантам; 5) здійснювати напади на невеликі групи німецьких військових [5, арк. 19]. Підрайонний СБ мав право карати лише цивільних осіб. До його повноважень входило накладати: 1) примусові роботи від 1 до 28 днів; 2) штраф до 500 крб. або 5 центнерів зерна; 3) покарання ударами шомпола до 75 ударів. Застосовувати смертну кару дозволялося, за погодженням СБ ВР, лише щодо осіб, запідозрених у роботі проти ОУН та УПА [7, арк. 40]. Усіх арештованих ворожих агентів підрайонна СБ не допитувала, а одразу передавала до СБ ВР [25, арк. 111].

Мережа СБ у центральних, південних і східних областях України будувалася також за територіальним підходом, охоплюючи крайовий – обласний – окружний – районний рівні. Однак, на відміну від Західної України, тут через відсутність кадрів існували величезні прогалини. При певних обласних проводах вона існувала лише на папері. В інших, навпаки, мала розгалужену мережу. Референтура СБ Миколаївського обласного проводу ОУН мала п'ять окружних осередків: Вознесенський, Херсонський, Великоолександрівський, Новоодеський та Миколаївський (міський). Їхнім завданням було: 1) виявляти ворожих агентів і провокаторів; 2) забезпечувати охорону керівників проводу; підбирати їм квартири та забезпечувати продуктами; 3) проводити розвідку у середовищі німецьких каральних органів та радянського підпілля.

Незважаючи на обмеженість ресурсів, створювалися невеликі боївки (3-10 осіб), які розправлялися з ворогами ОУН. Так, обласний референт СБ Степан Макух («Роман») знищив у вересні 1943 р.

начальника поліції м. Сталіно Шильникова. Через місяць, на новій посаді у Миколаєві, застрілив поліцейя Кравченка, який видав Гестапо 45 оунівців. За завданням «Романа» у жовтні було ліквідовано чотирьох мешканців Миколаєва, запідозрених у зраді ОУН [8, арк. 37, 118–119, 273–274]. 16 листопада 1943 р. заступник обласного референта СБ Іван Ковалевський («Андрій») та ще троє есбістів (Чухліб, Яковлев, Аліман) виманили за місто та біля с. Піски вбили трьох радянських партизан [8, арк. 9]. Загалом діяльність мережі СБ у центральних, південних і східних областях України припинилася з наближенням лінії фронту.

Починаючи з вересня 1943 р., при підрозділах УПА на Волині та Поліссі, як частина Військової СБ, діяла Військово-польова жандармерія (ВПЖ) [11, с. 34; 43, арк. 72]. При Групі УПА вона включала до свого складу: 1) командира (підпорядковувався шефу штабу групи УПА, керував ВПЖ групи, координував роботу станиць, розробляв щомісячні робочі плани, здійснював вишкіл жандармів, стежив за виконанням завдань, міг карати або заохочувати підопічних); 2) заступника командира ВПЖ групи; 3) слідчого (проводив слідство та відповідав за збір доказів); 4) писаря (займався канцелярською роботою та документообігом); 5) жандармів (утворювали підвідділи на чолі з командирами).

Нижче за повноваженнями були станиці ВПЖ, які не мали слідчих функцій. Їх структура будувалася наступним чином: 1) командир (одночасно підпорядковувався командирі загону УПА та командирі ВПЖ групи, давав завдання жандармам і стежив за їх виконанням, звітував перед останнім); 2) писар (вів канцелярію); 3) жандарми (відповідно до необхідності) [14, с. 497]. Крім того, на рівні кожного куреня УПА передбачався окремих «рій жандармерії» (10 вояків) [17, арк. 24].

Одним із завдань ВПЖ була охорона керівного складу УПА. Зокрема, до «почету» командира Групи «Заграва» Івана Литвинчука («Дубового») входило 40 жандармів-вершників. На озброєнні вони мали 6 ручних кулеметів і німецький кулемет, знятий з літака та поставлений на станок [24, арк. 17]. При загоні УПА Порфирія Антонюка («Сосенка») діяв підрозділ жандармерії, який здійснював охорону штабів [44, арк. 19–20].

Проте, головними завданнями ВПЖ була боротьба із дезертирством, виконання вироків, а також розслідування різноманітних порушень в УПА: 1) самовільних залишень підрозділів (якщо воно перевищувало дві години, то могло трактуватись як дезертирство); 2) невиконання наказів і перевищення повноважень; 3) крадіжок і продажу військового майна; 4) пияцтва й аморальності; 5) зради інтересам УПА та шпигунства [3, арк. 27; 14, с. 496; 43, арк. 72].

Наприклад, у вересні 1943 р. ВПЖ розслідувала невдалий обстріл німецького гарнізону містечка Мізоч на Здолбунівщині артилерійською чотою «Берези». Незважаючи на те, що гармати стріляли прямим наведенням зі зручної позиції, поцілити жодного разу їм не вдалося. Після цього було проведено розслідування і «Березу» звинуватили у шкідництві.

Арешт здійснювався за спеціальним наказом командира або заступника ВПЖ та уповноваженими на це жандармів. Лише коли підозрюваного затримували на місці злочину, не потрібно було жодних санкцій. Обшуки проводились у присутності не менше двох свідків. При цьому складався відповідний протокол, який передавався до канцелярії ВПЖ. Відібрані у арештованого речі описувались у двох примірниках. Один давався власнику, а інший – долучався до справи. Під час допиту слідчий складав протокол. У ньому вказувалося: прізвище, ім'я, рік та місце народження допитуваного, його військове звання та підрозділ, приналежність до партії та організацій. Після попередження арештованого щодо відповідальності за надання неправдивих свідчень відбувався допит. Під час його проведення питання у різних формах повторювалися. Далі слідчий складав «протокол аналізу», де зосереджував увагу на розбіжностях. На їх основі проводився додатковий допит. «Фізичні заходи» (тортури) застосовувались у крайніх випадках за дозволом командира ВПЖ, коли жоден інший спосіб не приносив результату. Наприкінці слідства складався висновок та акт обвинувачення, який зачитувався арештованому та завірявся його підписом [14, с. 500–502].

До повноважень ВПЖ також належали судові функції в УПА. Відбувалося це наступним чином. Командир ВПЖ загону вносив клопотання відносно скликання суду відповідному командирі УПА. Своєю чергою, той призначав трьох суддів. Перший із них повинен був бути не нижче рівня сотенного, другий – не нижче ройового. ВПЖ надавала їм матеріали розслідування. На основі їх розгляду виносили вирок, який затверджував командир загону [43, арк. 72].

Згідно «Дисциплінарного статуту УПА», передбачалося лише два види покарання: смертний вирок або перебування у карному відділі на час до трьох місяців. Тяжкими злочинами вважалися:

1) зрада інтересам УПА; 2) шкідництво з метою підірвати міць УПА; 3) невиконання наказу, яке призвело до втрат; 4) повторне дезертирство. Звинувачених за цими злочинами страчували одразу після завершення суду [72, с. 272–274]. Переважно засуджених розстрілювали. Лише у виняткових випадках застосовували більш жорстокі страти. Так, 26 листопада 1943 р. на території Дубровицького р-ну Рівненщини козаку «Ризиканту» з загону УПА «Лайдаки» було відрубано голову [34, арк. 65 зв.].

Більш легкими вважалися: 1) пияцтво; 2) невиконання наказу, яке не призвело до важких наслідків; 3) незначні крадіжки. Якщо обвинуваченого судили вдруге, кара посилювалася [72, с. 275–277].

Карні відділи діяли при кожному загоні УПА та перебували під наглядом ВПЖ. Направляти до них засуджених могла також СБ. Наприклад, комендант СБ Тербовлянського повіту Степан Ситник («Мак») арештував у листопаді 1943 р. Йосипа Гловацького. Після допиту його відправили до карної сотні УПА [6, арк. 263]. Тут засуджені повстанці виконували найважчі роботи та перебували на спеціальному харчуванні, який розробляв господарчий референт. Існувало також покарання карним арештом при загоні УПА. При цьому засудженому заборонялося курити, читати, грати й співати. Карний арешт поділявся на кілька видів: 1) звичайний (умови як і у інших повстанців); 2) загострений (передбачався відпочинок на твердому ліжку); 3) важкий (засуджений отримував протягом двох днів по 200 грам хліба та літр води, а на третій день – варену їжу, вдень заборонялося лежати чи сидіти, дозволялася лише одна прогулянка на добу, тривалістю до 15 хвилин, вночі з 22.00 до 5.00 відпочинок передбачався у холодному приміщенні з твердим ліжком) [72, с. 275–277]. Так, стрілець Федір Безушко («Бурчак») після відпустки додому у с. Дубівка Володимирецького р-ну вирішив назад до сотні «Кори» не повертатися. За кілька днів відсутності його арештувала ВПЖ і засудила до місяця карного арешту. Відбуваючи покарання, «Бурчак» щодня бігав, повзав землею та маршував. Після його завершення був призначений станичним СБ з дозволом повернутися додому [37, арк. 94].

Восени 1943 р. між шефом СБ Миколою Арсеничем («Арсеном») і головою Проводу ОУН на українських землях Романом Шухевичем («Тарасом Чупринкою») йшла суперечка відносно автономності мережі есбістів. Обидві сторони не хотіли поступатися повноваженнями. Врешті «Арсен» погодився на подвійне підпорядкування референтів СБ – відповідним територіальним провідникам ОУН та власній керівній вертикалі [20, арк. 179].

Після цього відбулася нова реорганізація СБ. Її місце в підпіллі ОУН значно посилювалось [66, с. 189]. Уся розвідувальна робота переходила до повноважень референта СБ. За необхідності комендант «запілля» надавав йому допомогу в розбудові інформаційної мережі. Однак завдання розвідникам давав лише референт [65, с. 279–280]. При СБ запроваджувалась автономна вертикаль звітності [2, арк. 403].

Із листопада 1943 р. станичні СБ передавали дані безпосередньо в район. Кушові боївки розпускались, а їх учасники переводилися до районної боївки або на іншу підпільну роботу. Кушові СБ, відомі населенню, замінювалися. Від їх наступників вимагали дотримуватися суворої конспірації, стати «непомітною особою».

Восени 1943 р. було значно посилено фахову підготовку співробітників. Так, лише у Сарненському надрайоні (північ Рівненщини) відбулося три вишколи розвідників СБ по 20 чоловік кожен. Два з них – на хуторі Хволянка Березнівського р-ну. Керував ними референт розвідки Військової округи «Заграва» Іван Трейко («Немо»). Такі ж курси на території Дубровицького р-ну очолював окружний референт СБ Микола Середа («Шворний») [14, с. 402–403]. На початку грудня 1943 р. поблизу с. Ворончин на Рожищенщині (Волинь) діяла школа СБ. Очолював її «Беркут», який водночас навчав географії. Криміналістику викладав «Грім», розвідку та контррозвідку – «Невідомий», оперативну роботу – «Ярема», військову справу – «Мирон». Повний курс навчання становив 4 тижні [32, арк. 22].

На теренах українських земель у складі Генерал-Губернаторства первинною ланкою був кушовий інформатор СБ. Організаційно він безпосередньо підпорядковувався районному референту, а той – повітовому. Їх склад і функції могли змінюватися залежно від обставин.

Незважаючи на активну розбудову СБ та зростання її впливу, надалі залишалися значні терени Західної України не охоплені її мережею. Переважно це стосувалося північних, південних і східних окраїн. Станом на 15 жовтня 1943 р. у Пінському надрайоні ОУН не існувало референтури СБ. На території Столинського надрайону її мережею було охоплено лише два райони. Навіть у Костопільському надрайоні (північ Рівненщини) вона мала серйозні проблеми: перевантаження роботою низових ланок, слабкий зв'язок між районом та надрайоном, відсутність чіткого поділу

повноважень. Траплялося, що «надрайонний референт СБ займався дрібними справами, включно із приватними суперечками між населенням, а районний СБ проводив слідства особливої важливості» [18, арк. 305–308].

Уявлення про роботу поліцейсько-виконавчого відділу цього періоду дає наступна інформація. Підрайонна боївка СБ Великодедеркальського р-ну (комендант та 5 бійців) впродовж весни – осені 1943 р. знищила 40 козаків (поліцаїв) і гітлерівців, 30 німецьких агентів, 5 спекулянтів, одного німецького перекладача та одного священика. Місцевих жителів, які відвозили окупантам до міст продукти, карали побиттям шомполами. Самогонщиків змушували сплачувати штраф, конфісковували у них спирт та самогонні апарати [5, арк. 19, 42; 33, арк. 17].

Починаючи від кожної повстанської сотні та вище, контррозвідники СБ залучали своїх агентів. Про їхню роботу не знали сотенні та курінні відповідного підрозділу [25, арк. 115]. Звіт шефа контррозвідки Корецького ВН «Аскольда» референту СБ Миколі Войтовичу («Зенону») від 12 жовтня 1943 р. дає уявлення про роботу цього підрозділу. У ньому зазначалося, що загалом у відділі працює 30 осіб. З 220 стрільців сотень «Негуса» та «Макса» до агентурної мережі було завербовано 26. Крім того, 2 співробітників санітарної школи та 1 лікаря УЧХ [65, с. 635–636]. Водночас, інформацію всередині підпілля ОУН та УПА збирав також РІВ. У звіті шефа розвідки СБ Рівненського ВН «Озеро» від 20 жовтня 1943 р. повідомлялося, що станичні в селах Колоденки та Антопіль грабують для власної наживи населення під виглядом мобілізації. У с. Смержів учасники боївки ОУН – «Карась», «Грізний» та «Злодій», погрожуючи зброєю, вимагали у населення горілки. Чота із сотні Тучинського р-ну, проїжджаючи у нетверезому стані через с. Воскодави, вчинила панічну стрілянину із кулеметів та гвинтівок [65, с. 641].

Упродовж усього 1943 р. важливим завданням СБ було недопущення розпорошення українських сил. Вважалося, що «отаманія» спричинила поразку визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. Тому з цим явищем рішуче боролися. Після провалу переговорів про об'єднання сил весною 1943 р. було роззброєно та частково долучено до УПА малочисельні військові підрозділи «мельниківців», які виникли на Кременеччині та Володимирщині [9, с. 26–27; 18, арк. 32]. Цей процес не обійшовся без жертв. Наприклад, 21 березня 1943 р. есбістами був вбитий Волинський обласний провідник ОУН(м) Орест Тарасевич («Ора»), який виступав проти об'єднання з УПА [77, с. 48–49].

Іншою організацією, якій СБ довелося протидіяти на Волині, був Український Народний Козачий Рух (далі – УНАКОР). У вказаний період він тісно співпрацював з окупантами [50, арк. 67]. 8 липня 1943 р. його штаб у Горохові на чолі з полковником Шулаєм видав «Відозву до українського козацького народу» з ультимативним закликом впродовж 14 днів вийти з лісу, знищити збудовані укріплення, бункери та здати зброю німецькій поліції. Крім того, представники УНАКОРУ їздили навколишніми селами та агітували населення вступати до їх організації. У відповідь СБ стежила за їхніми діями, вважаючи їх німецькими агентами та відповідно ставлячись до них [61, с. 99–102].

У вересні 1943 р. СБ брала участь у приєднанні до УПА загонів Української Народно-Револьюційної Армії (далі – УНРА) [65, с. 571, 576]. Після відкинутого Тарасом Боровцем («Бульбою») ультиматуму було застосовано силовий варіант. «Бульбівські» підрозділи роззброїли та частково долучили до УПА [69, с. 197–201]. За однією із версій, СБ арештувало дружину Боровця – Анну Опоченську, яку запідозрили у співпраці з поляками та стратили [12, с. 50]. Подібним чином на Кременеччині розгорталася справа із Фронтом української революції (далі – ФУР) на чолі з Тимофієм Басюком («Володимиром Яворенком») [55, с. 30–31]. Після відмови приєднатися до УПА його наприкінці 1943 р. застрілили в с. Синівці на Лановеччині [10, с. 139].

Після усунення опозиційних сил в українському визвольному русі боротьба СБ з «отаманією» перейшла до менш радикальних форм. У наказі коменданта запілля Луцького ВН СБ Федора Затовнюка («Мирона») від 15 жовтня 1943 р. заборонялося проводити будь-які акції проти «мельниківців». Невиконання вказівки суворо каралося [65, с. 125].

Одним із напрямків розвідувальної та контррозвідувальної роботи СБ, який мав виразне пропагандистське забарвлення, була протидія ворожим щодо підпілля ОУН священикам. Чимало з них стояли на промосковських позиціях та працювали німецькими або радянськими агентами. Натомість ОУН підтримувала Українську Автокефальну Православну Церкву (далі – УАПЦ), яка виступала ідеологічним союзником підпілля [50, арк. 71–72]. Відповідно, частина її священиків співпрацювала з СБ. Наприклад, настоятель церкви с. Личини Камінь-Каширського р-ну Василь Должко [60, с. 63].

Відомо, що вона мала свого представника в «Українському релігійному комітеті» у Ковелі [46, арк. 115].

Священиків, запідозрених в агентурній роботі на ворога, СБ намагалася ліквідувати. Найбільш резонансною подією був арешт нею єпископа Мануїла (Михайла Тарнавського) [53, арк. 12]. За результатами цієї справи було видано спеціальну листівку «За зраду – смерть!». У ній зазначалося, що єпископ був давнім агентом органів НКВС, а згодом і гестапо [51, арк. 78]. Наслідками його дій став арешт багатьох учасників українського визвольного руху Волині [66, с. 80]. Під час допитів він зізнався у своїх злочинах, «показані йому оригінали або копії доносів прийняв за свої і склав щодо цього свої письмові заяви» та 11 вересня 1943 р. був засуджений Револьюційним трибуналом УПА до страти через повішення [64, с. 106–107].

Постійним ворогом для СБ були радянські партизани. Так, боївка «Шуляка» розстріляла у травні 1943 р. у с. Великі Дедеркали на Тернопільщині росіянина Степанова, якого звинуватили у співпраці з останніми [38, арк. 39]. На території Локачинського р-ну Волині у серпні 1943 р. відбувалися урочисті похорони есбістів, вбитих «червоною партизанкою» [40, арк. 184]. Особливо цей напрям роботи актуалізувався восени 1943 р., коли радянські партизани почали просуватися на південь із теренів Полісся [21, арк. 36]. Інструкція для «Розвідників СБ у станицях» від 29 вересня 1943 р. повідомляла про дії у випадку виявлення радянських парашутистів. Рекомендувала найбільше зосереджувати увагу на ранковому та вечірньому часі. Стежити за шумом літаків і вештанням тереном незнайомих людей. Побачивши парашутистів, розвідник повинен був негайно повідомити керівництво або «збройно чи хитрістю» захопити ворога [65, с. 667].

Головним шляхом протидії СБ радянським партизанам було знешкодження їхньої агентури. Так, влітку 1943 р. районна боївка «Діброви» вбила за це мешканця м. Висоцьк – Антона Дворецького [35, арк. 266]. Також упродовж 4 – 8 жовтня 1943 р. контррозвідка СБ Корецького ВН виявила у підрозділах УПА п'ятьох агентів «червоних» партизан [65, с. 635–636].

Відомі випадки направлення СБ під виглядом перебіжчиків власних розвідників до середовища «червоних» партизан. У повідомленні командира з'єднання Дмитра Медведєва від 12 грудня 1943 р. зазначалося, що їм вдалося виявити у своїх лавах агента з'єднання УПА Івана Литвинчука («Дубового»). Він зізнався, що за завданням начальника розвідки штабу «Зайця» вступив до загону під виглядом перебіжчика. Для більшої правдоподібності прихопив із собою сфабриковані повстанські звіти [13, с. 22]. Колишній учасник розвідувальної групи НКДБ при партизанському з'єднанні Шитова – Василь Хондошко згадував, що на Грубешівщині СБ ОУН вдалося впровадити двох своїх агентів. До складу з'єднання останні вступили під виглядом втікачів із концтабору та зарекомендували себе як досвідчені кулеметники. Однієї ночі вони несподівано зникли, прихопивши з собою ручний кулемет та запасні диски [78, с. 232]. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. оперативна група НКДБ вистежила та схопила в с. Хиночі Володимирецького р-ну на Рівненщині 8 розвідників СБ. Серед них було двоє росіян, колишніх червоноармійців, учасників партизанського з'єднання Олексія Федорова: Іван Лашин із Курської обл. та Федір Василь'єв із Краснодарського краю [46, арк. 5–7].

Протидіючи натиску радянських партизан, увесь цей час СБ не припиняла боротьби з окупантами. Ще на початку червня 1943 р. її боївка Луцького надрайону ОУН здійснювала диверсії щодо німецьких комунікацій. Підривала залізничні колії, знищувала мости на шосейних дорогах, перерізала телефонний та телеграфний зв'язок [27, арк. 14]. Боївка СБ Корецького надрайону «Лихо» (20 вояків) влаштувала наприкінці липня 1943 р. поблизу с. Користь засідку на німецький автомобіль. Зabloкувавши шосе, есбісти змусили водія зупинитися. Один із пасажирів раптово вискочив з авто та намагався втекти. Його одразу застрелили. Усіх інших відвели на допит на Копитівський хутір. Двох затриманих розстріляли як агентів Гестапо, а решту відпустили додому [47, арк. 61]. Влітку 1943 р. боївка СБ Гримайлівського р-ну ОУН (Тернопільщина) арештувала лісника з с. Красне, який підозрювався у співпраці з Гестапо. Після допиту його повісили. Восени того ж року есбісти затримали мешканця м. Скала-Подільська та службовця з с. Вікно Гусятинського р-ну Тернопільщини, які підозрювалися в агентурній роботі на окупантів. За результатами слідства їх засудили до розстрілу [31, арк. 65–70].

Навіть напередодні наближення лінії фронту боротьба спецслужб ОУН та УПА з окупантами не припинялась. У наказі шефа військової розвідки СБ Групи «Заграва» Івана Трейка («Немо») від 10 грудня 1943 р. головна увага зосереджувалася на зборі детальної інформації щодо німців. При

цьому найбільше цікавили можливості захоплення зброї, ушкодження зв'язку та нападу на штаби [66, с. 166–168].

Отже, впродовж 1943 р. СБ відіграла важливу роль у розгортанні повстанського руху на теренах Волині та Полісся. Вона забезпечила неочікуваний для німців перехід української допоміжної поліції на нелегальне становище. Їй вдалося швидко налагодити свою роботу в повстанських підрозділах.

На теренах Генерал-Губернаторства, де становище українців було кращим, СБ продовжувала попередню стратегію накопичення підпіллям ресурсів. Протидіяла виїзду молоді на роботи до Німеччини та вступу до дивізії «Галичина».

Упродовж весни 1943 р. з розрізнених повстанських підрозділів було утворено Українську повстанську армію. Починаючи від сотні, у ній створювалися відділи Військової СБ. Їх головним завданням було виявлення ворожої агентури серед повстанців. У своїй роботі Військова СБ тісно взаємодіяла з територіальною мережею СБ, яка опікувалася «запіллям». На теренах організованих УПА «повстанських республік» робилися спроби створення правоохоронних і судових органів.

Важливим напрямком діяльності СБ залишалося протистояння конкурентам підпілля ОУН(б) у середовищі українського визвольного руху. Першими весною 1943 р. було роззброєно та частково приєднано до УПА збройні підрозділи «мельниківців», а згодом – «бульбівців». Українські організації, які виступали на стороні окупантів, вважалися агентурою останніх. Схожим було ставлення до православних священиків, які не підтримували ОУН. Натомість її союзником на ПЗУЗ вважалася УАПЦ.

З вересня 1943 р. у складі військових районів СБ впроваджуються відділи: розвідувально-інформаційний та поліцейсько-виконавчий. СБ військового надрайону додатково мала слідчо-оперативний відділ. Її референти районного рівня були основою мережі. Вони користувалися значною автономією у роботі. Зокрема, мали право виносити смертні вироки, які узгоджували з територіальним провідником ОУН.

Починаючи від рівня куреня УПА, діяла Військово-польова жандармерія. Організаційно вона підпорядковувалася Військовій СБ. Її головним завданням була боротьба з дезертирством. Крім того, розслідувала різноманітні порушення, здійснені повстанцями, та виносила вироки.

Незважаючи на значні успіхи СБ в організаційній роботі, надалі продовжували залишатися значні терени Полісся, Закарпаття, Буковини слабо охоплені її мережею. Загалом, кількість озброєних учасників СБ та ВПЖ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ нараховувала близько 1500 осіб.

Боротьба СБ із радянськими партизанами почала набирати силу лише восени 1943 р. До цього вона рідко виходила за межі Полісся. Головним її завданням було виявлення місцевих жителів, які підтримували «червоних». На невеликі підрозділи радянських партизан, особливо розвідувальні, влаштовувала засідки. Крім того, засилала до їхніх лав власну агентуру.

У протидії окупантам головні зусилля СБ спрямовувалися на виявлення та знищення їх агентури. Відкритих сутичок есбісти намагалися уникати. Підпілля ОУН розуміло, що німці невдовзі покинуть Західну Україну, а їм на зміну прийде більш сильний та небезпечний ворог.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. 5. Спр. 4309. 333 арк.
2. Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 3626. 450 арк.
3. Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 10406. 141 арк.
4. Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 27359. 152 арк.
5. Архів УСБУ в Тернопільській обл. Ф. 6. Спр. 4918. 63 арк.
6. Архів УСБУ в Тернопільській обл. Ф. 6. Спр. 4966. 336 арк.
7. Архів УСБУ в Тернопільській обл. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. 373 арк.
8. Архів УСБУ в Харківській обл. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 2. 117 арк.
9. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни. *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава, 1998. Т. 3. С. 15–31.
10. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. Торонто, 1991. 208 с.
11. Веденєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6. С. 32–40.
12. Веденєв Д. Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки, що визначили розбудову та діяльність спеціальних підрозділів УПА (1942 – 1945 рр.). *Київська старовина*. 2003. № 4. С. 47–55.
13. Веденєв Д. Розвідувальне забезпечення в Українській Повстанській Армії (1943 – 1949 рр.). *Воєнна історія*. 2008. № 5(41). С. 13–28.
14. Веденєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940 – 1950-ті роки. Київ, 2008. 568 с.

15. Волинь радянська (1939 – 1964). Збірник документів і матеріалів. Львів, 1971. Ч. 3. 347 с.
16. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 10406. 234 арк.
17. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 48139. 218 арк.
18. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 50970. Т. 1. 312 арк.
19. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. 289 арк.
20. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 2. 256 арк.
21. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67426. Т. 2. 291 арк.
22. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67426. Т. 5. 339 арк.
23. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67426. Т. 9. 391 арк.
24. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67428. 294 арк.
25. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67430. 296 арк.
26. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67434. 143 арк.
27. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67436. Т. 1. 301 арк.
28. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67454. Т. 8. 276 арк.
29. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67454. Т. 28. 278 арк.
30. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67808. 75 арк.
31. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67825. 301 арк.
32. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67853. 250 арк.
33. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67862. 289 арк.
34. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67961. 84 арк.
35. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67963. 390 арк.
36. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67968. Т. 1. 345 арк.
37. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68144. 141 арк.
38. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68217. 41 арк.
39. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68245. Т. 1. 301 арк.
40. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68246. Т. 2. 277 арк.
41. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 6741. 282 арк.
42. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 6745. 134 арк.
43. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 8054. 247 арк.
44. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 67865. 124 арк.
45. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75134. 148 арк.
46. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75847. 301 арк.
47. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 76453. 101 арк.
48. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 371. Т. 66. 387 арк.
49. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 4. 373 арк.
50. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 57. 286 арк.
51. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 22. 339 арк.
52. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 49. 381 арк.
53. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. 230 арк.
54. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 482. Т. 1. 264 арк.
55. Гірняк К., Чуйко О. Фронт української революції (Причини до історії збройної боротьби Волині). Торонто, 1979. 45 с.
56. Держархів Волинської обл. (ДАВО). Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 6. 78 арк.
57. Держархів Рівненської обл. (ДАРО). Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. 306 арк.
58. Заведенюк В. Повстанська республіка «Січ». *Шлях перемоги*. 2002. 12–18 вересня.
59. Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь). Німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків, 2012. 272 с.
60. Ковальчук В. Місце формулярників зобов'язань у видовій структурі документів ОУН(б) і запілля УПА. *Історія очима молодих дослідників. Матеріали регіональної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів*. Рівне, 2007. Вип. II. С. 62–66.
61. Криштальський А. ОУН і УПА на Горохівщині. Луцьк: Терен, 2014. 348 с.
62. Курило-Шванс С. У вихорі війни. Луцьк, 2003. 279 с.
63. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк, 2011. 412 с.
64. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1.: Видання Головного Командування УПА. Київ ; Торонто, 1995. 481 с.
65. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Торонто ; Київ, 2007. 849 с.
66. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та Запілля. 1943 – 1944. Документи і матеріали. Київ ; Торонто, 1999. 723 с.
67. Літопис УПА. Нова серія. Т. 15: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945 – 1954. Книга 2. Київ ; Торонто, 2011. 837 с.
68. Мазурець С. Повстанськими стежками: розповіді очевидця. Луцьк, 2002. 236 с.
69. Ольховський І. Засновник УПА (1941 – 1943). Сторінки непрочитаного життєпису Тараса Бульби. Київ, 2015. 334 с.
70. Патриляк І. До питання про початок антигітлерівського повстанського руху ОУН. *Визвольний шлях*. 2004. № 7–8. С. 168–185.

71. Сергієнко Г. З історії партизанської розвідки ОУН-УПА (Особливості розвідувальної діяльності націоналістичних партизанських формувань, що діяли на території України в другому періоді Великої Вітчизняної війни). *Трибуна*. 2001. № 3–4. С. 34–46.
72. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ, 1996. 493 с.
73. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. В 3-х т. Т. 2. Київ, 2005. 358 с.
74. Скорупський М. Туди де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського). Київ, 1992. 351 с.
75. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943 – 1949. Довідник другий. Нью-Йорк, 1995. 199 с.
76. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль, 2008. 462 с.
77. Стецюк Г. Чорні дні Волині, або не поставлений пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. Володимир-Волинський, 1992. 127 с.
78. Хондошко В. Рейд за Буг. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 1. С. 229–235.

References:

1. Bondarenko K. Diialnist ukraiinskykh zahoniv samooborony na Volyni, Bukovyni ta u Halychyni v roky Druhoii svitovoi viiny. *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia*. Varshava, 1998. T. 3. S. 15–31.
2. Veryha V. Vtraty OUN v chasi Druhoii svitovoi viiny. Toronto, 1991. 208 s.
3. Viedenieiev D. Viiskovo-poliova zhandarmeriia – spetsialnyi orhan Ukrainskoi povstanskoi armii. *Voenna istoriia*, 2002. No 5–6. S. 32–40.
4. Viedenieiev D. Osnovni faktory politychnoi ta operatyvno-boiovoi obstanovky, shcho vyznaczyly rozbudovu ta diialnist spetsialnykh pidrozdiliv UPA (1942 – 1945 rr.). *Kyivska starovyna*, 2003. No 4. S. 47–55.
5. Viedenieiev D. Rozvidualne zabezpechennia v Ukrainskii Povstanskii Armii (1943 – 1949 rr.). *Voenna istoriia*, 2008. No 5(41). S. 13–28.
6. Viedenieiev D., Bystrukhin H. «Povstanska rozvidka diie tochno i vidvazhno...». Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia OUN ta UPA. 1940 – 1950- ti roky. Kyiv, 2008. 568 s.
7. Volyn radianska (1939–1964). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Lviv, 1971. Ch. 3. 347 s.
8. Hirniak K., Chuiko O. Front ukraiinskoi revoliutsii (Prychynok do istoriit zbroinnoi borotby Volyni). Toronto, 1979. 45 s.
9. Zavedeniuk V. Povstanska respublika «Sich». *Shliakh peremohy*, 2002. 12–18 veresnia.
10. Klymenko O., Tkachov S. Ukraiintsi v politsiit v reikhskomisariati «Ukraina» (Pivdena Volyn). Nimetskyi okupatsiinyi rezhyim na Kremenechchyni u 1941–1944 rr. Kharkiv, 2012. 272 s.
11. Kovalchuk V. Mistse formuliarnykh zoboviazan u vydovii strukturi dokumentiv OUN(b) i zapillia UPA. *Istoriia ochyma molodykh doslidnykiv, Materialy rehionalnoi naukovy-praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh, aspirantiv, zdobuvachiv, mahistrantiv*. Rivne, 2007. Vyp. II. S. 62–66.
12. Kryshchalskyi A. OUN i UPA na Horokhivshchyni. Lutsk, 2014. 348 s.
13. Kurylo-Shvans S. U vykhori viiny. Lutsk, 2003. 279 s.
14. Lenartovych O. Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh na Volyni v roky Druhoii svitovoi viiny: monohrafiia. Lutsk, 2011. 412 s.
15. Litopys UPA. Nova seriia. T. 1: Vydannia Holovnoho Komanduvannia UPA. Kyiv; Toronto, 1995. 481 s.
16. Litopys UPA. Nova seriia. T. 11: Merezha OUN(b) i zapillia UPA na terytorii VO «Zahrava», «Turiv», «Bohun» (serpen 1942 – hruden 1943 rr.). Toronto; Kyiv, 2007. 849 s.
17. Litopys UPA. Nova seriia. T. 2: Volyn i Polissia: UPA ta Zapillia. 1943 – 1944, Dokumenty i materialy. Kyiv; Toronto, 1999. 723 s.
18. Litopys UPA. Nova seriia. T. 15: Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshotovanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA. 1945 – 1954, Knyha 2. Kyiv; Toronto, 2011. 837 s.
19. Mazurets S. Povstanskymy stezhkami: rozpovidi ochevydtsia. Lutsk, 2002. 236 s.
20. Olkhovskiy I. Zasnovnyk UPA (1941 – 1943). Storinky neprochytanoho zhyttiepysu Tarasa Bulby. Kyiv, 2015. 334 s.
21. Patryliak I. Do pytannia pro pochatok antyhitlerivskoho povstanskoho rukhu OUN. *Vyzvolnyi shliakh*, 2004. No 7–8. S. 168–185.
22. Serhiienko H. Z istoriit partyzanskoi rozvidky OUN-UPA (Osoblyvosti rozvidualnoi diialnosti natsionalistychnykh partyzanskykh formuvan, shcho diialy na terytorii Ukrainy v druhomu periodii Velykoi Vitshyznianoi viiny). *Trybuna*, 2001. No 3–4. S. 34–46.
23. Serhiichuk V. OUN-UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy. Kyiv, 1996. 493 s.
24. Syvitskyi M. Istoriia polsko-ukraiinskykh konfliktiv. T. 2. Kyiv, 2005. 358 s.
25. Skorupskiy M. Tudy de bii za voliu (spohady kurinnoho UPA Maksyma Skorupskoho). Kyiv, 1992. 351 s.
26. Sodol P. Ukrainaska Povstanca Armii, 1943 – 1949. Dovidnyk druhyi. Niu-York, 1995. 199 s.
27. Starodubets H. Heneza ukraiinskoho povstanskoho zapillia: Monohrafiia. Ternopil, 2008. 462 s.
28. Stetsiuk H. Chorni dni Volyni, або не поставлені пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. Володимир-Волинський, 1992. 127 с.
29. Khondoshko V. Reid za Buh. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KhB*, 2000. No 1. S. 229–235.

Отримано: 14.12.2025

Прорецензовано: 19.12.2025

Прийнято до друку: 28.12.2025

email: anatoliitershak@gmail.com

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-6131-2011>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-63-78>

Тершак А. Автобіографічні відомості про служителів церкви Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в повоєнний період (за матеріалами державних архівів). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 63–78.

УДК: 94(477)

Анатолій Тершак,
дослідник історії Церкви, магістр історії та археології

АВТОБІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛУЖИТЕЛІВ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ НА ЗАКАРПАТТІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ)

У цьому дослідженні зібрано та проаналізовано відомості про пресвітерів (священнослужителів) релігійної спільноти церкви Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в повоєнний період. Основу роботи становлять архівні матеріали, що зберігаються у державних архівах Закарпатської області. Особливу цінність становлять виявлені унікальні документи автобіографічного характеру, які дозволяють відтворити та проаналізувати: соціальний склад, освіту, вікові та мовні характеристики служителів, а також умови їхнього життя та релігійного служіння.

Результати дослідження сприятимуть глибшому розумінню адвентистської спільноти та опосередковано протестантської складової релігійного життя Закарпаття радянської доби. Зазначена проблематика досі не була предметом системного наукового вивчення, тому її опрацювання покликане заповнити наявні лакуни в історіографії.

Мета статті полягає в оприлюдненні біографічних відомостей про пресвітерів (служителів) адвентистської спільноти на Закарпатті у повоєнний період та аналіз їхнього соціального та професійного портрету на Закарпатті у повоєнний період.

Ключові слова: автобіографія, Закарпатська область, пресвітер, повоєнний період, радянська доба, релігія, священнослужитель, церква Адвентистів Сьомого Дня.

Anatolii Tershak

BIOGRAPHICAL INFORMATION ABOUT THE MINISTERS OF THE SEVENTH-DAY ADVENTIST CHURCH IN TRANS-CARPATHIAN REGION IN THE POST-WAR PERIOD (BASED ON MATERIALS FROM STATE ARCHIVES)

This study collects and analyzes information about presbyters (clergymen) of the Seventh-day Adventist Church religious community in Transcarpathia in the post-war period. The work is based on archival materials stored in the state archives of Transcarpathian region. Of particular value are the unique autobiographical documents that allow us to reconstruct and analyze the social composition, education, age and language characteristics of the clergy, as well as their living conditions and religious service.

The results of the study will contribute to a deeper understanding of the Adventist community and, indirectly, the Protestant component of religious life in Transcarpathia during the Soviet era. This issue has not yet been the subject of systematic scientific study, so its examination is intended to fill the existing gaps in historiography.

The purpose of the article is to publish biographical information about the presbyters (ministers) of the Adventist community in Transcarpathia in the post-war period and to analyze their social and professional portrait in Transcarpathia in the post-war period.

Keywords: autobiography, Transcarpathian region, presbyter, post-war period, Soviet era, religion, clergyman, Seventh-day Adventist Church.

Релігійне минуле радянської доби у новітній період історії України все більше привертає увагу дослідників. Попри відкриття доступу до раніше засекречених документів, що створило умови для всебічного вивчення та переосмислення релігійного життя минулого, науковці певною мірою

залишаються заручниками часу. У певному сенсі вони змагаються з ним, адже дедалі менше залишається свідків (респондентів) тих подій – безпосередніх носіїв історичної пам'яті.

У буремні часи, 1990-х початку 2000-х років безповоротно втрачено чимало важливих документів, зникла можливість задокументувати спогади очевидців та учасників подій. Багато матеріалів, не оцінених свого часу з наукового та історичного погляду, було втрачено або загублено. Ці обставини ускладнюють повноцінне висвітлення окремих аспектів життєдіяльності релігійних спільнот минулого.

У цьому контексті особливої ваги набувають унікальні автобіографічні матеріали, які потребують оприлюднення та популяризації з метою збереження історичної пам'яті й більш глибокого висвітлення релігійних процесів у повоєнний період на Закарпатті.

Мета статті полягає у публікації та науковому опрацюванні збережених автобіографічних відомостей про служителів (пресвітерів) адвентистської спільноти на Закарпатті в повоєнний період. Таке дослідження дає можливість науковцям ознайомитися з новими джерелами, що сприятиме глибшому вивченню релігійної проблематики регіону й розвитку міжконфесійного діалогу.

Ця проблематика тривалий час залишалася поза увагою науковців, за винятком науково-популярних студій М. Жукалюка [33]. У своїх дослідженнях він звертався до питань біографії окремих адвентистських служителів Закарпаття, розглядаючи їх у ширшому автобіографічному контексті. Водночас у його працях не було залучено матеріали державних архівів Закарпатської області.

Провідну роль у вивченні зазначеної проблематики відіграє Архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації, у фондах якого зберігаються унікальні документи з історії релігійних громад області.

Архівні справи сформовані за назвами зареєстрованих громад церкви Адвентистів Сьомого Дня в регіоні. Водночас вони не прошиті та не пронумеровані, що створює певні труднощі у точному посиланні на архівні матеріали. У зв'язку з цим у статті посилання на використані документи здійснюються за назвами справ зберігання.

У межах дослідження використано два основні типи документів: 1) автобіографії; 2) анкети служителів культу. Анкетні матеріали укладалися за уніфікованою формою, що передбачала фіксацію таких відомостей: 1. Прізвище, ім'я, по батькові. 2. Духовний сан. 3. Рік і місяць народження. 4. Місце народження. 5. Національність. 6. Громадянство. 7. Відомості про перебування на окупованій німецькими військами території та характер занять у цей період; 8. Судимість (наявність або відсутність). 9. Детальний перелік місць попередньої служби або роботи, а також місць проживання. Слід зазначити, що мовою діловодства була російська, що відповідним чином відобразилося у текстах автобіографій та анкет служителів.

Додаткову інформацію було виявлено в масиві архівних документів, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО). Зазначені матеріали доповнюють відомості з раніше залученого архівного комплексу та сприяють поглибленому аналізу окремих аспектів досліджуваної проблематики. Окремі уточнювальні дані було також отримано з церковних та приватних архівів.

Насамперед доцільно стисло окреслити причини та обставини, що зумовили появу зазначених документів та необхідність їх складання. Отже, після остаточного вирішення адміністративно-політичного статусу території сучасного Закарпаття та його включення до складу УРСР у 1946 році [39, с. 189-199] розпочався новий етап перебудови суспільно-політичного й культурного життя регіону. Особливої уваги набуло питання діяльності релігійних організацій, визначення їх подальшого місця у системі комуністичної ідеології та процедури легалізації їх на території краю. Розпочалася масштабна кампанія з вивчення релігійного різноманіття Закарпаття, наслідком якої став процес реєстрації численних деномінацій та окремих релігійних організацій (громад). Загалом конфесії краю було поділено на дві категорії: дозволені (легальні) та заборонені (нелегальні).

В інформаційному звіті за четвертий квартал 1948 року зазначалося, що в області функціонували релігійні організації як у легальному, так і в нелегальному правових статусах [38, с. 80]. Політика державної влади у релігійній сфері передбачала локалізацію дозволених релігійних об'єднань та поступове скорочення конфесійного різноманіття. Цього досягали шляхом об'єднання споріднених за віровченням деномінацій, приєднання менших парафій до більших та ліквідації малочисельних громад у межах чинних конфесій.

«Вершиною» конфесійної політики радянської влади стала ліквідація «неугодних» деномінацій, течій та окремих громад. Відомі не поодинокі випадки, коли державні органи відмовляли деяким

релігійним течіям в окремій реєстрації [27, арк. 179-185 зв.], на відміну від інших, близьким за доктринальними поглядами.

Позитивне рішення щодо реєстрації та легалізації адвентистських громад на території Закарпаття, на нашу думку, було зумовлене входженням їх до складу Всесоюдної Ради Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД) [30, арк. 27] як офіційно визнаного та діючого релігійного об'єднання в СРСР. Наявність легального статусу певною мірою полегшувала діяльність адвентистських громад. Саме тому адвентисти Закарпаття прагнули домогтися легалізації всіх своїх осередків в області.

З архівних документів відомо, що процес реєстрації адвентистських громад у повоєнний період розпочався не одразу. Так, в інформаційному повідомленні від 16 жовтня 1946 року зазначалося, що реєстрація Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті ще не розпочалася [30, арк. 28]. Ймовірно, це було пов'язано з низкою чинників, зокрема: остаточним вирішенням геополітичного статусу Закарпаття та його приєднанням до складу УРСР та перезавантаженням державних органів збором та опрацюванням інформації про найчисельніші релігійні течії краю.

Попри те, що влада активно збирала та систематизувала дані про різноманітні деномінації регіону та їх громади, певна комунікація з адвентистами все ж була налагоджена. Однак, за наявними документами, радянська державна реєстрація адвентистських громад в області відбулася лише у 1947 році [28, арк. 57].

У фондах Державного архіву Закарпатської області зберігається один із найранніших документів повоєнного періоду, що містить відомості про адвентистські громади краю. Згідно з ним, станом на 1946 рік радянською владою було виявлено дев'ять громад, які налічували 289 членів церкви [30, арк. 17-17 зв.]. Пресвітерами значилися:

1. Андрій Беньовський (м. Ужгород);
2. Леопольд Ічек (м. Мукачево);
3. Василь Жидик (с. Ільниця, Іршавський р-н);
4. Дмитро Трикур (с. Тошнодь, Берегівський р-н);
5. Михайло Бережник (с. Велике Мужієво, Берегівський р-н);
6. Іван Капітан (м. Виноградів);
7. Федір Капітан (с. Руське Поле, Тячівський р-н);
8. Микола Гуцул (с. Бедевля, Тячівський р-н);
9. Іван Куриляк (с. Кобилецька Поляна, Рахівський р-н) [30, арк. 17-17 зв.].

Моніторинг релігійної ситуації в краї засвідчив поступове зростання чисельності адвентистів, а також збільшення кількості як зареєстрованих [31, арк. 1-2], так і незареєстрованих осередків [28, арк. 101]. Водночас змінювалися як чисельність, так і персональний склад пресвітерів. На ці процеси впливали як внутрішні чинники – зокрема церковна реорганізація (церковні вибори), так і зовнішні, пов'язані з міграційними процесами (оптацією). Наприклад, зміна керівництва релігійної спільноти відбулася внаслідок еміграції А. Беньовського, після чого у 1947 році адвентистську церкву на Закарпатті очолив І. Химинець.

У процесі становлення в радянській системі господарювання, в повоєнний період на Закарпатті, адвентизм зустрівся з рядом труднощів. Перешкоджаючи координації та централізації громад Адвентистів Сьомого Дня, влада намагалась обмежити роз'їзди старшого пастора територією області. Попри це, він, посилаючись на необхідність звершення релігійних обрядів, продовжував відвідувати громади регіону.

Згідно з доктриною адвентизму, обрядова практика могла здійснюватися лише рукопокладеним служителем. Саме тому влада наполягала на прискоренні висвячення (рукопокладання) пресвітерів помісних громад. У разі їхнього самостійного служіння відпала б потреба в частих приїздах старшого пастора, що, на думку партійного керівництва, мало б послабити централізацію адвентистських громад.

На вимогу органів влади були складені та подані списки пресвітерів, підготовлених до рукопокладання. Таким чином, сама влада фактично сприяла прискоренню легалізації пресвітерів місцевих громад.

Водночас у процесі формування пакета документів для державної реєстрації релігійної громади обов'язковою умовою було подання автобіографії місцевого пресвітера. Завдяки цьому у нашому розпорядженні збереглися оригінальні автобіографії, написані власноруч священнослужителями.

Цілком очевидно, що ці тексти створювалися з урахуванням антирелігійної політики радянської влади, тому окремі відомості могли бути подані у пом'якшеній або офіційно нейтральній формі. Незважаючи на це, вони містять цінну інформацію про життя та служіння пресвітерів окремих громад.

Публікуючи ці матеріали, у деяких випадках ми доповнюємо їх даними з інших архівних джерел, якщо це дозволяє уточнити або краще пояснити певні аспекти біографії конкретного служителя. Водночас тексти автобіографій було приведено у відповідність до сучасних норм українського правопису: виправлено пунктуацію, упорядковано структуру речень, уніфіковано вживання власних назв та іншомовних слів.

У нашому розпорядженні є унікальні за своїм значенням первинні документи, пов'язані з процесом державної реєстрації адвентистських громад на території Закарпатської області. Зазначений документальний комплекс (пакет реєстраційних матеріалів) складався з таких позицій: заява від членів громади з проханням про реєстрацію релігійного об'єднання у певному населеному пункті; протокол загальних зборів про обрання служителів громади; протокол обрання правління громади та ревізійної комісії; відомості про двадцять членів громади, які підписали заяву про реєстрацію громади Адвентистів Сьомого Дня; відомості про склад ревізійної комісії; відомості про склад правління громади; анкета на служителя культу; автобіографія служителя культу; договір оренди приміщення для проведення богослужінь; акт відповідності приміщення вимогам санітарної, пожежної та технічної безпеки (з підписами керівників відповідних відділів); довідка про реєстрацію релігійного товариства; довідка про реєстрацію служителя культу; довідка про реєстрацію виконавчого органу та ревізійної комісії релігійного товариства.

Серед цих матеріалів особливу цінність становлять анкети служителів та їхні автобіографії. Вони містять безцінну інформацію про персональний склад, життєвий шлях та діяльність пресвітерів.

У більшості випадків саме автобіографічні відомості про пресвітерів зберігаються у складі реєстраційного пакета документів на державну легалізацію місцевої громади. Це робить їх важливим джерелом для реконструкції історії адвентизму на Закарпатті в повоєнний період.

У межах нашого дослідження основну увагу зосереджено на автобіографічних відомостях, отриманих із вищезгаданих архівних документів, за винятком матеріалів, що стосуються А. Беньовського. Інформацію про останнього було віднайдено з інших документальних джерел.

Загалом у нашому розпорядженні перебувають анкети одинадцяти служителів (пресвітерів) адвентистських громад Закарпаття повоєнного періоду, а саме: Беньовський Андрій Йосипович; Бережник Михайло Ілліч; Гуцул Микола Миколайович; Дорнбах Магдаліна Юріївна; Жидик Василь Іванович; Капітан Іван Іванович; Капітан Федір Іванович; Куриляк Іван Федорович; Продан Іван Васильович; Трикур Іван Дмитрович; Химинець Іван Васильович.

Отже, спробуємо проаналізувати історичні портрети діячів церкви й подати їх за алфавітним порядком.

Беньовський Андрій Йосипович, 1898 року народження, за національністю – угорець. У повоєнний період він очолював церкву Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті.

У книзі церковного членства громади м. Ужгород його ім'я зазначено як Ондраш [35, с. 1], що є угорським відповідником імені Андрій. Відтак у радянських офіційних документах він послідовно фігурує під іменем Андрій.

У фондах Державного архіву Закарпатської області збереглися стислі, проте надзвичайно цінні відомості про цього служителя. Встановлено, що він мав посвідчення Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД) № 279, видане 15 травня 1946 року [24, арк. 11, 14]. Зазначений документ засвідчує підпорядкування адвентистських громад Закарпаття даному духовному центру.

В архівних фондах ВРАСД мали б зберігатись анкети, автобіографічні та статистичні матеріали, а також інші документи, пов'язані зі служителями та громадами Закарпаття. Однак унаслідок ліквідації ВРАСДу та конфіскації її архіву радянськими органами у 1960 р., ці матеріали, на жаль, було втрачено.

Більш докладні відомості про Андрія Беньовського містяться в анкеті¹, власноруч заповненій ним у місті Ужгород 28 квітня 1939 року [42, с. 30]. У ній він зазначав, що народився 2 жовтня 1898 року в містечку Надькалло (Угорщина). За національністю – угорець, за попереднім віросповіданням – греко-католик.

¹ Швидше за все була написана для Угорської конференції церкви АСД.

Освіта Беншовського складалася з шести класів початкової школи, трьох років громадянської освіти та двох років промислового навчання. За фахом був перукарем. У 1932 році він завершив навчання в Лоденіцейській місіонерській школі (Чехія), де здобув кваліфікацію проповідника.

Під час Першої світової війни, з 1917 по 1919 рік, служив командиром гармати 39-го полку важкої артилерії. Службу проходив у містах Пряшів (Еперьєш), Арад та Мішкольц. Володів чотирма мовами: німецькою, угорською, чеською та словацькою.

У 1922 році в місті Кошице (Словацьчина) він прийняв хрещення в церкві Адвентистів Сьомого Дня. Обряд здійснив проповідник Кессель Фрідріх. У 1925 році одружився. В анкеті не зазначено ім'я дружини, лише записано, що вона народилася 19 березня 1893 року в місті Зашкалія. Її ім'я – Моргіта (дівооче прізвище Кмедь) встановлено за книгою церковного членства громади АСД м. Ужгород [35, с. 1]. На момент заповнення анкети подружжя мало трьох дітей: Матея (1926 р.н.), Естер (1927 р.н.) та Даниела (1930 р.н.).

Своє духовне служіння Беншовський розпочав як літературний євангеліст (колпортер). У 1922 – 1925 рр. він розповсюджував релігійну літературу в містах Кошице, Торна, Гелшіце та Берегово. З 1927 по 1932 рр. працював біблійним працівником у містах Пожонь (сучасна Братислава) та Ершекуйварош (сучасні Нове Замки). У 1932 – 1936 рр. звершував служіння помічника проповідника.

У 1934 році, на конференції в Братиславі, його було обрано керівником колпортерської служби Словацького місіонерського поля. У 1936 році він був рукопокладений у сан проповідника. Згідно з анкетною, Беншовський здійснював служіння в містах Ершекуйварош, Ужгород та на всій території «Підкарпатської Русі» (сучасне Закарпаття). У 1938 році в місті Банська Бистриця (Словацьчина) він представляв нову громаду з міста Ужгород.

У несприятливий період Другої світової війни Беншовський продовжував виконувати обов'язки старшого пастора по регіону. За спостереженням Наталії Крюкової, дослідниці історії адвентизму на Закарпатті, після Мюнхенської змови 1938 року територія сучасного Закарпаття була приєднана до Угорщини (1939 р.), унаслідок чого адвентистські громади краю увійшли до підпорядкування Угорської конференції [37, с. 117-130]. Керівництво останньої призначило А. Беншовського відповідальним за духовну працю на території Закарпаття.

З архівних матеріалів відомо, що в повоєнний період він продовжував виконувати обов'язки старшого проповідника по Закарпаттю. Згідно з домовленостями між Чехословацькою Республікою та СРСР, у 1947 році [25, арк. 40] Беншовський емігрував до Чехії [25, арк. 42].

Андрій Беншовський був відомим релігійним діячем Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті у повоєнний період. Його життєвий і професійний шлях демонструє високий рівень освіти, мовної підготовки та організаційних здібностей. Завдяки досвіду служіння як колпортера, проповідника та старшого пастора він зіграв ключову роль у зміцненні та організації місцевих громад, зокрема в умовах складної політичної ситуації Другої світової війни та угорського підпорядкування.

Беншовський поєднував практичний досвід, здобутий у військовій службі та громадській діяльності, з релігійним служінням, що робило його впливовою фігурою серед адвентистів Закарпаття. Його життєпис відображає стійкість релігійних поглядів, готовність до служіння в складних умовах та значний внесок у розвиток релігійної спільноти на регіональному рівні у складних історичних умовах. Таким чином, його постать є важливою для розуміння історії адвентистської громади Закарпаття.

Бережник Михайло Ілліч (1919 р.н.) також належить до грона служителів церкви. Відомо, що він був обраний пресвітером громади села Велике Мужієво Берегівського району. У нашому розпорядженні збереглася його власноруч написана автобіографія, датована 12 червня 1947 року:

«Я, Бережник Михайло Ілліч, мешканець села Мужієво, будинок № 352, у теперішній час є пресвітером громади Адвентистів Сьомого Дня. Народився в селі Дубове, Тячівського району, 1 грудня 1919 року, від батька Бережника Іллі Юрійовича і матері Сасин Марії. Вихований бідними батьками, закінчив 4 народні класи. Після закінчення школи допомагав при господарстві батьків.

У 1940 році був призваний до угорської армії, де перебував до 1942 року. Через тілесний недуг був відпущений додому. У січні 1945 року добровільно вступив до лав Червоної армії, [боровся] за свободу батьківщини, де був тяжко поранений. 20 серпня того ж року за станом здоров'я демобілізований з Червоної армії. Відтоді перебуваю при батьках і працюю в сільському господарстві.

За національністю – українець, безпартійний. Проживаю в селі Велике Мужієво, будинок № 352» [14]. Документ був заповнений 12 червня 1947 року.

Згідно з анкетними даними служителя культу, Бережник за національністю українець, громадянин УРСР, не перебував на окупованій німецькими військами території та не мав судимості. У графі № 9 («Детальний перелік колишньої служби або роботи та місця проживання») зазначено: «Весь час працював удома при господарстві. У 1945 р. був у Червоній армії. Після повернення додому знову працював при малому господарстві. Охрещений був у 1946 р. Проживаю у Великому Мужієві, район Берегова» [15].

Таким чином, біографічні матеріали засвідчують, що Михайло Бережник належав до покоління воєнного часу, яке пройшло через подвійне військове підпорядкування (угорська та радянська армії), і після повернення до мирного життя стало частиною процесу становлення адвентистських громад у повоєнному Закарпатті.

Гуцул Микола Миколайович був обраний пресвітером громади села Бедевля, Тячівського району. У наявності збереглася його власноручна автобіографія, датована 25 травня 1947 року:

«Гуцул Микола Миколайович народився 30 серпня 1895 року в селі Бедевля, Тячівського округу, де проживав до 1914 року, до призову на військову службу. Прослужив від 1914 до 1919 року, після чого повернувся додому. Поступив працювати столяром. Освіта – 6 класів неповної середньої школи. І до цього часу працюю за своєю спеціальністю» [1]. Дата заповнення 25.05.1947.

Біографічні відомості дозволяють відтворити життєвий шлях Миколи Гуцула як представника покоління, на долю якого випали події Першої світової війни, після якої він повернувся до рідного села й зайнявся ремісничою працею. Його освіта, хоч і неповна середня, свідчить про відносно високий рівень писемності для сільського населення початку ХХ століття. Станом на 1947 рік, він виконував служіння пресвітера громади Адвентистів Сьомого Дня у рідному селі Бедевля, поєднуючи ремісничу діяльність із духовним служінням.

Дорнбах Магдаліна Юріївна – єдина жінка серед відомих служителів адвентистських громад Закарпаття повоєнного періоду, яка виконувала обов'язки пресвітера Мукачівської громади Адвентистів Сьомого Дня.

Згідно з власноручно написаною автобіографією від 20 червня 1947 року, вона повідомляла: «Автобіографія Дорнбах Магди, яка є пресвітером Мукачівської громади Адвентистів Сьомого Дня. Народилась у м. Будапешт 2 вересня 1907 року. Виховувалася при батьках і закінчила 4 середніх класи школи у 1921 році. Від того часу до 1936 року допомагала вдома батькам по господарстві. З 1937 по 1944 роки працювала кухаркою, готуючи їжу для бідних. Згодом перебувала при матері, допомагаючи їй. Проживала в с. Вишкові Тячівського району. Досліджувала Біблію і прийняла хрещення у 1933 році. У 1946 році була обрана пресвітером Мукачівської громади АСД. У житті політикою ніколи не займалася, судимості не мала. Нині проживаю в м. Мукачево, вул. Духновича, №138. За точність написаного відповідаю власноручним підписом» [17]. Дата заповнення – 20.06.1947.

Дорнбах Магдаліна належала до числа перших жінок-служительок у адвентистському русі Закарпаття, що саме по собі є унікальним явищем для повоєнного часу, коли церковне служіння жінок залишалося рідкісним явищем навіть серед протестантських громад. Найімовірніше, це був локальний виняток, зумовлений конкретними обставинами, що склалися в регіоні на той час. Водночас у подальший період на Закарпатті зафіксовано ще один випадок жіночого служіння – Гросман Пери (1918 р. н.), яка в документах проходила як дияконіса, однак фактично виконувала значно ширше коло обов'язків, наближених до місіонерської діяльності. Загалом практика залучати жінок до служіння було досить рідкісним явищем серед протестантських громад в зазначений період. Водночас у Кальвіністській церкві, що була широко представлена на Закарпатті, в умовах воєнного часу або демографічної кризи, пов'язаної з нестачею чоловіків-служителів, існувала практика залучення жінок до служіння, які фактично виконували пастирські функції. Упродовж 1930-1940 рр. у деяких помісних громадах, як тимчасове явище, жінки виконували обов'язки, традиційно притаманні пресвітерам: проводили богослужіння, здійснювали пастирську опіку та організовували життя громади. Подібні випадки мали винятковий, а не нормативний характер і не були закріплені на інституційному рівні.

Діяльність Магдаліни Дорнбах у Мукачівській громаді засвідчує високий рівень довіри з боку місцевих віруючих, а також прагнення громади залучати до служіння активних та освічених членів, незалежно від статі. Доводилося пристосовуватися до складних умов повоєнного часу та зміни політичної ситуації в регіоні.

Жидик Василь Іванович – пресвітер Ільницької громади Адвентистів Сьомого Дня, один із найстарших за віком служителів адвентистського руху Закарпаття повоєнного періоду.

Згідно з власноручно написаним «животописом»², він повідомляв:

«Жидик Василь Іванович, пресвітер Ільницької громади Адвентистів Сьомого Дня. Народився 8 грудня 1883 року в селі Ільниця Іршавського району, від батьків Жидика Івана Васильовича та Воробканич Марії Іванівни, які також народилися та проживали в цьому ж селі. Вихований батьками, закінчив 8 класів народної школи в Ільниці (1890–1897 рр.). Після навчання допомагав батькам у веденні малого господарства.

Протягом життя любив богослужіння, займався читанням Святого Письма та співав на кліросі греко-католицької церкви.

У шлюб вступив за церковним і державним законом 2 лютого 1907 року. 1 березня того ж року був призваний до війська. Через два роки після укладення шлюбу, 30 квітня, дружина померла. Згодом уклав другий шлюб із Ловска Ганною Пантелеймонівною, уродженкою села Ільниця. Народилась нам одна дівчинка в 1910 році, яка прожила лише десять тижнів. 12 січня 1912 року народилася друга донька – Меланія, яка жива до цього часу.

Істину Святого Письма пізнав у 1912 році, того ж року, в листопаді, прийняв хрещення по вченню та прикладу Господа нашого Ісуса Христа.

Через життєві обставини у 1913 році виїхав до Сполучених Штатів Америки, де тяжко працював у шахтах, 8-годину працю. Там знаходився, до 1920 року, у тому ж році повернувся додому в с. Ільниця і почав займатись знову господарством. Ніколи не вдавався до недостойної користі, зараз наскільки дозволяє сила, вже 64 річного чоловіка допомагаю у веденні господарства.

Караний або судимий ніколи не був. Нині обіймаю посаду пресвітера громади Адвентистів Сьомого Дня в Ільниці. Національності української. Політикою ніколи не займався. За точність написаного підтверджую власним підписом» [10]. Дата заповнення – 25.05.1947.

В анкеті на служителя культу релігійного товариства Адвентистів Сьомого Дня с. Ільниця, Іршавський район, Закарпатська область, він записав: «Постійно займався землеробством. Проживаю в с. Ільниця, будинок №78, Іршавський район. Був охрещений у вересні 1912 року. У 1941 році був обраний пресвітером громади Адвентистів Сьомого Дня в Ільниці. Зараз проживаю в Ільниці, № 78» [11].

Жидик Василь Іванович належав до першого покоління українських адвентистів Закарпаття, які прийняли віру ще на початку ХХ століття. Його життєвий шлях поєднує традиційний уклад сільського життя, військові випробування, трудову еміграцію та вірність релігійним переконанням протягом десятиліть.

Капітан Іван Іванович – пресвітер Тошнодської громади Адвентистів Сьомого Дня, представник покоління закарпатських адвентистів, сформованого у міжвоєнний період на території колишньої Чехословаччини.

У власноруч написаному «животописі» він повідомляв: «Капітан Іван Іванович, пресвітер Тошнодської громади Адвентистів Сьомого Дня. Народився 1914 року в селі Ільниця, Іршавського району, від батьків Капітан Івана Юрійовича та Соловки Марії Дмитрівни, мешканців с. Ільниця, Іршавського району.

Батьки займалися господарством, при них я виріс і здобув початкову освіту, закінчивши 8 класів народної школи у 1929 році. По завершенню школи, з 1929 по 1936 рік, проживав у батьків та допомагав у веденні домашнього господарства.

У 1936 році був призваний до Чехословацької армії, де проходив службу у санітарній частині та працював у військовому шпиталі до 1939 року. В цьому році був демобілізований, повернувся додому та влаштувався на роботу у книговидавництво Адвентистів Сьомого Дня, де працював до кінця 1942 року.

У 1943 році був мобілізований угорською владою до армії, звідки перейшов на бік радянських військ. 15 листопада 1944 року добровільно вступив до Чехословацького легіону, де був прикріплений до 3-ї Чехословацької бригади. Де, як санітарний інструктор, в бою за свободу та незалежність радянської батьківщини був важко поранений 5 березня 1945 року. З того часу перебував на лікуванні у шпиталях міст Санок, Дніпропетровськ, а згодом – у Празі, в інвалідному домі, до 29 листопада

² «Животопис» – це чеське слово «životopis», записане кирилицею, що в перекладі на українську мову означає автобіографія.

1945 року. Наприкінці грудня 1945 року повернувся до рідного села Ільниця, де працював завгоспом у Закарпатській буковугільній партії (з 5 квітня по 21 грудня 1946 року). Звільнений у зв'язку зі скороченням штату.

В теперішній час є пресвітером Тошнодської громади Адвентистів Сьомого Дня. Національність – українець, безпартійний, судимостей не мав. За точність підтверджую власним підписом» [3]. Дата заповнення – 2.05.1947 р.

В анкеті на служителя культу він уточнює дату народження – 18 грудня 1914 року, та додає короткі відомості про трудову діяльність: «Працював удома при батьківському господарстві, потім служив у Чехословацькій армії. Після повернення працював у видавництві книг Адвентистів Сьомого Дня. Згодом брав участь у визвольній Чехословацькій армії. Проживаю в м. Берегово, вул. Туряниці, № 31. Охрещений у 1934 році» [4].

Таким чином, Іван Капітан належить до освіченого покоління закарпатських адвентистів, яке поєднало активну громадянську позицію, участь у військових подіях Другої світової війни та вірність релігійним переконанням. Його діяльність та життєвий шлях свідчать про важливу роль віруючих у післявоєнній духовній реконструкції Закарпаття.

Капітан Федір Іванович – пресвітер громади Адвентистів Сьомого Дня с. Руське Поле, Тячівський район, представник молодшого покоління післявоєнних служителів Закарпаття.

У власноруч написаній автобіографії він зазначає: «Народився 14 серпня 1919 року в селі Ільниця, Іршавського округу в сім'ї Івана Капітана та Марії Соловко, мешканців села Ільниця. Виховувався батьками та закінчив 8 класів неповної середньої школи у 1933 році. Після навчання працював у батьківському господарстві до 1938 року.

У 1938 – 1943 рр. працював у книговидавництві Адвентистів Сьомого Дня. У 1943 році був призваний до угорської армії та служив у гарнізонній санітарній частині до 20 жовтня 1944 року, після чого демобілізувався та повернувся додому. Під час перебування вдома захворів, після чого розпочав служіння як помічник проповідника Всесоюзного Союзу Адвентистів Сьомого Дня.

Зараз проживаю у с. Руське Поле, Тячівського району, де виконую обов'язки пресвітера громади Адвентистів Сьомого Дня. Судимості не маю» [5]. Дата заповнення – 20 жовтня 1947 р.

У анкеті на служителя культу Федір Іванович уточнив додаткові відомості: 1. Капітан Федір Іванович. 2. Духовний сан: пресвітер. 3. Дата народження: 14 серпня 1919 р. 4. Місце народження: с. Ільниця, Іршавський район. 5. Національність: українець. 6. Громадянство: УРСР. 7. Чи перебував на окупованій німцями території та чим займався: ні. 8. Судимість: не маю. 9. Детальний перелік служби та роботи: працював у книговидавництві Адвентистів Сьомого Дня. Був охрещений 4 червня 1938 р. Проживав у м. Дебрецен (Угорщина), потім повернувся додому в Ільницю, а зараз в с. Руське Поле, будинок № 407. З 1940 по 1943 рр. працював у книговиданні в м. Дебрецен (Угорщина). З 1943 по жовтень 1944 р. був мобілізований до військової служби у Мукачеві, де служив рядовим у протиповітряній обороні, під час служби захворів на тиф і більше військових обов'язків не виконував» [6].

Капітан Федір Іванович належав до покоління служителів, які поєднували духовне служіння з повоєнними складнощами на Закарпатті. Його життєвий шлях демонструє, як пересічні віруючі долали труднощі воєнного часу, мобілізацію та реорганізацію церковних громад. Він активно сприяв централізації та розвитку місцевої громади, використовуючи досвід роботи у книговидавництві та духовному служінні.

Куриляк Іван Федорович відповідно до даних анкети на служителя культу народився він 10 квітня 1909 року в селі Кобилецька Поляна Рахівського району. За національністю українець. Обраний пресвітером громади Адвентистів Сьомого Дня у селі Кобилецька Поляна. Освіта – 6 класів народної школи, духовної освіти не має. В графі докладний список попередньої служби або роботи та місця проживання, було записано «в період з 1924 року по 1929 рік працював у лісі. З 1929 по 1931 рік був у війську Чехословаччини. Приблизно від 1932 по 1934 закінчив 6 народних класів та працював на залізниці начальником поїзда (на вузькоколіїці села Кобилецька Поляна)» [12]. Від 1935 по 1941 рік працював у лісі. Від 1942 по 1943 рік мобілізований до Угорської армії, працював шевцем. Від травня 1943 року до 1944 року працював вдома шевцем. Від 1945 року до цього часу працюю на заводі «Інтернаціонал» у с. Кобилецька Поляна шевцем. Був охрещений 21 вересня 1938 року. У 1944 році був обраний пресвітером громади Адвентистів Сьомого Дня в селі Кобилецька Поляна. Проживаю в селі Кобилецька Поляна, буд. № 319, Рахівський район. Кобилецька Поляна 18.06.1947 р.» [12].

«Автобіографія. Куриляк Іван Федорович народився 10 квітня 1909 року в селі Кобилецька Поляна, Рахівського району. До 1917 року виховувався батьками. У 1917–1918 роках навчався у школі, а в 1918–1922 роках працював у родичів, доглядаючи за худобою. У 1922–1924 роках навчався на шевця, після чого повернувся додому та працював у лісі разом із батьком до 1929 року.

У 1929–1931 роках проходив службу у Чехословацькій армії. Після демобілізації завершив шість класів народної школи та працював начальником поїзда на залізниці на маршруті Великий Бичків – Кобилецька Поляна. У 1933 році одружився, а з 1934 до 1941 року працював у лісі. У 1942–1943 роках служив у Угорській армії як швець, у травні 1943 року демобілізувався та продовжив працювати вдома. З 1945 року працював шевцем на заводі «Інтернаціонал» у Кобилецькій Полянці.

У 1944 році був обраний пресвітером громади Адвентистів Сьомого Дня в селі Кобилецька Поляна. Охрещений 21 вересня 1938 року. Судимості не мав. На момент заповнення автобіографії проживав у селі Кобилецька Поляна та виконував обов'язки пресвітера громади. Дата складання: 1 травня 1947 року» [13].

Іван Куриляк – типовий представник повоєнних пресвітерів Закарпаття, який поєднував фізичну працю з духовним служінням. Він належить до покоління служителів, чия духовна діяльність формувалася на тлі складних соціально-політичних змін у Карпатському регіоні. Його життєвий шлях демонструє прагнення зберегти релігійну активність у складних умовах та забезпечити регулярне духовне життя громади, попри обмежену освіту та важкі життєві обставини.

З автобіографічних даних постає образ скромного, працьовитого та стійкого у вірі служителя, який, незважаючи на життєві труднощі, залишався відданим адвентистському руху та своєму покликанню. Його служіння засвідчує неперервність адвентистської традиції у Рахівському районі навіть у складні післявоєнні десятиліття радянського періоду.

Продан Іван Васильович продовжує список служителів Закарпаття повоєнного часу. Він, відповідно до джерела, «народився в селі Добрянське Тячівського району 10 серпня 1911 року в родині Продана Василя та Гайналії Марії. Виховувався батьками і постійно перебував при них, працюючи в сімейному господарстві. У 1935 році одружився і відтоді постійно займається власним господарством. Лише у 1943 році працював на залізниці Тересва – Усть-Чорна. Під час війни ніде не перебував, увесь час знаходився вдома. Проживає в селі Добрянське, будинок № 214, Тячівський район. Судимостей ніколи не мав. Добрянське, 15 червня 1947 року» [8].

В анкеті на служителя культу зазначено, що він був охрещений 28 червня 1947 року [9].

Іван Продан належав до типових представників місцевого сільського середовища, з якого переважно формувався кістяк адвентистських громад Закарпаття в повоєнний період. Його діяльність відображає характерну для того часу тенденцію залучення до служіння осіб без спеціальної духовної освіти, проте з усталеним авторитетом у місцевій громаді.

Трикур Іван Дмитрович згідно з автобіографією, народився 26 квітня 1924 року в селі Ільниця Іршавського округу в сім'ї Трикура Дмитра Івановича та Трикур Марії Степанівни, мешканців цього ж села. Він власноручно зазначив наступне: «виховувався батьками, закінчив державну народну школу вісім класів у с. Ільниця в 1939 році. Після закінчення школи до 1945 року працював при батьківському господарстві. З 5 травня 1946 року до 1 травня 1947 року працював помічником проповідника громади Адвентистів Сьомого Дня в селі Ільниця.

Нині проживаю у селі Ільниця, Іршавського району та виконую обов'язки представника громади Адвентистів Сьомого Дня в селі Чорний Потік, Іршавського району. Членом жодної політичної партії не був, судимості не маю. Моя адреса: с. Ільниця, № 410, Іршавський район. Ільниця, 1 травня 1947 року» [21].

Згідно з анкетною на служителя культу релігійного товариства Адвентистів Сьомого Дня в селі Чорний Потік, Іршавського району, Закарпатської області, у документі стисло подано основні відомості його життєвого шляху: 1939 р. – закінчив 8 класів народної школи; 1939–1945 рр. – допомагав при батьківському господарстві; 1946–1947 рр. – помічник проповідника громади Адвентистів Сьомого Дня в с. Ільниця. Нині – пресвітер громади АСД у селі Чорний Потік, Іршавського району. Був охрещений 5 травня 1943 року. Постійне місце проживання: село Ільниця, будинок № 410, Іршавський район [22].

Іван Дмитрович Трикур належить до покоління молодих служителів адвентистських громад Закарпаття, які сформувалися вже в умовах післявоєнного радянського періоду. Його біографія свідчить про скромне соціальне походження та традиційний життєвий шлях – початкова освіта, праця в

сільському господарстві, а згодом – служіння у громаді. Незважаючи на відсутність духовної освіти, він рано долучився до релігійної діяльності, спочатку як помічник проповідника, а потім як пресвітер громади Адвентистів Сьомого Дня у селі Чорний Потік.

Трикур представляє типового представника повоєнного покоління служителів культу – самоуків, вихованих у сільському середовищі, відданих релігійній спільноті та далеких від будь-якої політичної активності.

Химинець³ Іван Васильович в своїй автобіографії писав: «живопис громадянина Химинця Івана Васильовича пресвітера громади Адвентистів Сьомого Дня, яка знаходиться в м. Виноградів. Народився в селі Ільниця, Іршавського району, 20 березня 1914 року. Батько Химинець Василій Іванович, мати Микита Марія Гаврилівна проживавших в селі Ільниця і які займались господарством. При вихованні бідними батьками закінчив 8 класів державної народної школи в 1928 році. Від того часу до 1936 року, як найстарший син батька, був на допомозі при батькові у господарстві. У жовтні 1936 року призваний до Чехословацької армії, де служив у санітарній частині до 28 березня 1939 року як санітар. Після демобілізації повернувся додому і перебував там до 19 квітня 1939 року. Тоді вступив на роботу до книговидавництва Адвентистів Сьомого Дня, де працював до кінця 1940 року.

У 1941–1942 роках працював у місійній праці згаданого релігійного товариства. У 1942 році переведений до м. Виноградів до громади Адвентистів Сьомого Дня як проповідник, де знаходився до квітня 1944 року. Був мобілізований до армії, де знаходився до кінця того ж року у санітарній часті. Після демобілізації повернувся до м. Виноградів, де дотепер знаходжусь пресвітером громади Всесоюзного Союзу Адвентистів Сьомого Дня.

Протягом свого життя політикою ніколи не займався та не був членом ніякої партії. Проти свого народу ніколи ні в чому не провинився. За точність наданої інформації відповідаю власним підписом. Виноградів 4.05.1947» [18].

Згідно з анкетною служителя культу, Іван Васильович Химинець, уродженець села Ільниця, Іршавського району, був охрещений у 1934 році, у 1941 році був обраний помічником проповідника, а у 1945 році – рукопокладений у сан проповідника. Це вирізняло його серед більшості служителів регіону, які на той час не мали навіть пресвітерського рукоположення. На момент заповнення анкети він проживав у м. Виноградів, на вул. Пушкіна, № 77, судимостей не мав. «Після закінчення школи знаходився при батьках і допомагав в господарстві. Потім вступив на роботу в книговидавництва Адвентистів Сьомого Дня», – дізнаємося з чергового документу [19].

У військовому квитку № 314236 від 22 січня 1948 р. зазначено, що він володів чеською мовою, мав духовну освіту – закінчив два курси духовної семінарії «Будапешт»⁴ (Угорщина) в 1941 р. У документі також вказано, що він проходив нестройову службу у 11-му військовому шпиталі Чехословацької армії (1936–1938 рр.) [40]. На основі цих даних, а також власноручних записів російською мовою можна стверджувати, що він володів щонайменше чотирма мовами – українською, російською, угорською та чеською.

За даними дослідника історії адвентистської церкви М.А. Жукалюка, під час Другої світової війни керівництво адвентистів, усвідомлюючи можливі геополітичні зміни, почало готувати служителів із місцевого населення. Серед кількох кандидатів було обрано Івана Химинця, який очолив адвентистів на Закарпатті [34, с. 241]. М. Жукалюк зазначає, що це рішення ухвалили на IV з'їзді

³ Слід зауважити, що в різних документах його прізвище записано по різному. Так, у посвідченні від адвентистського книговидавництва «Адвент» (м. Будапешт) за 1939 рік він записаний як Химинець Іван (Chiminez Janos). Так само він записаний в посвідченні колпортера від Угорських послідовників Біблії за № 66 від 15 червня 1943 р. У документі («легитимація») за 1945 р. міський народний комітет в м. Севлюш (м. Виноградів) засвідчує, що Химинець є адвентистським священником та є мешканцем м. Севлюш, він записаний як Химинець. У військовому квитку за №314236 від 22 січня 1948 р. записаний російською мовою як Химинец. У платіжному повідомленні № 563 за 1948 р. він записаний як Химинець. У свідоцтві про народження зробленому у 1979 р. він записаний як Химинець. У свідоцтві про одруження його донька записана як Химинець Надія Іванівна. Можливо тому, що в різних документах зустрічаються дещо різні варіанти написання його прізвища, що можна зустрічати і у сучасних дослідників, які пишуть і Химинець [41, с. 255], і Химинець. Враховуючи вище озвучені факти, в подальшому будемо використовувати написання прізвища як Химинець.

⁴ В особистому архіві І. В. Химинця не збереглося свідоцтва про проходження зазначених курсів. Водночас відомо, що Угорський адвентистський богословський коледж був заснований лише у 1948 році. З огляду на це наразі неможливо достеменно встановити офіційну назву навчального закладу, в якому навчався І. В. Химинець у 1941 році. Можна припустити, що в цей період функціонував неформалізований або незареєстрований освітній осередок. Ймовірно, йшлося про короткотермінові богословсько-місіонерські курси чи школу місіонерського служіння, що діяли під егідою Угорського уніону церкви Адвентистів Сьомого Дня, а не про повноцінну акредитовану духовну семінарію. Це питання потребує подальшого дослідження та залишається відкритим.

Угорського уніону адвентистської церкви, який проходив у с. Ільниця (Іршавський район) у 1943 році [34, с. 241]. В автобіографії від 4 травня 1947 року цей факт не згадано, ймовірно, з міркувань радянської цензури [7].

Іван Васильович Химинець належав до найосвіченіших та найвпливовіших діячів адвентистського руху на Закарпатті середини ХХ ст. Його служіння охоплює період становлення місцевих адвентистських громад у перехідний час від угорського до радянського панування. Завдяки здобутій духовній освіті в Будапешті (1941 р.) та знанню кількох мов (української, російської, угорської, чеської), Химинець став важливою фігурою в організаційній структурі Церкви Адвентистів Сьомого Дня регіону.

Під час Другої світової війни він активно займався місійною діяльністю, а після її завершення відіграв провідну роль у легалізації та відновленні діяльності адвентистських громад на території Закарпаття. Його призначення членом ревізійної комісії Всесоюзної Ради АСД (ВРАСД) у 1948 році засвідчує високий рівень довіри з боку керівництва церкви.

Химинець виступав не лише як духовний наставник, а й як організатор, проповідник та посередник між місцевими громадами, центральними структурами церкви й органами державної влади. Його діяльність сприяла інституційному утвердженню адвентизму в повоєнному Закарпатті, а також формуванню та підготовці нової генерації місцевих служителів.

Біографічний портрет служителів адвентистських громад Закарпаття.

Дослідження особистостей служителів адвентистських громад Закарпаття у повоєнний період є важливим елементом реконструкції історії протестантського руху в регіоні. Саме через вивчення їхніх автобіографій, анкетних даних та архівних документів можна простежити не лише особисті долі, а й соціальне, освітнє та духовне обличчя адвентистської спільноти. Служителі, які не мали спеціальної богословської освіти, виявляли глибоку відданість вірі, стали опорою релігійного життя у складних умовах радянської системи контролю над релігією.

Автобіографічні відомості дають змогу відтворити узагальнений портрет служителів (пресвітерів) релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в повоєнний період. Вони сприяють глибшому розумінню індивідуальних рис цих осіб, їхнього життєвого шляху, світогляду та рівня соціальної активності. Такі джерела дозволяють простежити не лише особисті біографії, але й особливості формування громад, соціальний склад віруючих, а також середовище, в якому розвивалася адвентистська спільнота. Отже, автобіографічні матеріали виступають своєрідним соціокультурним зрізом, що відображає структуру, динаміку та духовні орієнтири релігійного середовища регіону.

Узагальнення автобіографічних відомостей служителів адвентистських громад Закарпаття.

Автобіографічні матеріали дають змогу виокремити низку важливих аспектів, які характеризують соціальний, освітній і світоглядний портрет служителів громад Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті у повоєнний період. Для систематизації отриманих даних їх можна згрупувати у кілька тематичних блоків.

Національність. За національною ознакою переважну більшість служителів становили українці. Водночас це питання залишається дискусійним, оскільки в церковних книгах та офіційних документах до встановлення радянської влади у графі «національність» часто зазначалося «русин» [36]. Проте самі респонденти не акцентували на цьому увагу й ідентифікували себе як українці. З огляду на це, проблема самоідентифікації служителів потребує окремого наукового дослідження у контексті етнокультурної історії краю. Відтак це питання залишаємо для подальших студій, присвячених дослідженню цієї проблематики. Серед аналізованого кола служителів лише дві особи були етнічними угорцями, що певною мірою порушувало етнічну однорідність (монобільшість) досліджуваної групи.

Військова служба. Цей аспект потребує спеціального роз'яснення. У більшості автобіографічних відомостей зазначено, що всі служителі проходили військову службу – частина у бойових підрозділах, інші як медичний персонал; деякі з них отримали поранення. Офіційна позиція Церкви Адвентистів Сьомого Дня щодо військової служби протягом більш ніж століття залишається незмінною: адвентисти дотримуються пацифістських переконань, не беруть до рук зброї та не приймають участі у збройних конфліктах.

В анкетах простежується різниця між тими, хто став членом церкви до призову в армію, і тими, хто приєднався до релігійної спільноти після проходження військової служби. Особи, охрещені до мобілізації, як правило, проходили службу в медичних підрозділах, тоді як інші служили у звичайних

армійських частинах. Навіть у випадках, коли адвентисти не мали змоги служити як медперсонал, вони категорично відмовлялися брати зброю. Піднята тема зберігає свою актуальність і нині. Відомі непоодинокі випадки, коли в умовах Другої світової війни та інших військових конфліктах адвентистські вірники доводили стійкість своїм релігійним поглядам власним життям⁵.

Освіта. Переважна більшість служителів мала лише початкову або середню шкільну освіту; окремі проходили курси літературних євангелістів, і лише один мав богословську підготовку. У порівнянні з католицьким духовенством регіону, яке вирізнялося високим рівнем освіченості, начитаністю й знанням кількох мов [29, арк. 16], адвентистські проповідники виглядали доволі скромно. Водночас, на загальному тлі населення краю вони демонстрували відносно високий рівень освіченості. Так, за статистичними даними, «до кінця угорського панування в регіоні налічувалося близько 60% неписьменних» [32, с. 50]. У документах, поданих для державної реєстрації громад, трапляються випадки, коли замість підпису особи ставили хрестик. У звітах за 1955 рік зазначено, що деякі члени церкви є неграмотні. Для прикладу в громаді с. Мужієво (Берегівський р-н.) з 20, один був неграмотним [16], в громаді с. Бедевля (Тячівський р-н.) – 3 [2], а в м. Мукачево 4 особи [20]. Таким чином, станом на середину ХХ ст. рівень освіти адвентистських служителів можна охарактеризувати як середній – достатній для виконання духовних обов'язків і проповідницької діяльності.

Таблиця № 1: Зведені дані щодо служителів Закарпаття на 1947 р.

№	П.І.П.	Рік народження (вік на час заповнення анкети (1947))	Рік хрещення, вік	Освіта	Професія (світська)	Знання мов	Висвячення	Національність
1	Беньовський Андрій Йосипович	1898 (49 р.)	1922 (24 р.)	Середньо спеціальна (промислове училище) Лодиценійська місіонерська школа, курс проповідника в 1932 р. ?	Перукар	німецька, угорська, чеська, словацька	1936 р. в сан проповідника	Угорець
2	Бережник Михайло Ілліч	1919 (28 р.)	1946 (27 р.)	4 класи	Сільське господарство (на 1963 р., механік у радгоспі)	українська, чеська, угорська, російська		Українець
3	Гуцул Микола Миколайович	1895 (52 р.)	1940 (45 р.)	6 класів	Столяр	українська, російська (можливо знав угорську та чеську)		Українець
4	Дорнбах Магдаліна Юрїївна	1907 (40 р.)	1933 (26 р.)	4 класи	Домогосподарка (повар) На 1947 р. рахувалась служительом культу	Угорська, російська, українська (?)		Угорка

⁵ З цього приводу, наприклад, можна навести свідчення автобіографічного змісту, які підіймають цю проблематику через призму життя адвентистських вірників: інтерв'ю В. Куриляк повідомлено про її батька Куриляка І.Ф., як він в умовах Другої світової війни відстоював свої релігійні переконання в бойових підрозділах тощо.

5	Жидик Василь Іванович	1883 (64 р.)	1912 (29 р.)	8 класів	Сільське господарство	Був 7 р. в США (скоріше знав англійську). Українська, угорська, чеська, російська		Українець
6	Капітан Іван Іванович	1914 (33 р.)		8 класів	Сільське господарство, Адвентистське книговидавництво, завгосп на шахті	українська, чеська, угорська, російська		Українець
7	Капітан Федір Іванович	1919 (28 р.)	1938 (19)	8 класів	Сільське господарство, Адвентистське книговидавництво			Українець
8	Куриляк Іван Федорович	1909 (38 р.)	1938 (29)	6 класів, здобув ремесло шевця	Працівник лісгоспу, швець, начальник поїзду на вузькоколійці, пасічник	українська, чеська, угорська, російська, німецька	Рукопокладений у пресвітери 1944 р.	Українець
9	Продан Іван Васильович	1911 (36)	1947 (36)	Немає даних	На залізниці, сільське господарство	українська, чеська, угорська, російська		Українець
10	Трикур Іван Дмитрович	1924 (23)		8 класів	Сільське господарство	українська, чеська, угорська, російська		Українець
11	Химинець Іван Васильович	1914 (33 р.)	1934 (20)	8 класів	Сільське господарство, Адвентистське книговидавництво	українська, чеська, угорська, російська	1945 р. був рукопокладений проповідником	Українець

Деякі роз'яснення до таблиці.

Наразі ми не володіємо повною інформацією щодо факту висвячення (рукопокладення) окремих служителів до встановлення радянської влади на Закарпатті. Щодо володіння мовами: про деяких служителів ми маємо безпосередні документальні свідчення (наприклад, Химинець) або усні відомості від родичів (зокрема, Куриляк). Стосовно інших осіб можна зробити обґрунтоване припущення, що, проживаючи в умовах зміни державної належності регіону (Чехословаччина, Угорщина), вони на певному рівні володіли відповідними мовами – чеською та угорською.

Віковий зріз служителів станом на 1947 рік представлений таким чином:

- 1) до 20 років – 1 особа;
- 2) 20–30 років – 5 осіб;
- 3) 30–40 років – 1 особа;
- 4) 40–50 років – 1 особа;

5) 50–60 років – 1 особа;

6) 60–70 років – 1 особа.

Ці дані свідчать, що переважну більшість служителів становили особи молодого віку (до 30 років) – загалом 6 осіб.

Чисельність адвентистських служителів та громад у післявоєнний період залишалася відносно невеликою. У порівнянні з провідними релігійними течіями краю адвентистська спільнота виглядала доволі скромно. Станом на початок 1948 року Римо-католицька церква була представлена 62 приходами та 32 священнослужителями, тоді як Греко-католицька церква, що залишалася найчисельнішою церквою регіону, налічувала 330 приходів та 235 священнослужителів. Водночас, у контексті протестантського середовища, адвентисти посідали проміжне становище. Так, євангельські християни-баптисти мали 38 громад і 35 служителів, лютерани – 3 громади та 1 служителя, а інші протестантські течії загалом об'єднували 16 приходів [26, арк. 38, 41]. Отже, чисельність служителів адвентистського руху на Закарпатті (10 громад та 10 служителів) у порівнянні з представниками інших протестантських конфесій була місцями більшою, а подекуди – суттєво меншою.

Наведені автобіографічні відомості не лише відтворюють персональні життєписи служителів, але й опосередковано проливають світло на ширший соціокультурний контекст – етнографію та побут закарпатців середини ХХ ст. Вони містять цінну інформацію про умови життя, світогляд, трудову діяльність та рівень освіти населення регіону, фіксують основні історичні етапи розвитку краю, а також допомагають з'ясувати етнічний склад та соціально-освітній рівень служителів релігійної спільноти.

Аналіз автобіографічних матеріалів служителів адвентистських громад Закарпаття дає підстави зробити низку важливих спостережень щодо соціального та освітнього портрета цієї групи в повоєнний період. Насамперед, виявлено відносну однорідність їхнього національного складу: абсолютну більшість становили українці, що засвідчує органічну вкоріненість адвентистського руху в місцеве середовище. Цей факт спростовує поширене у радянській літературі твердження про «чужорідність» адвентизму як нібито імпортованого релігійного явища.

Військова служба у біографіях служителів підтверджує сталість їх пацифістських принципів адвентистської традиції. Попри складні політичні й військові обставини 1930–1940-х рр., більшість із них прагнули проходити службу у нестройових або санітарних підрозділах, що узгоджується з офіційною доктриною церкви про відмову від насильства. Це свідчить не лише про релігійну переконаність, а й про моральну послідовність служителів, для яких віра мала не декларативний, а життєвий характер.

Освітній рівень служителів, попри відсутність системної богословської освіти, можна оцінювати як задовільний для виконання пасторських обов'язків. Вони володіли базовими навичками читання, письма та проповіді, а деякі – іноземними мовами. З огляду на високий рівень неписьменності населення краю, служителі адвентистських громад репрезентували середній, а в окремих випадках – вищий рівень освіченості. Це сприяло їхній авторитетності серед віруючих і підвищувало роль адвентистських громад як осередків духовного та інтелектуального життя місцевого соціуму.

Адвентистські служителі Закарпаття другої половини 1940-х – початку 1950-х років становили окрему соціокультурну групу, для якої були притаманні моральна стриманість, працелюбність, поміркований рівень освіти та виражена релігійна посв'ята. Вони виступали не лише духовними провідниками, але й носіями нової культури поведінки, світогляду та громадської відповідальності, що забезпечило адвентистському рухові стабільність і виживання в умовах радянського режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації (АУНР-ЗОДА). Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Бедевля, Тячівського району. Автобіографія М.М. Гуцула.
2. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Бедевля, Тячівського району. Заява на реєстрацію громади АСД с. Бедевля, Тячівського району, 1947 р.
3. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Берегово. Автобіографія І.І. Капітан.
4. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Берегово. Анкета на служителя культу І.І. Капітан.
5. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Виноградів. Автобіографія Ф.І. Капітан.

6. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Виноградів. Капітан. Анкета на служителя культу Ф.І. Капітан.
7. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Виноградів. Автобіографія І.В. Химинця.
8. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Добрянське, Тячівського району. Автобіографія І.В. Продана.
9. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Добрянське, Тячівського району. Анкета на служителя культу І.В. Продана.
10. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Ільниця, Іршавського району. Автобіографія В.І. Жидик.
11. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Ільниця, Іршавського району. Анкета на служителя культу В.І. Жидик.
12. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Кобилецька Поляна, Рахівського району. Анкета на служителя культу І.Ф. Куриляка.
13. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Кобилецька Поляна, Рахівського району. Автобіографія І.Ф. Куриляка.
14. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Мужієво, Берегівського району. Автобіографія М.І. Бережника.
15. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Мужієво, Берегівського району. Анкета на служителя культу М.І. Бережника.
16. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Мужієво, Берегівського району. Типовий договір Мужіївської громади АСД на оренду приміщення для проведення богослужінь.
17. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Мукачево. Автобіографія М.Ю. Дорнбах.
18. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Мукачево. Автобіографія І.В. Химинця.
19. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Мукачево. Анкета на служителя культу І.В. Химинця.
20. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня м. Мукачево. Заява на реєстрацію громади АСД м. Мукачево, 1947 р. Заява на реєстрацію громади
21. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Олександрівка, Хустського району. Автобіографія І.Д. Трикура.
22. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Олександрівка, Хустського району. Анкета на служителя культу І.Д. Трикура.
23. АУНРЗОДА. Справа про реєстрацію Релігійної громади Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Олександрівка, Хустського району. Анкета на служителя культу І.Д. Трикура.
24. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 40. 168 арк.
25. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 44. 270 арк.
26. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 93. 156 арк.
27. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4. Спр. 29. 191 арк.
28. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 8. Спр. 25. 187 арк.
29. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 116. 95 арк.
30. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 4. 28 арк.
31. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 51. 142 арк.
32. Делібалтова Ю.В. Освіта на підкарпатській русі в 20-ті роки. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського*. Історичні науки. 2014. Вип. 3. 38 (110). С. 50-54.
33. Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставників ваших (історія Церкви Адвентистів сьомого дня в личностях). Київ, 1999. 672 с.
34. Жукалюк М. А. Кризь бурі, шторми, лихоліття. Київ, 2009. 544 с.
35. Книга записів. 1943-1952 рр. 88 с. Особистий архів Тершак А.І. (1976 р.н.) м. Виноградів.
36. Книга записів. 1943-1952 рр. 74 с. Діючий архів громади с. Кобилецька Поляна, Рахівський район, Закарпатська область. Книги членства громади Адвентистів Сьомого Дня.
37. Крюкова Н. Р. Из истории первых адвентистских общин в первой трети XX в. на территории современного Закарпатья. *Богословские размышления. Спецвыпуск «Реформация: восточноевропейские измерения»*. 2016. №17. С. 117-130.
38. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр. : дис.... канд. іст. наук. Ужгород, 2008. 256 с.
39. Міщанин В.В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. : дис.... д-ра іст. наук. Ужгород, 2019. 606 с.
40. Особистий архів Химинця І.В. в м. Мукачево. Військовий квиток за №314236 від 22 січня 1948 р.
41. Пуйда Р.Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості : дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 2021. 418 с.
42. Terzhak A. To the base of sources of advential community of the city of Uzhorod 1940-s. *Norwegian Journal of development of the International Science*. Oslo (Norway). 2020. Vol. 3. № 40. P. 30-34.

References:

1. Delibaltova Yu.V. Osvita na pidkarpatskii rusi v 20-ti roky. Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskooho. Istorychni nauky. 2014. Vyp. 3. 38 (110). С. 50-54.
2. Zhukaliuk N. A. Vspomynaite nastavnykov vashykh (ystoryia Tserkvy Adventystov sedmoho dnia v lychnostiakh). Kyev, 1999. 672 s.
3. Zhukaliuk M. A. Kriz buri, shtormy, lykholittia. Kyiv, 2009. 544 s.
4. Kriukova N. R. Yz ystoryy pervykh adventystskykh obshchyn v pervoi trety XX v. na terrytoryy sovremennoho Zakarpattia. Bohoslovskye razmyshleniya. Spetsvypusk «Reformatsyia: vostochnoevropeiskye yzmerenyia. 2016. №17. S. 117–130.
5. Leshko O. V. Protestantski hromady Zakarpattia 1945-1991 rr.: dys.... kand. ist. nauk. Uzhhorod, 2008. 256 s.
6. Mishchanyn V.V. Radianizatsiia Zakarpattia 1944-1950 rr.: dys.... d-ra ist. nauk. Uzhhorod, 2019. 606 s.
7. Puida R.B. Tserkovno-relihiini protsesy v zakhidnykh oblastiakh URSS u druhii polovyni 1960-kh – pershii polovyni 1980-kh rr.: rehionalni osoblyvosti: dys. ... d-ra ist. nauk. Lviv, 2021. 418 s.
8. Tershak A. To the base of sources of advential community of the city of Uzhhorod 1940-s. Norwegian Journal of development of the International Science. Oslo (Norway). 2020. Vol. 3. № 40. P. 30-34.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 31.12.2025

Прорецензовано: 07.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: vladyslav.maryskevych@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0009-0000-3215-6905>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-80-93>Марискевич В. Інвентар міста Заслава 1700 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острого, 2026. Вип. 37. С. 80–93.

УДК: 94(477.43) "1700"

Владислав Марискевич,*магістр історії та археології, старший лаборант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»*

ІНВЕНТАР МІСТА ЗАСЛАВА 1700 РОКУ

У статті проаналізовано інвентар міста Заслава 1700 р. Розглянуто структуру, датування та обставини укладення документу. Джерело дозволяє реконструювати топографію Заслава, що складався з двох частин – Старого (9 вулиць і замок) та Нового міста (5 вулиць і фортеця). Інвентар містить відомості про стан оборонних споруд, більшість з яких перебували в занепаді. Простежено соціальну структуру міста: шляхта (15,6%), духовенство (1,1%) міщани (73,1%) та військові (10,2%). Магдебурзьке право існувало в місті в обмеженому обсязі. Містяни зверталися до власниці Заслава, княгині Т. Любомирської, з проханням щодо повторного надання привілею. Мешканці брали участь у міському самоврядуванні через виборний колегіальний орган – магістрат. У документі зафіксовано його урядників: війта, бурмістра, міського писаря тощо. В економічному розвитку важливе значення посідали ремесло та промисли. У Заславі функціонували млини, броварні, винниці та фільварок. Етно-релігійний склад населення відзначався різноманітністю: українці (62,9%), поляки (21,2%), євреї (14,4%), а також татари, угри й волохи (1,5%). У місті наявні русько-унійна, римо-католицька, православна та юдейська громади. Інвентар фіксує соціально-економічний стан, рівень повинностей і демографічні особливості Заслава початку XVIII ст., становлячи важливе джерело для вивчення історії міст Волині та Правобережної України.

Ключові слова: інвентар, шляхта, духовенство, міщани, населення, магдебурзьке право, ремесло, християни, юдеї, Заслав, Волинське воєводство.

Vladyslav Maryskevych

THE INVENTORY OF THE TOWN OF ZASLAV, 1700

The article analyzes the Inventory of the City of Zaslav (1700). The structure, dating, and circumstances of the compilation of the document are examined. The source makes it possible to reconstruct the topography of Zaslav, which consisted of two parts—the Old Town (nine streets and a castle) and the New Town (five streets and a fortress). The inventory contains information on the condition of defensive structures, most of which were in a state of decline. The social structure of the city is traced as follows: the szlachta (nobility) (15.6%), clergy (1.1%), burghers (townspeople) (73.1%), and military personnel (10.2%). Magdeburg Law existed in the city in a limited form. The townspeople appealed to the owner of Zaslav, Princess T. Lubomirska, requesting the renewal of the privilege. The inhabitants participated in urban self-government through an elected collegial body—the magistrate. The document records its officials, including the vogt (wójt), burgomaster, town scribe, and others. Crafts and trades played an important role in the city's economic development. Zaslav had functioning mills, breweries, distilleries, and a folwark. The ethno-religious composition of the population was diverse: Ukrainians (62.9%), Poles (21.2%), Jews (14.4%), as well as Tatars, Hungarians, and Vlachs (1.5%). The city contained Ruthenian Uniate, Roman Catholic, Orthodox, and Jewish communities. The inventory records the socio-economic condition, the level of obligations, and the demographic characteristics of Zaslav at the beginning of the eighteenth century, constituting an important source for the study of the history of towns in Volhynia and Right-Bank Ukraine.

Keywords: inventory, nobility, clergy, burghers, population, Magdeburg Law, crafts, industries, Christians, Jews, Zaslav, Volhynian Voivodeship.

Дослідження документальних джерел описового характеру інвентарів, люстрацій, ревізій завжди відіграло ключову роль у з'ясуванні проблем соціально-економічного розвитку міських поселень Волинського воєводства ранньомодерного часу. Особлива потреба в евристиці та джерелознавчому

аналізі таких рукописів зростає, коли мова йде про бурхливу на події другу половину XVII–XVIII ст. В історії міста Заслава – центру однойменного князівства на теренах південно-східної частини Волині цей період донині залишається складною та практично нерозв'язаною дослідницькою проблемою. Детальне опрацювання інвентарів, які зберігаються у вітчизняних та зарубіжних архівосховищах дозволить оцінити соціально-економічне та демографічне становище міста Заслава в другій половині XVII–XVIII століть у контексті урбанізаційних процесів усього Правобережжя.

Інвентарі маєностей магнатських родин Волині мають надзвичайно високий інформативний потенціал. У них упорядники фіксували важливі фактологічні блоки щодо географічного розташування міста, переліку його кварталів та вулиць (топографію), професійного, етнічного, соціального складу населення, його повинностей та їх обсяг, рухомого та нерухомого майна, привілеїв, якими володіло місто, прибутковості маєтку тощо. Послугуючись цими відомостями ми можемо певною мірою реконструювати повсякдення міського соціуму Волині.

Інвентарні описи міста Заслава другої половини XVII – XVIII ст. досі не стали предметом повноцінних джерелознавчих досліджень. Інвентар міста Заслава 1700 року проаналізований в праці відомого українського історика В. Александровича [1]. Автор опублікував уривок цього інвентаря, який містить в собі описи старозаславського та новозаславського замків [1, с. 554-557]. Відтоді, документ більше не потрапляв у поле зору джерелознавців.

У статті поставлено за мету з'ясувати інформативний потенціал джерела в контексті урбанізаційних процесів в регіоні.

Інвентар міста Заслава укладено 24 січня 1700 року. Він є репрезентантом описової документації Речі Посполитої XVIII ст. та мав за мету облік головних соціально-економічних об'єктів та показників міста. Нині інвентар зберігається у фонді «Архів Сангушків» Національного архіву міста Кракова (Республіка Польща) [24]. Джерело має назву «Інвентар міст Старого та Нового Заслава 1700 р.». Оскільки Старий та Новий Заслав у зазначений період становили дві адміністративно та просторово пов'язані частини одного міського організму – міста Заслава, у подальшому ми послугуємося узагальненою назвою «Інвентар міста Заслава 1700 р.».

Об'єм джерела становить 47 сторінок (24 аркуші). Інвентар написаний старопольським скорописом XVIII ст. із вкрапленнями латинської мови (макаронізмами). Структура документа тематично розгалужена. У ньому описано місто Заслав, а також приміські села – Голики, Сошне, Радосілки та Митківці. Всього тут можна виділити 13 структурних частин (див. табл. 1):

Таблиця 1

Структура інвентаря міста Заслава 1700 року¹.

№	Назва розділу	Сторінки
1	Назва документу та анотація	S. 1.
2	Описи розташування міста Старого Заслава та старозаславського замку	S. 5.
3	Осілість міста Старого Заслава	S. 6-22.
4	Описи розташування міста Нового Заслава та новозаславського замку	S. 23-24.
5	Осілість замку Нового Заслава. Амуніція новозаславської фортеці	S. 25-26.
6	Осілість міста Нового Заслава	S. 27-37.
7	Повинності міщан Старого та Нового Заслава	S. 38-40.
8	Села Голики та Сошне	S. 41.
9	Села Радосілки та Митківці	S. 42.
10	Повинності всіх сіл	S. 43.
11	Реманент, що залишився у Заславі при фільварку та замку в 1699 році та закінчився в 1700 році	S. 44.
12	Сумарій прибутків Заслава в 1700 році.	S. 45.
13	Специфікація (перелік) привілеїв наданих місту Заславу	S. 46-47.

Як правило, інвентарі укладали у зв'язку зі зміною власника маєтку, заключенням договорів про купівлю-продаж, оренду, заставу або ж судові суперечки [11, с. 189]. У випадку Заслава саме оренда стала головною причиною появи аналізованого джерела. У документі натрапляємо на запис про те, що реверсал заславського інвентаря 24 січня 1700 р. «переданий до скарбу княгині її ми-

¹ Складено на основі: [24].

лості» Теофілії Любомирської (1650–1709) [24, s. 45]. Це був так званий «реверсальний інвентар», тобто копія. У випадку передачі маєтку у власність на умовах оренди, реверсали готувалися для контролю [23, с. 172]. У 1700 р. орендарем міста Заслава став Станіслав Бонавентура-Ганський. Він обіймав низку урядів: ловчого житомирського (1698–1712 рр.); чашника (1706 р.) та хорунжого (1712–1738 рр.) [25, с. 274].

Міські фортифікації через події Козацької революції (1648–1676 рр.) перебували у катастрофічному стані. Загалом Заславське князівство було спустошеним, а місто залишилося без впорядкування та нагляду [4, с. 146-147].

Перший міський квартал становив Старий Заслав, розташований на лівому березі річки Горині. До його складу входили такі топографічні об'єкти та вулиці: Дитинець (Старозаславський замок), Замок передмістя, вулиця від Острозької брами до осередку бернардинів, від осередку бернардинів по лівому боці над Горинню, від Горині до валів Острозької брами, Ковальська, від брами Острозької, Широка від брами Острозької, Золота та від Валу.

У 1700 році оборонні споруди Старого міста поступово втратили свою міць. Міський мур, який оточував цю частину Заслава і простягався від Острозької брами до єврейського кладовища місцями обвалився. В'їзна брама в напрямку міста Ляхівців поступово перетворилася на руїну. Упорядники звертають увагу на відсутність накриття над брамою [24, s. 5]. У підсумку все призвело до конструктивних дефектів.

Старозаславський замок як центральна оборонна споруда фактично зруйнувався. Міст, який вів до дитинця виявився непридатним для експлуатації та потребував нагального ремонту. Триповерховий палац, збудований у формі квадрату з проходом у формі хреста та підземеллями розташовувався в центрі замку. Будівля не мала ані даху, ані накриття. Упорядники інвентаря висловили побоювання щодо загрози повної руйнації, якщо не буде проведено ремонту [24, s. 5]. Окрім палацу, на території замку згадуються князівська кухня, стайні, муровані будівлі та церква. З інвентаря бачимо, що старозаславський замок перебував у занедбаному стані. На його території не було ні адміністрації, ні гарнізону. Натомість, в його межах, як зазначають упорядники, проживали мешканці міста. Деякі з них збудували там невеличкі житла, а решта проживали просто в напівзруйнованому палаці [24, s. 5].

На правому березі Горині, над річкою Понорою, розкинувся Новий Заслав, до якого входили п'ять вулиць та Новозаславська фортеця. У документі описано: Новозаславський замок, Новоміський фільварок, вулиці від Полонської брами над Горинню, до млинів над Горинню, від Полонської брами і полів з обох боків та Радосільська.

Новий Заслав оточував мур, який на той час мав суттєві пошкодження. Замок у Новому місті вже не відповідав ні колишньому статусу (як князівської резиденції), ні вимогам часу. До його в'їзної брами вів вимощений каменем міст. В'їзна брама до дитинця мала двоє воріт на залізних гаках та завесах із дерев'яним засувом. На замковому подвір'ї стояли занедбані два княжі палаци. Їхні дахи та склепіння, внутрішні приміщення: кабінети, спальні, зали – обвалилися. Така ж доля спіткала княжі сади, ганки, альтанки та маленьку кам'яну каплицю [24, s. 23]. Ремонт, судячи з матеріалів опису, не проводився упродовж тривалого часу. Автори документу наголошують на гострій необхідності ґрунтовної реконструкції замку. На день укладення інвентаря в замку новобудовою виявилось лише одне приміщення («izba»), що спорудили для замкової адміністрації [24, s. 25].

Замок був обнесений муром, який повністю вкрився чисельними тріщинами, а місцями навіть мав проломи в декілька сажнів [1, с. 557]. Стіну намагалися зміцнити за рахунок дерев'яних кріплень та ситуації це не врятувало [24, s. 24]. У межах муру знаходилися дві вежі з бійницями в задовільному стані.

Окрім природніх чинників на стан новозаславської фортеці негативно вплинули і її «жителі». За словами упорядників, замок самовільно заселили «свавільні» шляхтичі та люд. Вони розпоряджалися його територією на свій розсуд «оскверняючи та руйнуючи все» [24, s. 24].

Тож першим завданням нової адміністрації стало змусити незаконних поселенців покинути замок. Для цього нова влада мала організувати процес, контролювати його хід та вжити всіх відповідних заходів [24, s. 24].

На відміну від старозаславського замку, в новоміській фортеці збереглася деяка амуніція («ammunitia»). У джерелі йшлося про замкову зброю, щоправда, майже столітньої давності: три гармати, відлиті за часів останніх князів Острозьких (одна з них лежала на землі повністю несправною

та заіржавілою), і чотири гаківниці. В інвентарі зазначено, що гаківниць налічувалося значно більше, однак згодом вони розпорошилися серед панів [24, s. 26]. Це стурбувало нову адміністрацію, яка взялася за ліквідацію проблем оборони міста. Замкове управління розпорядилося, аби міщани обох кварталів Заслава забезпечили новоміську фортецю гарматами, гаківницями, порохом та ядрами. До ремонтних робіт зобов'язували долучитися заславських ремісників на безоплатній основі, а єврейську громаду – постачати для них залізо [24, s. 26]. Аналогічні роботи в Старозаславському замку не планувалися.

Опис свідчить про те, що замкова адміністрація усвідомлювала всю серйозність ситуації. Нове замкове управління насамперед розпочало відбудову захисних споруд у Новому Заславі, адже їхні укріплення та озброєння було простіше відновити, чого не можна сказати про Старозаславський замок. Відновлення обороноздатності міста могло створити необхідні умови для його соціально-економічного та демографічного піднесення.

Інвентар міста Заслава 1700 р. містить різнобічні моменти, з яких можна частково реконструювати соціальну градацію міського населення, включаючи його майнові характеристики.

У другій половині XVII-XVIII ст. соціум міст Волині складався з трьох умовних груп: міської верхівки (польські, українські та єврейські заможні родини), поспільства (жителі середнього статку) та плебсу (міські низи) [9, с. 139]. Традиційно для інвентарів періоду Речі Посполитої, в описі Заслава 1700 р., не окреслено межі між станами, що досить ускладнює завдання характеристики соціальної структури населення. У такому випадку, в нагоді стають ономастичні дані.

В інвентарі 1700 р. вирізняється магнатерія та шляхетський стан Заслава. Пройшовши неминучу еволюцію, шляхта поступово відійшла від військової служби та зосередилася виключно на землеродінні [17, с. 373]. Магнатерія відрізнялася від шляхетського загалу способом життя, рівнем освіченості та ментальності [17, с. 379]. Магнати посідали провідне місце в структурі шляхетського стану, виконували роль його політичної еліти, оскільки обіймали найвищі уряди як на воєводському, так і на загальнодержавному рівнях.

На час укладення інвентаря Заславом володів давній магнатський рід Любомирських. У 1683 році, княгиня Теофілія-Людвика Заславська вийшла заміж за Юзефа-Кароля Любомирського, в шлюбі з яким народила трьох дітей: Олександра, Терезу та Маріанну [16, с. 159]. Персонально княгиня володіла містом до своєї смерті в 1709 р. Право власності перейшло її сину Олександру-Домініку Любомирському, який володітиме Заславом до 1720 р. Після нього місто успадкують князі Сангушки [6, с. 56]. У самому місті Любомирські перебували вкрай рідко, про що свідчить стан князівських резиденцій в обох заславських замках.

У 1700 р. в Заславі проживало 55 шляхетських родин різних статків (19 сімей в Старому Заславі і 36 – у Новому місті). До найбільших власників нерухомого майна в Старому Заславі можемо віднести родини: Турських – 8 міських пляців, Жаренбін – 7, Васильських – 4, Цьовків – 3. Наступних дванадцять родин шляхтичів тримали – по 1 пляцу та три сім'ї – половину [24, s. 6-22].

У Новому Заславі найбільш забезпеченими пляцями були шляхетські родини: Паповських – 6, Савицьких – 6, Хожевських – 6, Головинських – 4, Торчинських – 3, Лисицьких – 3. З решти 30 родин: троє володіло 2 пляцями, сімнадцять – не більше 1, п'ять – мали половину пляцу та п'ять сімей не мали жодного [24, s. 25-37]. Потрібно наголосити – шляхта Заслава в 1700 р., практично не володіла земельною власністю у вигляді волок. З сумарної кількості 55-ти родин, лише 1 мала половину волоки. Наведені дані стосовно зосередженості від шести пляців в руках окремої сім'ї не варто сприймати за «чисту монету». Більшість належних їм земельних ділянок зазначена в категорії «пустий», себто – не забудований, поруїнований, не використаний.

Основна функція шляхтичів полягала в управлінні містом. Джерело дозволяє перелічити декілька імен, які були причетними до врядування міськими справами з числа тутешніх шляхтичів. У 1700 р. заславський пан Вольський виконував обов'язки губернатора міста [24, s. 25]. Під його керівництвом на території Новозаславського замку зведено приміщення для нової адміністрації. Губернатор контролював діяльність міського самоврядування та виконання повинностей, накладених на міщан міста і виконував функції повноважного представника власниці.

Ключовою фігурою заславського міського самоврядування виступав старозаславський вїт пан Семіон Скальський («wojny woyt starozaslawski») [24, s. 8]. Його повноваження та роль в управлінні містом буде розглянуто нижче під час характеристики функціонування магістрату.

Важливу ланку в структурі соціуму посідало духовенство. Базуючись на матеріалі інвентаря міст Старого та Нового Заслава 1700 р., можна говорити про присутність та релігійно-освітню діяльність у місті унійного, католицького, православного та юдейського духовенства.

Унія широко розповсюдилася на теренах Коронної України в другій половині XVII–XVIII ст. внаслідок релігійного курсу Речі Посполитої на переведення православних єпархій на католицизм. Не меншою мірою на це вплинула релігійна політика самих власників приватних міст. Бо ж благополуччя певної конфесії часто залежало від релігійних вподобань магната.

З інвентаря відомо, що у 1700 р. у Старому Заславі діяла русько-унійна церква Преображення Господнього [24, s. 7]. Опис храму в інвентарі досить поверхневий, адже не наведено інформації про настоятеля, не вказано його ім'я. Жодних відомостей не маємо про церковне начиння, чи архітектурних особливостей. Натомість маємо перелік привілеїв для неї. У 1671 р. з волі власника князя Януша-Олександра Заславського та за клопотанням її настоятеля Теодора Трофимовича, храму підтверджено права, що надані князями Заславськими. У 1675 р. за церквою закріпили право володіння на поля, городи та сіножаті [24, s. 7]. Того ж року храму даровано Євангеліє, що укладене руською мовою [24, s. 7]. У 1695 р. Любомирські визнали за церквою права на земельну власність. При церкві функціонувала руська школа з четвертиною пляцу. Перераховані привілеї, які видавалися храмові в другій половині XVII ст. свідчать про відчутну підтримку Заславськими та Любомирськими церкви в своїх володіннях.

З інвентаря 1700 р. зрозуміло, що римо-католицьке духовенство Заслава зазнало майнових втрат. У документі описано тільки одну з головних святинь місцевих католиків – фарний костел Святого Івана Хрестителя в Старому місті. Костел зазнав руйнувань в ході Козацької революції в 1648 р. [19, с. 394]. До 1700 р. жодних відбудовчих робіт не виконувалося. Костел перебував у стані руїни. Цвинтар неподалік був обгороджений лише мурованим фундаментом. При костелі розташовувалося 6 занедбаних невеличких хатинок, 8 ґрунтів та два польських шпиталі – 1 дерев'яний та 1 мурований (останній спустошений) [24, s. 11].

З невідомих причин упорядники оминули монастир отців-бернардинів. Будь-яких відомостей, які б висвітлили стан осередку цього ордену римо-католицької церкви не наведено. В інвентарі згадано лише привілеї від 7 жовтня 1682 р. Згідно з ним бернардинам мали передаватися пусті пляци (незаселені землі) за спеціально визначеним порядком [24, s. 46]. Важко нині припустити з чим це пов'язано. Ймовірно, відповідь на це питання криється в заславських інвентарях, які охоплюють хронологічний проміжок щонайменше до 50-60-х рр. XVIII ст., коли монастир після тривалого запускання відбудували князі Сангушки [15, с. 76].

З православного духовенства відомо тільки про протопопа, якого пан Міхал Бодаковський запросив для церкви св. Миколая в Новому місті на вулиці від Полонської брами над Горинню. На місці фільварку, який колись передали храму, розмістилися школа, шпиталь та цвинтар [24, s. 27].

Юдейське духовенство в Заславі було уособлене рабином та школьником (помічником) рабина єврейського кагалу. У Старому Заславі проживав рабин Носан [24, s. 12]. Він виступав духовним наставником та очільником місцевої громади. Дим рабина в інвентарі зазначений в категорії «wołny», себто лібертований від повинностей. До його нерухомості належала 1 кам'яниця, на території якої розташовувалися пустий пляц та єврейський шпиталь. Школьник Мошко мешкав недалеко від кам'яниці рабина та володів четвертиною пляцу [24, s. 11].

Заславська громада юдеїв, як і інші релігійні спільноти міста, намагалася провадити власну релігійно-освітню діяльність. На Ковальській вулиці Старого Заслава діяла мурована юдейська синагога. Остання відіграла не лише релігійну, а й освітню роль у житті громади. У ній працювало 2 бакалаври (учителі): Масіуш та Мишко [24, s. 10].

Найбільш чисельною категорією, згідно з інвентарем 1700 р., було міщанство. Усе населення міста в джерелі обліковане під двома великими групами – християн та юдеїв. Це традиційно і для інших інвентарів міст Волині. Співвідношення між християнською та юдейською громадами складає – 85,6% та 14,4% [24, s. 6-22, 25-37].

Важливу роль у соціально-економічному житті міщанства відіграло магдебурзьке право. Цей привілей забезпечував право міщан на реалізацію міського самоврядування та можливість впливати на внутрішнє соціально-економічне життя міста шляхом утворення професійних організацій, регулювання конфліктних ситуацій тощо [8, с. 161].

Основним органом самоврядування слугував міський магістрат. Його юрисдикція поширювалася на обидва квартали Заслава [24, s. 40]. Магістрат у свою чергу складався з двох колегій – ради та лави. Перша вирішувала питання податків, визначала порядок їх збору та розраховувала витрати. За лавою закріплювалася судова функція [8, с. 161]. В інвентарі вказано, що міщани Заслава зверталися до княгині Любомирської з проханням повторно надати привілей на магдебургію, аби суди відбувалися за колишнім звичаєм. Як і раніше, попри відсутність магдебурзького привілею, міському уряду дозволялося розглядати та вирішувати звичайні судові справи. Міщани, які не погоджувалися з рішенням суду, могли звернутися з апеляцією до замку та пана орендаря Заслава [24, s. 40]. Повторно магдебурзький привілей Заславу надано аж у 1754 р. з волі короля Речі Посполитої Августа III [16, с. 161; 5, с. 77].

Найвищими посадами в магістраті виступали вїйт та бурмистри. Як ми вже встановили вище, вїйтівство в Заславі посідав місцевий шляхтич пан Семіон Скальський. Вїйт у приватновласницькому місті належав до осіб «вищого ешелону», оскільки його призначав безпосередньо власник міста і він займав найвищу посаду серед урядників [2, с. 279]. У його руках зосереджувалася адміністративно-господарська та судова влада у місті [21, с. 184]. У розпорядженні заславського вїйта пана Скальського у місті фіксується тільки половина пляцу [24, s. 8].

Посада вїйта в приватновласницьких містах вважалася досить прибутковою, чим особливо приваблювала шляхту. Вїйти, за спостереженнями А. Заяця, активно вели фінансово-підприємницьку діяльність: позичали гроші, надавали позики, орендували/заставляли поселення, займалися спуском ставків [18, с. 145]. Ба більше, голови міст неодноразово зловживали своїми повноваженнями, беручи хабарі, розпоряджалися міським майном на власний розсуд [18, с. 135]. Тому, посада вїйта надавала широкі адміністративні й економічні можливості.

Не названий бурмистр згадується в переліку повинностей заславських міщан, про що мова піде нижче. Магістрат включав визначений штат урядників. В інвентарі 1700 р. маємо запис про міського писаря і члена магістрату зі Старого Заслава Миколая Слонімського [24, s. 29]. В його обов'язки входило ведення документації, а саме міських книг (раєцьких та лавничих) [17, с. 396]. Тобто з інвентаря можемо поіменувати заславське шляхетство та міщанство, що брало участь в управлінні містом.

Містяни Заслава клопочуть до княгині Любомирської щодо повторного надання місту магдебурзького привілею. Це означає, що магдебурзьке право сприяло піднесенню міського життя.

Інвентар міста Заслава 1700 р. дає змогу простежити професійну зайнятість міщанства Заслава. У 1700 р. міщани Заслава займалися ремеслами, промислами та торгівлею.

На основі документу можемо подати наступний перелік ремісничих спеціальностей та професійної зайнятості: бондарі (4); гончарі (2); ковалі (5); колесники (2); котлярі (1); кравці (4); крамар (1); кушніри (2); пастухи (2); римар (1); різники (5); тесля (1); ткачі (7); цирульники (2); шевці (5) [24, s. 6-22, 25-37]. З ремісничих будівель в інвентарі згадуються 4 ковальські кузні на Ринковій вулиці неподалік Старозаславського замку [24, s. 13]. З них заславські ковалі використовували 2, решта стояли порожніми. Присутність такої кількості представників ковальського ремесла в Заславі вказує на те, що місто формувалося як локальний центр ковальського виробництва, що здійснювало суттєвий вплив на його економічний та соціальний розвиток.

З джерела важко назвати точну цифру цехів у місті, позаяк упорядниками інвентаря їх не названо та не обраховано. Впевнено можна стверджувати про функціонування заславського цеху шевців, який очолював цехмістр Яцько Швець. Можна припускати, що тут працювали партачі (виробники, які не належали до цехової організації). Як зазначає М. Близняк, ремесло та цехова організація стали індикаторами розвитку міст і товарно-грошових відносин у них [12, с. 580].

Отже, ремесло залишалося важливим елементом міської економіки. Втім, помітне часткове зменшення обсягів ремісничого виробництва, зумовлене подіями Козацької революції та доби Руїни упродовж другої половини XVII ст. Разом із тим, через відсутність конкретної статистичної інформації щодо кількості ремісничих спеціальностей в зазначений період, простежити цей процес у деталях нині не має можливості.

Промисли Заслава в 1700 р. представлені винокурінням, борошномеллям та бджільництвом. В інвентарі перелічено декілька споруд переробного виробництва. Так, у Старому Заславі діяло 9 винниць та 3 броварні [24, s. 6-22]. Належали вони здебільшого заславським євреям – Давиду Костянтиновському (1 винниця), Йосі Швоміному (1 винниця), Хіршові Бетічу (1 винниця), Йосі

Межиріцькому (1 броварня), Хіршові Йонічу (1 винниця та 1 броварня), єврею Хочиму (1 броварня), єврею Шимону (1 винниця), єврею Бені (1 винниця), єврейці Астамчиній (1 винниця), Мошці Корницькому (1 винниця). Однією винницею володів лібертований «козак» Максим у Новому місті [24, с. 30]. Винокуріння переважно було монополією тамтешніх євреїв за так званим «правом пропінації». Воно дозволяло євреям у межах володінь власника виробляти та збувати спиртну продукцію [22, с. 60]. Зокрема, серед доходів орендаря міста записано прибуток з продажу 100 кварт горілки (по 5 грошей за кожен кварту) [24, с. 40].

Борошномельний промисел репрезентований в інвентарі 6 млинами, розташованими на Горині між Старим і Новим Заславом [24, с. 37]. Млини, були невеличкими, обладнані від 1 до 2 каменів (всього їх налічується 8). Утримували їх як українці так і євреї: Грицько, Дмитро, Іван Бойко, Єн, Фітон та не названий мельник з села Радосілок.

У місті при фільварку облаштована пасіка з 38 вуликів у Новому кварталі [24, с. 24]. Цю пасіку «пан орендар» мав здати в оренду і забезпечити належну виплату пасічнику. Виплата включала в себе: мита 6 злотих; сермягу, взуття, шапку 1 злотий; пів осьмаки жита; пів осьмаки пшениці; пів осьмаки гречки; пів осьмаки ячменю; чвертку сої; чвертку гороху та 200 гусок солі [24, с. 24]. Ще один пасічник проживав у Старому місті [24, с. 19].

Характерна риса економічного розвитку міст Волині у XVIII полягала в поєднанні міщанами розвитку ремесла та сільського господарства [14, с. 162]. В інвентарі 1700 р. описано фільварок у Новому Заславі, що розташований неподалік замку [24, с. 26]. Джерело ілюструє, що поля та лани фільварку активно розроблялися. Упорядник документу перерахував виконані роботи станом на 1700 р. Всього засіяно: 80 осьмак озимого жита; 6 осьмак озимої пшениці; 5 осьмак ярого жита; 3 осьмаки та 2 чвертки ярої пшениці; 24 осьмаки ячменю; 25 осьмак гречки; 2 осьмаки гороху; 40 осьмак вівса; 1 осьмак проса; півтори чвертки льону; 1 осьмак коноплі. При фільваркові тримали 24 голови великої рогатої худоби (воли), яку використовували при обробітці землі [24, с. 26]. Окрім цього, в інвентарі описано реманент фільварку: плугів з ярмами (3); радел (6); наральників (6); залізних борон (4); упряжі (4); возів для волів (2); возів для коней (3); хомут (1); колки залізні (2); сокири (2); коса та скриня (1) та кодлубів (3) [24, с. 44]. З тих, хто працював на фільварках 5 заславчан обліковані в документі з приписом «на панщині». Частина міщан Заслава тримали власні невеличкі господарства, які в джерелі позначені фільварками (88), городами (13) та гумнами (5).

Не менш вартісною при розгляді інвентаря є для нас інформація щодо рівня життя міщанства Заслава та обсягів його нерухомості. Всього на території Заслава розташовувалося 258 міщанських димів: 162 будинки в Старому місті, 96 – в Новому [24, с. 6-22, 25-37]. Розміри пляців та волок залежали від заможності окремої родини. Зі 162 міщанських сімей Старого Заслава володіли: півтори пляцу (1 родина – 0,6%); одним пляцом (43 родини – 26,5%); половиною пляцу (79 родин – 48,8%); четвертиною пляцу (34 родин – 21%); жодного пляцу (5 родин – 3,1%) [24, с. 6-22].

У Новому Заславі з 96 сімей розпоряджались: чотирма пляцями (2 родини – 2,1%); трьома з половиною (1 родина – 1%); пляцом (24 родини – 25%); половиною пляцу (58 родин – 60,4%); четвертиною (4 родини – 4,2%); жодного пляцу (7 родин – 7,3) [24, с. 25-37].

Статистичну інформацію про кількість та розміри волок міщан Старого та Нового Заслава подано в таблиці (див. табл. 2):

Таблиця 2

Кількість та розміри волок міщан Заслава станом на 1700 р².

<i>Старий Заслав</i>					
Розмір земельної ділянки	Волока	Пів волоки	Чверть волоки	Без поля	Всього димів
Кількість родин, %	2 (1,2%)	47 (29%)	16 (9,9%)	97 (59,9%)	162 (100%)
<i>Новий Заслав</i>					
Кількість родин, %	0 (0%)	3 (3,1%)	0 (0%)	93 (96,9%)	96 (100%)
<i>Загалом</i>					
Всього по місту, %	2 (0,8%)	50 (19,4%)	16 (6,2%)	190 (73,6%)	258 (100%)

² Складено на основі: [24].

Дані з інвентаря 1700 р. демонструють нам низький рівень майнової забезпеченості міського населення в Заславі. Можемо говорити про малоземельний характер власності міщан на початку XVIII ст. Приблизно 70% сімей міщан Старого Заслава володіли четвертиною або половиною плячу. У Новому Заславі цей показник дещо менший і становить 65%. Тобто, у Новому місті рівень майнового забезпечення був вищим, а ніж у Старому Заславі. Разом із тим переважна більшість міського населення Заслава не володіла земельною власністю у формі волок. У Старому місті співвідношення між землевласниками та безпільними сягав 40,1% та 59,9% відповідно. У Новому Заславі ситуація в цьому аспекті була кардинально іншою: 97% родин не тримали волок. Загалом по місту це співвідношення становило: 26,4% волочних жителів та 73,6% безволочних.

Важливу роль у житті міщан Волинського воеводства відігравали повинності. Спробуємо їх конкретизувати. Упорядники інвентаря міста Заслава 1700 р. окреслили форми та розміри повинностей, які зобов'язувалися виконувати мешканці Заслава на користь орендаря. Жителі міст Волині відбували три види ренти – грошову, натуральну та відробіткову. Вони були різних розмірів та співвідношень [13, с. 21].

Аналіз повинностей міщан Заслава розпочнемо з грошової ренти. Найпоширенішим її видом на Волині був чинш. Його сплачували жителі міст за користування земельними ділянками (пляцями), сільськогосподарськими угіддями (волоками), тощо [13, с. 22]. Згідно з аналізованим інвентарем 1700 р., чинш складав майже 2% доходів власника міста (150 злотих проти 8000) [24, с. 45]. За сумарієм доходів міста Заслава в 1700 р. чинш сплачувала лише одна родина Бобровників (30 злотих), а також стрільці, що походили із сусідніх сіл Голик та Радосілок (120 злотих) [24, с. 45].

Наступним грошовим податком була поколіщизна (плата за кожен камінь млина). Мельники зі своїх прибутків могли залишити собі 1/3 прибутку, натомість 2/3 сплачували орендарю. У 1700 р. заславські мельники сплатили 194 злотих поколіщизни [24, с. 45].

Натуральна рента передбачала сплату податку власнику маєтку у вигляді натуральної продукції. Різники міст Волині давали яловичу чи свинну десятину [7, с. 36]. Свинна десятина у Заславі принесла 20 злотих прибутку в 1700 р. Тоді ж до замку здано 5 каменів лою (жиру) на суму 40 злотих.

Десятина з озимих та ярих культур, за давнім звичаєм, віддавалася кожним 10-м снопом чи копою до панського гумна. В інвентарі наголошувалося, у разі якщо хтось до обмолоту і без занесення до писарського реєстру потайки завезе копи з поля – той підлягав покаранню від замку [24, с. 39]. Двоє заславських рибалок мали постачати орендарю міста виловлену рибу. Це стосувалося й інших рибалок, які мешкали в Заславі. За виконання повинності відповідали замкові рибалки разом із пахолками. Сплата перших двох рент суворо контролювалася замковою владою.

За ініціативи вище згаданої комісії 1698 р., відбувалося щорічне звітування за порядок проведення та розміри зібраних податків. Єврейський кагал звітував перед бурмистрами. Останні, в свою чергу звітували перед магістратом та замковою адміністрацією [24, с. 40]. Частина надходжень складала прибуток орендаря міста, серед них: оренда з корчем та млинів (5500 злотих), мито (за винятком мостового та вагового, які йшли на потреби міста), податки з виробництва та продажу спиртних напоїв. За продаж меду орендар отримував 3 гроші за кожен гарнець³. Всього у 1700 р. місто отримало прибуток у вигляді 339 гарнців меду на суму в 1014 злотих і з осьмаки пивного солоду – 10 злотих [24, с. 45; 40].

До відробіткової ренти належали різнопланові роботи на території міста, або ж близького до нього населеного пункту. Міщани працювали на фільварку, залучалися до відбудови і ремонту міської інфраструктури. Опис повинностей міщан Старого та Нового Заслава розпочинається з окреслення робіт міщан на міському фільварку. На покоси мало бути відправлено по 1 людині від диму. Скошене сіно потрібно було перевезти у визначене місце. Цей обов'язок покладався як на християн, так і на юдеїв [24, с. 38].

Заславські коморники, які належали до плебсу, проживали в дворах шляхтичів та міщан. Навесні вони працювали на панських городах та садках. Влітку вони мали з'явитися на обжинки та заготівлю сіна. Взимку коморники відпрацьовували чотири п'ятниці [24, с. 38].

Шарварки на греблях зобов'язували виконувати всіх без виключень міщан: християн, юдеїв, козаків, а також господарів, що працювали в шляхетських димах [24, с. 38]. Замковий уряд повинен був організувати робочий процес. Ділянки робіт розподілялися між християнами та юдеями. Роботи

³ Гарнець – міра, що приблизно дорівнювала 3,28 літра.

проводилися під суворим контролем, порушників вимагалось карати грошима в розмірі 10 злотих.

Ремісники від кожного цеху, які залучалися до виконання шарварків за наказом замку не обтяжувалися надмірними та важкими повинностями. Їхнє завдання полягало в ремонті міських будівель. За свою роботу вони мали право просити оплату. Заславський коваль, призначений до робіт в замку звільнявся від шарварків. Однак, він надалі сплачував податки і зберігалася перспектива залучення до військової служби [24, с. 39].

Решта повинностей стосувалася міського благоустрою та безпекової ситуації в місті. Міщани Заслава, які тримали землі біля замку зобов'язувалися стежити за їхнім станом, доглядати за ними належним чином заради гарного вигляду міста. За невиконання призначали штраф чи інше покарання.

Нічної варти в Заславі не існувало, тому перед замковою владою ставилося завдання призначити замкового бурмістра відповідального за набір людей для вирішення безпекового питання. У разі відмови від вербування до вартової служби міщанин мав сплатити фунт пороху до замку та зазнати покарання десятьма ударами батога.

Групу лібертованих міщан доповнюють військові (гайдуки та козаки). Серед міщан Заслава в інвентарі згадані замкові гайдуки та козаки надвірної хоругви. Гайдуків у Заславі було всього 6 (1 в Старому Заславі, а 5 в Новому кварталі) [24, с. 6-22; 25-37]. Надвірних козаків нараховувалося 30 осіб: 17 проживало в Старому місті та 13 вояків – в Новому. З інвентаря довідуємося ім'я командира. Ним був пан Малиновський – ротмістр козацької хоругви. Мешкав він на Ринковій вулиці Нового Заслава та володів 1 пляцом [24, с. 29]. Військові окрім часткової лібертації від повинностей отримали ще привілей від великого гетьмана коронного, князя Дмитра Вишневецького (1631–1682). Він забезпечував воякам заславського гарнізону право постійного перебування у своєму місті не переводячись до Дубна – столиці Острозької ординації [24, с. 40].

Станом на 1700 р. у Заславі розташовувалося 353 дими, з яких 203 були розміщені в Старому місті та 150 в Новому. Дими належали шляхті (55), духовенству (4), міщанам (258) і військовим (36). Статистичні дані щодо чисельності димів та соціальної структури представлені у формі таблиці (див. табл. 3):

Таблиця 3

Чисельність димів та співвідношення між соціальними верствами Заслава у 1700 р⁴.

Соціальна структура Заслава у 1700 р.					
<i>Старий Заслав</i>					
	Шляхта	Духовенство	Міщани	Гайдуки	Козаки
Кількість димів, %	19 (9,4%)	4 (2%)	162 (79,8%)	1 (0,5%)	17 (8,3%)
ВСЬОГО	203 дими				
<i>Новий Заслав</i>					
Кількість димів, %	36 (24%)	0 (0%)	96 (64%)	5 (3,3%)	13 (8,7%)
ВСЬОГО	150 димів				
<i>Загалом</i>					
Всього димів, %	55 (15,6%)	4 (1,1%)	258 (73,1%)	6 (1,7%)	30 (8,5%)
ВСЬОГО	353 дими				

Дані на основі інвентаря 1700 р., демонструють соціальну структуру Заслава на початку XVIII ст., куди входили: шляхта, духовенство, міщани і військові. Перші становили приблизно 15% (55 димів) населення. Шляхта Заслава складалася із заможної верхівки – родини Любомирських та шляхтичів, які володіли нерухомістю понад 1 пляц. Дрібним шляхтичам належали міські ділянки в межах 1 пляцу. Провідну роль шляхта відігравала в управлінні містом. Вихідці з цього стану займали посади замкового губернатора (пан Вольський) та війта (пан Скальський). Незважаючи на наявність значної кількості пляців, у майновому відношенні шляхетне населення істотно зубожіло внаслідок падіння економічного значення Заслава, спричиненого подіями середини – другої половини XVII ст.

⁴ Складено на основі: [24].

Заславське духовенство представлено русько-унійною, католицькою, православною конфесіями та синагогою (2 дими). Духовенство становило близько 1% населення. Вони провадили релігійно-освітню діяльність через належні їм релігійні споруди та школи.

Міщани Заслава суттєво переважали інші групи за кількісними показниками – 73,1% (258 димів). Вони брали участь в управлінні містом, займаючи відповідні посади в магістраті (міських писарів). Міщани були представниками багатьох професій та родів зайнятості, займалися ремеслами, промислами та торгівлею. У свою чергу, основний тягар відбуття повинностей ліг на їхні плечі. Непривілейовані жителі Заслава сплачували грошову ренту (чинш, поколіщизну тощо), натуральну (свинну, озиму та яру десятини, постачання різномірної продукції до замку), відробіткову (шарварки, обжинки, обкоски, роботи в панських садах та городах, ремонти об'єктів міської інфраструктури).

Окреслені в інвентарі повинності спрямовувалися на підтримку міської інфраструктури в належному стані, відновлення благоустрою та безпеки міста. Міщан Заслава частково звільняли від повинностей, зокрема ремісників, які працювали при замку. Військових (гайдуків та надвірних козаків) також частково лібертували від повинностей. Їх частка серед населення становила 10%.

Найскладнішим блоком інформації, який викликає чи не найбільшу цікавість при роботі з інвентарями є історико-демографічний аспект. Мова йде про етнорелігійний склад населення, співвідношення між етносами, загальну чисельність мешканців Заслава тощо. Тим не менш, інвентар міста Заслава 1700 р. не є достатньо інформативним із цієї точки зору. Як згадувалося вище, для інвентарів міст Волині періоду Речі Посполитої характерний поділ населення на дві громади: християн та юдеїв. Крім того спробуємо проаналізувати етнічну структуру мешканців Заслава. У такому разі, єдиним методом, яким послуговуються джерелознавці, є звернення до ономастичних даних – імен та прізвищ/прізвиस्क. Цей спосіб не гарантує абсолютної вірогідності щодо визначення етнорелігійного складу населення Заслава.

За нашими спостереженнями і приблизними обрахунками з інвентаря 1700 р., у місті мешкали представники шістьох національностей: українці, поляки, євреї, татари, волохи та угри (див табл. 4). За релігійною належністю вони відносилися до православних, католиків, уніатів, юдеїв та мусульман.

Таблиця 4

Етнічний склад населення Заслава у 1700 р⁵.

Етнічний склад населення Заслава у 1700 р.						
<i>Старий Заслав</i>						
	Українці	Поляки	Євреї	Татари	Угри	Волохи
<i>Кількість димів, %</i>	125 (61,6%)	36 (17,7%)	39 (19,2%)	1 (0,5%)	1 (0,5%)	1 (0,5%)
ВСЬОГО	203 дими					
<i>Новий Заслав</i>						
<i>Кількість димів, %</i>	97 (64,7%)	39 (26,0%)	12 (8,0%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (1,2%)
ВСЬОГО	150 димів					
<i>Загалом</i>						
<i>Всього димів, %</i>	222 (62,9%)	75 (21,2%)	51 (14,4%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	3 (0,8%)
ВСЬОГО	353 дими					

Українці Заслава сформували основу міщанського стану. Вони мешкали в 222 димах (62,9%) [24, с. 6-22; 25-37]. Ситуація, що склалася стала наслідком чисельного переселення польської та єврейської меншин до етнічно польських воєводств Речі Посполитої в період Козацької Революції (1648-1676 рр.) та доби Руїни (1657-1687 рр.). Українці Заслава обліковані під традиційними іменами: Василь, Іван, Марко, Трохим, Клим, Корній, Степан і т.д. За родами діяльності українці переважно працювали ремісниками, на фільварку, служили козаками в надвірній хоругві Заслава та несли варту як міські гайдуки.

Польська меншина в джерелі переважно репрезентована шляхетським станом Заслава і також родинами міщан. Поляки силою наданих їм привілеїв отримали особливі умови [20, с. 97]. У Заславі

⁵ Складено на основі: [24].

їм належало 75 димів, що становило приблизно 21,2% [24, s. 6-22; 25-37]. У більшості польські шляхетські та міщанські родини заселяли квартал Нового міста. Поляки відігравали велику роль у врядуванні міськими справами. Власники призначали польську шляхту на посади замкових губернаторів (пан Вольський), очільників військових підрозділів в складі гарнізону (ротмістр козацької хоругви Малиновський), головуючих колегій магістрату (старозаславський війт пан Скальський) і т.п.

Євреї Заслава були другою за чисельністю меншиною і мали у своєму розпорядженні 51 дим (14,4%) [24, s. 6-22; 25-37]. Заславські євреї робили значний внесок в економічну відбудову міста, адже їм належали більшість переробних промислів (винниці та броварні). Виготовлену продукцію євреї, як правило, збували серед місцевих мешканців. Меншою мірою євреї долучалися до ремесла. Поодинокі згадки про різників та кравців з їх числа вказують на те, що вони забезпечували внутрішні потреби громади. Заславських євреїв консолідувала самоврядна організація міста – кагал. Він базувався на релігійно-культурних традиціях та керувався рабином, синагога, як освітній центр працювала у Старому місті.

Решта етнічних меншин – татари, волохи та угри становили меншість в етнорелігійній палітрі міста. Потрібно наголосити на тому, що татарська громада Заслава до початку XVIII століття фактично припинила своє існування. В інвентарі зафіксовано лише 1 дим заселений татарами. Разом із цим, з документу ми отримуємо відомості про 16 занепалих татарських пляців (через пожежі та інші причини). У магнатських маєтках татари користувалися шляхетським правом, складали половину надвірного війська і займали чини дрібних службовців. Заняття ремеслом, промислами чи торгівлею не переважали в їхньому повсякденні. У Старому Заславі проживала 1 родина татара Вонсевича, який займав посаду міського десятника. Судячи з його облікованого майна, родина належала до незаможних і володіла половиною пляцу [24, s. 11]. Досить важливо вказати імена та прізвиська татар міста Заслава, дими яких спорожніли: Атанаш, Брагімович, Бумаж, Варак, Гуневич, Дашкевич, Жданевич, Мехмет, Миколайевич, Муса, один безіменний татарин, Пакуч, Станкевич, Шабан, Шабкунський, Якубович. Питання існування татарського воєнного десятку залишається дискусійним та відкритим. Оскільки у джерелі відсутні відомості про заселені татарські дими, нині важко визначити, чи Вонсевич займав посаду міського десятника фактично, чи радше був ним номінально.

Міщан-волохів за походженням вказано 3 дими: 1 родина проживала в Старому Заславі, ще дві жили в Новому кварталі [24, s. 17; 35]. Один із волохів Іван Волошин був замковим панцизняним [24, s. 35]. З жителів угрів Заслава згадується всього 1 дим, який належав Ференсу – пахолку замковому [24, s. 14]. У загальному чисельність татар, угрів та волохів у місті складала 1,5%.

Інвентар міста Заслава 1700 р. дозволяє стверджувати, що місто перебувало в стані перманентної демографічної кризи щонайменше від початку другої половини XVII ст. Територія Заслава виявилася спустошеною, ремісниче виробництво та промисли скоротилися, а торгівельне життя у місті майже не велося. Через це населення почало переселятися з місця на місце в пошуках кращих умов життя. Пожежа 1699 р. також повпливала на демографічну ситуацію в місті, а можливо, й змінила його етноконфесійне обличчя, як то часто траплялося. У листі того ж року, княгиня Т. Любомирська повідомляє невідомого нам адресата про сильні пожежі в Острозі, Володимирі, Радивиліві та Заславі. За її словами, гультяї здійснювали підпали в містах заради грабунку [10, с. 7]. В інвентарі зазначено 4 дими з приписом «згорів» («zgorzał») [24, s. 6-22; 25-37].

Як вже з'ясовано, в інвентарі міста Заслава 1700 р. нараховується 353 дими. На території Старого Заслава розміщувалося 203 дими, а в Новому – 150. Порожні пляци в місті становили 53,2%, такий показник свідчив про наближення демографічних показників до критичної відмітки.

Прикметно, що наприкінці першої третини XVII ст. місто налічувало 875 димів [3, с. 93; 95]. Отже, за 71 рік кількість димів міста скоротилася майже в 2,5 рази.

З огляду на те, що для інвентарів річпосполитського періоду притаманний фіскальний облік димів, а не поголовний обрахунок членів кожної родини, точно назвати цифру мешканців Заслава у 1700 р. неможливо. У даному випадку, напрацьована істориками-джерелознавцями методика рекомендує використати найбільш вірогідний середній коефіцієнт 6 осіб на дим (за О. Барановичем). Таким чином ми отримуємо – 2 118 осіб мешканців міста Заслава (1700 р.).

Інформативний потенціал інвентаря дозволяє частково розв'язати ряд дослідницьких проблем, пов'язаних із топографічним, соціально-економічним та демографічним розвитком міста Заслава на початку XVIII ст.

Місто Заслав на початку XVIII ст. схилилося до занепаду внаслідок тривалих бойових дій на території Правобережної України в другій половині XVII ст. Обороноздатність міста не забезпечувала належного захисту населенню. Міські фортифікації: вали, башти та в'їзні брами майже зруйнувалися. Замки нагадували про себе руїнами. На їх території не збереглося жодної вцілілої споруди, у тому ж числі князівських палаців. Тому, першочерговим завданням нової замкової адміністрації стало проведення ґрунтовної реконструкції оборонної інфраструктури та поповнення арсеналу. Замковий уряд усвідомив важливість забезпечення умов життя та захисту населення міста задля його економічного та демографічного піднесення.

У місті виокремлено такі соціальні групи: шляхта, духовенство, міщани та військові. Чисельність шляхетського населення міста налічувала 15,6 % і йому належало 55 димів.

Духовенство Заслава в інвентарі 1700 р. репрезентоване трьома гілками християнства – русько-унійним, католицьким, православним, а також юдаїзмом.

Мешканці Заслава могли здобути основи грамотності при руській школі в складі храму Преображення Господнього. Заславські католики втратили більшість своїх релігійних споруд під час Козацької революції та доби Руїни. Тільки один польський шпиталь забезпечував міську бідноту притулком та їжею. Православ'я не мало такого рівня допомоги від магнатів як унія. При храмові св. Миколая працювали школа та шпиталь. Юдейське духовенство репрезентоване в документі рабином та його помічником (школьником). Місцева синагога здійснювала релігійно-освітню діяльність. Частка духовенства серед населення становила у межах 1,1%.

Мешканці Заслава займалися ремеслом в поєднанні з сільським господарством, промислами та торгівлею. Серед найбільш поширених спеціальностей зустрічаються: бондарі, гончарі, ковалі, котлярі, кравці, кушнірі, різники, теслі, ткачі, цирульники та шевці. Міщани обробляли землі та збирали врожаї на полях фільварку Нового міста. При фільварку була облаштована пасіка. Сировина з фільварку постачалася промислам переробного характеру (борошномельному та винокурінню). У місті діяло 6 млинів, які здебільшого належали українцям. Броварнями та винницями володіли переважно заславські євреї.

Заславські міщани відбували три види ренти – грошову, натуральну та відробіткову. Від цих повинностей лібертованими були шляхта, духовенство, військові та деякі ремісники, що працювали при замку. Військові ж походили з міщан, їх нараховано 36 димів (10,2% від кількості жителів).

При плануванні повинностей, що вказані в інвентарі 1700 р., міська влада орієнтувалася на відбудову міста, його обороноздатності, на поштовх до економічного розвитку та благоустрою міської громади. Грошова рента передбачала сплату мешканцями чиншу, до чого зобов'язували християн та юдеїв. Поколіщизну сплачували заславські мельники. Натуральна рента включала в себе виплату свинної, озимої та ярої десятини. Відробіткову ренту (шарварки) жителі Заслава відбували на відбудовчих роботах в замку і на греблі, яка з'єднувала два квартали та під час сільськогосподарських робіт на міському фільварку, панських городах й садах. Окремі повинності зобов'язували міщан вступати до лав нічної варти міста.

На початку XVIII ст. місто населяли представники шістьох етнічних груп – українців, поляків, євреїв, татар, угрів та волохів. Українці кількісно переважали серед мешканців – 222 дими (62,9%). Польська меншина представлена шляхетськими та міщанськими родинами, яких налічувалося 75 будинків (21,2%). Кількість димів заславських євреїв обрахована в 51 дим (14,4%). Євреї проживали в згуртованій на релігійно-культурних традиціях общині – кагалі. Етнічний колорит міста доповнювали татари, волохи та угри. Сумарно їх в місті налічувалося 1,5%.

Інвентар 1700 р. показує, що на початку XVIII ст. демографічна ситуація в Заславі наближалася до критичної. Через нестачу джерел неможливо повноцінно простежити динаміку падіння рівня заселеності міста. З джерела нараховано всього 353 дими (~2118 осіб).

Отже, інвентар міста Заслава 1700 р. насичений важливою інформацією щодо соціально-економічної історії, історичної демографії, історичної урбаністики. Подальша архівна евристика та дослідження фондів вітчизняних та закордонних архівних установ допоможе відкрити чималі перспективи для проведення дослідження та вирішення вище перелічених дослідницьких проблем із історії Заслава та визначити його місце в суспільно-політичних та соціально-економічних процесах на теренах Волинського воєводства в складі Речі Посполитої.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття. *Україна у Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.): зб. наук. праць*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 533–557.
2. Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2 : Німецьке право в Польщі й Литві. С. 178–462.
3. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Київ, 1930. Т. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. 146 с.
4. Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) огляди джерел та документальні нариси. *Архіви України*. 2011. № 4 (274). С. 146–154.
5. Берковський В. Заслав та Заславщина у XIV-XVIII століттях. *Ізяславицина крізь плин віків (історико-краєзнавче дослідження)* / ред. Л. Баженов. Хмельницький, 2013. С. 59–86.
6. Берковський В. Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI–XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури*. Ізяслав ; Острог, 2011. С. 53–65.
7. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 34. С. 32–37.
8. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог, 2021. С. 148–190.
9. Близняк М. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаніст. студії: сучасн. стан та перспект. розвитку»*. 2018. С. 139–143.
10. Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 5–13.
11. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2018. Вип. 27. С. 187–206.
12. Близняк М. Ремесло та промисли в структурі міського виробництва. *Історія цивілізації. Україна. Том 4. Козацька доба (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд. В. Горобець*. Харків, 2025. С. 580–582.
13. Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.
14. Брянцева Т. Сельская округа городов правобережной Украины в 18 в. *Актуальные проблемы аграрной истории Украины*. 1980. С.157 – 167.
15. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславицина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання*. Ізяслав ; Острог, 2013. Вип. 1. С. 70–88.
16. Вихованець Т. Частина історії: історико-краєзнавчий нарис. Острог, 2016. 216 с.
17. Вінниченко О., Вінниченко О. Соціум «коронної» України: суспільні стани, люди поза соціальною структурою, етнічні групи (євреї, вірмени, цигани), конфесійні поділи. *Історія цивілізації. Україна. Том 4. Козацька доба (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд. В. Горобець*. Харків, 2025. С. 373–409.
18. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів, 2019. 582 с.
19. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / уклад. Н. Теодорович. Почаев, 1893. Т. 3 : Уезды Кременецкий и Заславский. 696 с.
20. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.
21. Отамановський В. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій : монографія. Харків ; Вінниця, 2025. 658 с.
22. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790-1840). *Judaica Ukrainica*. 2013. Вип. 2. С. 58–79.
23. Черкаська Н. Архіви магнатерії Правобережної України: історія формування, структура, інформаційний потенціал (київські зібрання) : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 194 с.
24. Inwentarze miasta Zaslavia i całego księstwa Zaslawskiego. Inwentarz miasta Starego i Nowego Zaslavia anni 1700. 24 stycznia 1700 r. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, rkps 64/20. 48 s.
25. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: spisy. / org.: J. Eugeniusz, W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. 344 s.

References:

1. Aleksandrovych V. Inventari zamkiv u Staromu y Novomu Zaslavi z XVII stolittia. Ukraina u Tsentralno-Skhidnii Yevropi (do kintsia XVIII st.): zb. nauk. prats. Kyiv, 2005. Vyp. 5. S. 533–557.
2. Antonovych V. Rozvidky pro mesta i mishchanstvo na Ukraini-Rusy v XV-XVIII v. Lviv, 1904. T. 2 : Nimetske pravo v Polshchi y Lytvi. S. 178–462.
3. Baranovych O. Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu. Kyiv : Vseukr. akad. nauk, 1930. T. 1 : Zaliudnennia Volynskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st. 146 s.
4. Berkovskyi V. Dzherela pravovoho statusu miskoho zhyttia Pivdenno-Skhidnoi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava) ohliady dzherel ta dokumentalni narysy. Arkhivy Ukrainy. 2011. № 4 (274). S. 146–154.
5. Berkovskyi V. Zaslav ta Zaslavshchyna u XIV-XVIII stolittiakh. Iziaslavshchyna kriz plyn vikiv (istoryko-kraieznavche doslidzhennia) / red. L. Bazhenov. Khmelnytskyi, 2013. S. 59–86.

6. Berkovskyi V. Kharakterni rysy ekonomichnoho rozvytku Zaslavshchyny u XVI–XVIII st. Peresopnytske Yevanheliie – vydatna pamiatka ukraïnskoi natsionalnoi kultury. Iziaslav ; Ostroh, 2011. S. 53–65.
7. Byruk M. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Ostroha v kintsi XVII st. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 2012, Vyp. 34. S. 32–37.
8. Blyzniak M. Volyn u druhii polovyni XVII – XVIII st. Nash kraj: Istoriiia Volyni vid naidavnishykh chasiv do druhoi polovyni XX stolittia. Navchalnyi posibnyk / Za red. V. Marchuka. Ostroh, 2021. S. 148–190.
9. Blyzniak M. Horodiany Volyni XVIII st.: natsionalnyi sklad ta konfesiini kharakterystyky. Zbirka materialiv III Vseukraïnskoi nauk.-prakt. konf. «Urbanist. studii: suchasn. stan ta perspekt. rozvytku». 2018. S. 139–143.
10. Blyzniak M. Zakhody protypozhezhnoi bezpeky u mistakh Volyni u XVIII st. (na prykladi mista Dubna). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Istorychni nauky». Ostroh, 2020. Vyp. 30. S. 5–13.
11. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1724 roku. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Istorychni nauky». 2018. Vyp. 27. S. 187–206.
12. Blyzniak M. Remeslo ta promysly v strukturi miskoho vyrobnytstva. Istoriiia tsyvilizatsii. Ukraina. Tom 4. Kozatska doba (seredyna XVII – XVIII st.) / uporiad. V. Horobets. Kharkiv, 2025. S. 580–582.
13. Blyzniak M. Renta mishchan Volyni u XVIII stolitti. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Istorychni nauky». Ostroh, 2024. Vyp. 35. S. 19–36.
14. Bryantseva T. Sel'skaya okruga gorodov pravoberezhnoy Ukrainy v 18 v. Aktual'nye problemy agrarnoy istorii Ukrainy, 1980. S.157 – 167.
15. Vykhoanets T. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Epizod z istorii zaslavskoi shliakhty u pershii tretyni XVIII st. Iziaslavshchyna. Vid davnyiny do suchasnosti: naukovo-kraieznavche vydannia. Iziaslav ; Ostroh, 2013. Vyp. 1. S. 70–88.
16. Vykhoanets T. Chastynka istorii: istoryko-kraieznavchyi narys. Ostroh, 2016. 216 s.
17. Vinnychenko O., Vinnychenko O. Sotsium «koronnoi» Ukrainy: suspilni stany, liudy poza sotsialnoi strukturoiu, etnichni hrupy (ievrei, virmeny, tsyhany), konfesiini podily. Istoriiia tsyvilizatsii. Ukraina. Tom 4. Kozatska doba (seredyna XVII – XVIII st.) / uporiad. V. Horobets. Kharkiv, 2025. S. 373–409.
18. Zaiats A. Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyni XVII st. Lviv, 2019. 582 s.
19. Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvey i prikhodov Volynskoy eparkhii / uklad. N. Teodorovich. Pochaev, 1893. T. 3 : Uezdy Kremenetskiy i Zaslavskiy. 696 s.
20. Kompan O. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. Kyiv, 1963. 388 s.
21. Otamanovskyi V. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyni XVII – XVIII stolit: panorama sotsialno-ekonomichnykh transformatsii : monohrafiia. Kharkiv – Vinnytsia, 2025. 658 s.
22. Petrovskiy-Shtern Y. Pravo na charku: korchmy, shynkari y horilchana viina u shtetli (Volynska, Podilska ta Kyivska hubernii, 1790-1840). Judaica Ukrainica. 2013. Vyp. 2. S. 58–79.
23. Cherkaska N. Arkhivy mahnerii Pravoberezhnoi Ukrainy: istoriiia formuvannia, struktura, informatsiinyi potentsial (kyivski zibrannia) : dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 2010. 194 s.

Отримано: 10.11.2025

Прорецензовано: 22.11.2025

Прийнято до друку: 18.12.2025

email: liubov.korniichuk@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-0541-5884>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-94-102>

Корнійчук Л. Микола Мушинка як дослідник і популяризатор постаті Володимира Гнатюка. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки»*. Острог, 2026. Вип. 37. С. 94–102.

УДК: 929:398+94(477).15

Любов Корнійчук,
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»

МИКОЛА МУШИНКА ЯК ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР ПОСТАТІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Стаття присвячена висвітленню внеску відомого фольклориста, літературознавця, україніста, організатора науки, академіка Миколи Мушинки у вивчення постаті визначного українського фольклориста та етнографа Володимира Гнатюка. Звернено увагу, що ця тематика є провідною у науковій творчості Вченого та безпосередньо пов'язана з його формуванням і зростанням як науковця. Вивченню життєвого і творчого шляху В. Гнатюка присвячені кандидатська та докторська дисертації М. Мушинки.

Зроблено наголоси на новизні досліджень вченого, доповненні наукових напрацювань його попередників у цій тематиці, вказано основні наукові роботи, підготовлені за цією тематикою. Зокрема, йдеться про монографію «Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства», яка вийшла друком у 1987 році та була перевидана в 2012 році. Автор вказує, що ця праця є першою спробою цілісної характеристики діяльності В. Гнатюка, спробою показати постаті на тлі доби. М. Мушинка охарактеризував внесок В. Гнатюка в дослідженні різних жанрів фольклору, проаналізував особливості (методику) збору ним матеріалів та їхнього подальшого опрацювання.

Окремо звернено увагу на постать М. Мушинки як організатора наукових заходів і популяризатора українського фольклору із виокремленням внеску Вченого у поширення знань про діяльність В. Гнатюка та належне шанування його пам'яті (проведення тематичних наукових конференцій, впорядкування мого відомого фольклориста тощо). Зроблено висновки, що академік М. Мушинка зробив вагомий внесок у вивчення постаті В. Гнатюка, про що свідчать його наукові праці та активна науково-організаційна діяльність.

Ключові слова: діаспора, наука, популяризація, культура, Володимир Гнатюк, фольклор, біографія, НТШ.

Liubov Korniichuk

MYKOLA MUŠINKA AS A RESEARCHER AND PROMOTER OF VOLODYMYR HNATIUK'S LEGACY

The article is devoted to highlighting the contribution of the renowned folklorist, literary scholar, Ukrainian studies researcher, organizer of academic events, and Academician Mykola Mušinka to the study of the outstanding Ukrainian folklorist and ethnographer Volodymyr Hnatiuk. It emphasizes that this topic occupies a central place in Mušinka's scholarly work and is closely connected to his own formation and development as a researcher. Both his candidate (PhD) and doctoral dissertations were dedicated to examining the life and creative path of V. Hnatiuk.

The article underscores the originality and novelty of Mušinka's studies, his enhancement of previous scholars' work on this subject, and lists his key academic publications in this field. In particular, attention is given to the monograph "Volodymyr Hnatiuk: His Life and His Work in the Fields of Folklore Studies, Literary Criticism, and Linguistics" (first published in 1987 and reissued in 2012). The author notes that this book represents the first comprehensive attempt to characterize Hnatiuk's scholarly activity and to portray his personality against the backdrop of his era. Mušinka analyzed Hnatiuk's contribution to the study of various folklore genres, as well as the methods he used in collecting and processing materials.

Special attention is also given to Mykola Mušinka as an organizer of academic events and a promoter of Ukrainian folklore, with a focus on his efforts to disseminate knowledge about Volodymyr Hnatiuk's work and to properly commemorate his legacy (through organizing thematic scholarly conferences, arranging the restoration

of the folklorist's grave, and other initiatives). Notably, it was Mušinka who proposed naming the Pedagogical Institute in Ternopil after Volodymyr Hnatiuk (now Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University).

The article concludes that Academician Mykola Mušinka made a significant contribution to the study of Volodymyr Hnatiuk's life and work, as evidenced by his academic research and active organizational efforts.

Keywords: diaspora, science, popularization, culture, Volodymyr Hnatiuk, folklore, biography, the Shevchenko Scientific Society (the NTSh).

Одним із найкращих способів презентувати країну в світі є розповідь про її культуру. У цьому аспекті завжди жвавий інтерес викликає фольклор, який допомагає дізнатися тонкощі історико-культурного розвитку різних народів. Одним із відомих українських фольклористів та етнографів є видавець та популяризатор слов'янських літератур, україніст Володимир Гнатюк. Його біографія та творчість досліджувались від 20-х років ХХ-го століття [6], але життєвий і творчий шлях В. Гнатюка чи не найкраще висвітлений у працях фольклориста, літературознавця, україніста, іноземного члена Національної академії наук України, багаторічного голови Асоціації україністів Словаччини та президента НТШ у Словаччині, члена Президії Світової наукової ради Світового конгресу українців (СНР СКУ), академіка Миколи Мушинки (1936–2024 рр.). У науковому спадку дослідника 142 книжкових видання, понад 500 наукових розвідок і понад 3000 науково-популярних статей і рецензій книжкових видань, більше 200 наукових розвідок, понад 2000 опублікованих статей і рецензій, численні гасла до різних енциклопедій [1, с. 6], частина яких присвячена вивченню різних аспектів творчості В. Гнатюка. Тому можна вважати, що дослідження постаті В. Гнатюка є однією з провідних тем у його науковій творчості. Академік М. Мушинка за свою змістовну наукову діяльність здобув почесні звання в низці університетів України, був широко відомий і користувався заслуженим авторитетом не лише в Словаччині та Україні, а й в багатьох державах світу, зокрема серед вчених українського діаспорного середовища. Про його життя та діяльність однією зі словацьких телекомпаній знято фільм.

М. Мушинка зробив вагомий внесок у вивчення фольклору і літературознавчі студії загалом. Він є автором низки праць, які допомагають сформуванню цілісної характеристики про різні явища та життєві історії відомих осіб. Учений приділив багато уваги вивченню постаті Володимира Гнатюка, осмисленню його напрацювань і методів збору і вивчення фольклору, що відображено в низці його праць, які були проаналізовані в статті. Водночас досі відсутнє спеціальне дослідження, яке б охарактеризувало різні сторони життєвого і наукового творчого шляху М. Мушинки, зокрема з детальним розглядом його внеску у розвиток фольклору. Епізодично таку інформацію можна зустріти в різних наукових публікаціях, які розповідають про віхи біографії вченого. Зокрема, Микола Жулинський вказував, що М. Мушинка ретельно працював в архівах Києва, Львова, Москви та приватних архівах, де знайшов багато невідомих, неоприлюднених матеріалів із творчої спадщини В. Гнатюка [7, с. 80–81]. М. Жулинський підкреслив, що одним із результатів цієї праці було створення меморіального музею В. Гнатюка в його рідному селі Велесневі на Тернопільщині [7, с. 81]. Олекса Мишанич зазначав про значний внесок М. Мушинки у різні аспекти дослідження постаті відомого фольклориста [12, с. 15]. Після смерті дослідника з'явилася низка некрологів, в яких так само згадувалася його наукова праця [7; 11; 24; 26], серед яких – і некролог із включенням інтерв'ю, проведеним київською дослідницею Вікторією Сергієнко [25]. Загальні оцінки творчості вченого можна знайти й у текстах до книжкових видань, присвячених дослідникові [13], а також в ювілейних (наприклад, Надії Вархол, Ганни Карась) та інших статтях [2; 8].

Мета статті – охарактеризувати внесок Миколи Мушинки у вивчення постаті Володимира Гнатюка.

Як зазначав М. Мушинка, В. Гнатюк був для нього ідеалом ученого та людини, «своєрідним мірилом наукових та людських вартостей» [20, с. 323], тому не випадково саме йому дослідник присвятив левову частку своїх наукових праць. Бібліографія праць М. Мушинки про Володимира Гнатюка була вперше оприлюднена окремим виданням у 1987 р. [5], пізніше опублікована у додатках до перевидання 2012 р. монографії про вченого [16, с. 355–362].

Молодий дослідник зацікавився статтю В. Гнатюка ще під час навчання у Празі, де у 1955 р. вперше почув про нього від свого професора – відомого фольклориста та етнографа Івана Панькевича [20, с. 323]. Восени 1963 р. М. Мушинка вступив до аспірантури кафедри фольклористики та етнографії Карлового університету у Празі (науковий керівник – визначний чеський

фольклорист Карел Дворжак). У цьому ж році він написав свою першу працю «З історії дослідження фольклору українців Східної Словаччини до Першої світової війни» [18]. Після консультацій із професором Дворжаком було затверджено тему кандидатської дисертації «Відображення еміграції у фольклорі українців Східної Словаччини» [20, с. 326]. Пізніше молодого дослідника було направлено в аспірантуру до Києва, оскільки він спеціалізувався на вивченні фольклору українців Пряшівщини, а відповідного фахівця в університеті не було. Там він був закріплений на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Шевченка (науковим керівником був Микола Грицай). Пізніше молодого вченого було направлено в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (науковий консультант – Олександр Дей) [2, с. 8]. У Києві М. Мушинці порадили змінити тему дисертації, адже вивчення фольклору еміграції асоціювалося з буржуазним націоналізмом і відповідно не зовсім позитивно сприймалося. Відтак, тему було змінено на дослідження про видатного фольклориста-етнографа, організатора наукової праці НТШ у Львові, секретаря Товариства Володимира Гнатюка – «Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття і його зв'язки з Чехословаччиною» і кращі українські гнатюкознавці М. Т. Яценко та О. І. Дей надали всебічну допомогу в підготовці праці [20, с. 327].

Захистити дисертацію в Україні не вдалося, бо М. Мушинка, який дружив із багатьма дисидентами, перевозив твори самвидаву до Пряшева з метою пізнішої передачі на захід і після затримання з ними був відрхований з аспірантури в Україні. Захист кандидатської дисертації відбувся в умовах «Празької весни» у Карловому університеті в Празі 9 листопада 1967 р. (офіційні опоненти: директор Слов'янського інституту у Празі Юліус Доланський, директор Інституту етнографії та фольклору ЧСАН доктор Яромір Єх, професор Карлового університету Карел Горалек, науковий працівник Інституту мов та літератур ЧСАН Орест Зілінський, завідувачка дослідного кабінету україністики філософського факультету у Пряшеві Олена Рудловчак та завідувач кафедри музики педагогічного факультету у Пряшеві Юрій Костюк) [20, с. 340–341]. Крім того, молодий дослідник встиг також відредагувати започаткований його зусиллями «Науковий збірник, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка» [23], виданий у тому ж 1967 р. Свидницьким музеєм української культури.

При дослідженні постаті В. Гнатюка М. Мушинка не лише вивчав науковий доробок, але намагався знайти людей, що особисто були знайомі з ученим. У ході цих пошуків він познайомився з Іваном Андрійовичем Боднарем (його дружина була сестрою дружини В. Гнатюка), завдяки якому вдалося зібрати низку цінних матеріалів і в молодого вченого з'явився план видати окремий збірник (третій том «Наукового збірника Музею української культури у Свиднику», пізніше – збірник VI Світового конгресу славістів, що мав відбутися у серпні 1968 р. у Празі), присвячений пам'яті науковця [20, с. 330–333]. Також за посередництва І. Боднаря вдалося налагодити контакти з дочкою В. Гнатюка – Олександрою, а також, завдяки знайомству з її племінницею – Лолою Годерсман, вдалося повернути в Україну листування В. Гнатюка з сім'єю [19, с. 14].

Значну роль М. Мушинка відіграв і у відкритті у Велесневі музею В. Гнатюка, куди ним було передано цінні експонати (у тому числі меблі з останньої квартири В. Гнатюка). Крім того, у 1965 р. М. Мушинці під час опрацювання інших матеріалів у квартирі І. Боднаря та його зятя Григорія Смольського вдалося знайти невідому частину архіву В. Гнатюка. Донька вченого і власниця цих матеріалів О. Гнатюк заповіла їх М. Мушинці, однак він перевіз до Пряшева лише частину архіву, решту завдяки співпраці з Ігорем Геретою та Остапом Черемшинським було перевезено спочатку до Красзнавчого музею в Тернополі, пізніше архів було передано меморіальному музею В. Гнатюка у його рідному селі Велесневі, який було урочисто відкрито у травні 1971 р. Серед найцінніших виявлених матеріалів були записи українських народних пісень Зор'яна Доленги-Ходаковського (1819 р., 1019 текстів пісень) та братів Бодянських (I пол. XIX ст., 154 стор.), що в літературі згадувалися як загублені [28, с. 124].

У 1975 р. як окремий том «Записок НТШ» з'явилася праця М. Мушинки «Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття» [14]. Праця була опублікована завдяки тому, що перебуваючи у травні 1968 р. у Парижі, М. Мушинка познайомився зі співробітниками НТШ в Європі, і тодішній секретар Товариства Аркадій Жуковський запропонував видати монографію про Гнатюка. Як згадує автор, він мав отримати дозвіл на таку публікацію в закордонному виданні від завідувача кафедри української мови та літератури П. П. Буганичева [33] та від деканату філософського факультету Пряшівського університету ім. Шафарика [32], після чого відредагований та скорочений рукопис дисертації був надісланий до редакції в Парижі.

У 1971 р., побоюючись втратити роботу, М. Мушинка звертався до редакції з проханням не видавати надіслану працю, але його було звільнено не зважаючи на те, що праця ще не була надрукована [20, с. 343, 349]. Цікаво, що в приватному архіві вченого зберігається перелік зауважень Володимира Кубійовича до праці із зазначенням необхідності її публікації в «Записках НТШ» [10]. В. Кубійович радив авторові більшу увагу звернути на роль В. Гнатюка як секретаря НТШ і організатора української науки; зазначав, що підрозділ про зв'язки зі словацькими та чеськими вченими становить окрему наукову проблему; зауважив, що доцільніше вживати термін Пряшівщина ніж Східна Словаччина; варто скоротити список літератури, а також у висновках детальніше звернути увагу на внесок досліджень науковця у фольклористику [10, арк. 2–4].

Загалом, у праці представлено коротку біографію В. Гнатюка, аналіз методики його евристичної діяльності, досліджень фольклору Пряшівщини, а також фольклору українців Бачки та Банату. Характеристиці збиральницької роботи В. Гнатюка М. Мушинка приділив значну увагу. Так, він зазначив, що вирушаючи в експедицію дослідник вивчав не лише фольклорно-етнографічні збірники та методичні посібники, а й всю доступну літературу про область, яку збирався досліджувати, складав орієнтовний план експедиції, а приїжджаючи на місце, щоб уникнути конфліктів із місцевою владою та відразу налагодити зв'язок із носіями фольклору звертався до священника, вчителя або нотаря, інформуючи їх про мету приїзду та дізнаючись імена ймовірних інформаторів [14, с. 27]. М. Мушинка, який уважав В. Гнатюка зразком дослідника, наголошує на неабиякій працелюбності фольклориста, який робив записи щодня із восьмої години ранку до восьмої години вечора, в записках підкреслював діалектні слова і писав їх пояснення, обов'язково перечитував записи інформатору і за потреби вносив корективи, часто сам наспівував пісні, щоб нагадати селянам ту чи іншу тему. Після повернення до Львова він часто підтримував зв'язки з оповідачами, надсилаючи їм потім опубліковані матеріали і цим певною мірою пояснювалася його популярність серед населення [14, с. 29–30].

Аналізуючи фольклористичні напрацювання попередників В. Гнатюка, М. Мушинка зауважив, що вони здебільшого охоплювали народні пісні українського населення Пряшівщини, а народна проза лишалася поза увагою, відтак не випадковим був інтерес фольклориста саме до цього жанру [14, с. 37]. Водночас, дослідник зауважив і певні недоліки у виданні «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», зокрема, відсутність детальної індивідуальної характеристики інформаторів, яка б дуже знадобилася фольклористам для кращого розуміння походження тих чи інших жанрів усної народної творчості [14, с. 51]. Підсумовуючи, М. Мушинка підкреслив, що найбільшим внеском В. Гнатюка в українську фольклористику було те, що він показав, що фольклор українського населення Пряшівщини, Бачки та Банату є складовою частиною українського фольклору в цілому, а записи народних казок вченого становлять золотий фонд закарпатської фольклористики, своєю діяльністю він заохотив до експедицій інших дослідників [14, с. 97]. Докладний аналіз діяльності фольклориста доповнює бібліографія його праць про Угорську Русь, а також словник діалектних слів. Охарактеризована монографія М. Мушинки розкриває один із важливих аспектів діяльності В. Гнатюка і складає важливу частину гнатюкознавчої спадщини вченого.

Після звільнення з Пряшівського університету М. Мушинка вісімнадцять років (1972–1990) працював пастухом і кочегаром у Пряшеві [1, с. 5]. Всі ці роки дослідник писав наукові тексти, які друкував у західних виданнях, не залишаючи без уваги доробок В. Гнатюка.

У 1987 р. як 207-й том «Записок НТШ» була видана ще одна монографія дослідника «Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства» [15]. Як згадував учений у передмові до другого видання (2012 р.) цієї монографії, писати її він почав із ініціативи дочки науковця – Олександри Гнатюк – і писалася вона в досить складних умовах: спочатку в пастушій колибі рідного села Курова, а потім під час роботи кочегаром у котельні в Пряшеві. Маючи заборону на користування матеріалами бібліотеки Дослідного кабінету україністики при кафедрі української мови та літератури Університету ім. П. Й. Шафарика у Пряшеві, вчений змушений був їздити для роботи до Слов'янської бібліотеки в Празі [19, с. 4].

Ця монографія М. Мушинки про В. Гнатюка є чи не першою спробою цілісної характеристики діяльності вченого в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства, спробою показати постать науковця на тлі доби, адже до цього дослідники звертали увагу на окремі аспекти діяльності та творчості вченого. Не зважаючи на те, що внесок В. Гнатюка в українську фольклористику до появи монографії М. Мушинки досліджували Ф. Колесса, М. Яценко, П. Арсенич, В. Сиваченко, О. Зілинський та ін., йому вдалося зробити власний внесок у вивчення проблеми. У другому розділі книги

М. Мушинка проаналізував фольклорно-етнографічну діяльність В. Гнатюка, базуючись на широкій джерельній базі, а також, характеризуючи наявну літературу. Автор представив характеристику праці вченого за такими розділами: народні пісні, звичаї та вірування, народна демонологія, народна проза, методика збирання та класифікації фольклору, текстологічні принципи записування й видання фольклорних матеріалів, історія української фольклористики та етнографії, фольклор та етнографія окремих регіонів української території, фольклор та етнографія інших народів. М. Мушинка підтримав твердження М. Яценка, який називав В. Гнатюка першим професійним українським фольклористом, що сприяв становленню фольклористики як самостійної наукової дисципліни [16, с. 98].

Пісенні записи фольклориста М. Мушинка за генетичним принципом поділив на три групи: пісні із Закарпаття; пісні, запозичені у сусідніх народів; пісні, створені в Бачці [16, с. 99]. Автор докладно проаналізував процес збору та характеристики коломийок, колядок та щедрівок, веснянок, балад, дум, історичних пісень тощо. Також розглянув внесок фольклориста в дослідження таких жанрів народної прози як казки, байки, міфи, анекдоти, перекази, легенди, новели. Водночас, учений зазначив, що ця класифікація в своїй основі залишається актуальною, проте сучасна українська фольклористика використовує дещо іншу термінологію, наприклад, замість байки – казки про тварин, новели – соціально-побутова казка, казки – фантастично-пригодницька казка [16, с. 115].

Характеризуючи методику збирання та класифікації В. Гнатюком українського фольклору, М. Мушинка підкреслював, що вона в деталях відрізняється від сучасної класифікації і спрямована на охоплення всіх фольклорних жанрів [16, с. 126]. Увагу привертає оцінка автором методичних вказівок щодо запису фольклору, адже загальнодоступною стала записувальна техніка і низка вказівок В. Гнатюка вже не були такими актуальними, хоч загалом їх можна застосовувати в сучасній фольклорно-етнографічній практиці. Так, учений серед методичних вказівок В. Гнатюка виділив наступні: кожен, хто збирається у експедицію повинен мати хоча б одну публікацію тих матеріалів, що планує записувати; оповідача потрібно навчити диктувати оповідання по кілька слів; під час диктанту слід записувати все, не оминаючи сороміцьких висловів; пісні потрібно записувати зі співу, а також записувати мелодію і обряди при яких вони виконувалися; важливо записувати також всі відомості про оповідача [16, с. 127]. Характеризуючи текстологічні принципи записування та видання фольклорних матеріалів В. Гнатюком, дослідник акцентував увагу на тому, що він проводив паралелі між українським та європейським фольклором, що значно полегшує роботу із зібраними ним матеріалами. М. Мушинка зазначає, що В. Гнатюк був прихильником порівняльного методу у фольклористиці, водночас не відкидає й історичну, антропологічну та міфологічну школи [16, с. 98]. Автор ілюструє застосування фольклористом порівняльного методу при аналізі балад, зокрема про матір-дітогубницю в слов'янських та неслов'янських народів і завдяки цьому простежив історичний розвиток цього сюжету та основи виникнення цієї балади [16, с. 106].

Варто зауважити, що М. Мушинка свою високу оцінку доробку В. Гнатюка аргументував не в останню чергу тим, що той був обізнаним не лише з виданнями українського фольклору, а й білоруського, російського, польського, чеського, словацького, болгарського, румунського, а також збірками західноєвропейського фольклору. Також В. Гнатюк співпрацював із засновником порівняльної школи в чеській фольклористиці Їржі Полівкою, чеським етнографом Франтішком Ржегоржем, тісні стосунки підтримував із фінською школою фольклористики та багатьма іншими вченими та осередками. Вчений всебічно проаналізував фольклористичний доробок В. Гнатюка, адже охарактеризував усі його збірки народної творчості, рецензії та відгуки на них у працях інших фольклористів та етнографів, а також порівнював його наукові підходи з підходами інших фольклористів та етнографів. М. Мушинка також виокремлював новаторські погляди відомого фольклориста, наприклад, вказував на те, що видаючи збірку колядок та щедрівок, дослідник уперше подав їх обґрунтовану класифікацію, розподіливши не за темами, а за адресатами: колядки господареві, господині, синам, дочкам тощо, що сприяло кращій картині патріархального побуту українського народу, відображеній у колядках [16, с. 104].

Зауважимо, що у рецензії на монографії про В. Гнатюка завідувач Велеснівського етнографічно-меморіального музею В. М. Гнатюка Остап Черемшинський високо оцінив дослідження М. Мушинки і зазначав, що «до цього часу» ще ні одне дослідження хоч би однієї ділянки діяльності В. Гнатюка не було так всебічно розкрито як у рецензованій праці» [29, с. 319].

Крім вищезазначеної монографії про В. Гнатюка в 1988 р. М. Мушинка опублікував працю «Фольклор русинів Воєводини» [21], в якій окреме місце в розділі про історію збирання фольклору

русинів присвячено висвітленню внеску В. Гнатюка у вивчення фольклору досліджуваного регіону. Зокрема, детально проаналізовано його працю «Руські оселі в Бачці», що ґрунтувалася на значному автентичному джерельному матеріалі. Автор високо оцінює роботу В. Гнатюка, а також наводить приклади схвальних оцінок його фольклористичних здобутків іншими вченими [21, с. 21], водночас, зазначаючи, що недоліком упорядкованих ним збірок пісень була відсутність записів їх мелодій [21, с. 25].

Загалом же, зібраний у книзі матеріал М. Мушинка поділив на такі групи: календарна обрядова поезія, сімейна обрядова поезія, балади, історичні пісні, ліричні пісні, пісні-хроніки та пісні літературного походження. Кожній групі присвячено окремий розділ праці, в якому дослідник подає історію появи певного жанру, а також його характеристики, описуючи окремі обряди та звичаї. Заслугує на увагу виділення пісень-хронік, які, як зазначає сам автор, фольклористи почали виокремлювати нещодавно і започатковане широке використання такого терміну було в 1966 р. О. Деєм, а перші записи їх у Бачці зробив В. Гнатюк [21, с. 220]. У таких піснях відображалися найактуальніші та найзлободенніші проблеми населення, часто вони могли містити заклики до соціальних протестів, боротьби з несправедливістю, також могли бути пройняті тугою за рідним краєм. Загалом збірка містить цілу низку цінних джерельних матеріалів і завдяки використанню історико-компаративного методу, на підставі аналізу окремих фрагментів пісень, сприяє реконструкції багатьох звичаїв та обрядів русинів Воеводини, з'ясуванню соціально-побутових особливостей життя населення досліджуваного регіону.

Учений сприяв популяризації постаті В. Гнатюка та більшому поширенню знань про нього. Слід наголосити на тому, що з нагоди 100-ліття з дня народження В. Гнатюка у 1971 р. М. Мушинка готував конференцію [31], яка була скасована в останній момент. Згідно з планом спочатку вона мала відбутися у травні, а згодом її було перенесено на листопад. Із Чехословаччини до участі зголосилося понад 50 науковців, 7 – із УРСР, бажання приїхати висловила і дочка В. Гнатюка – Олександра. Однак, вчена рада філософського факультету викреслила доповідь науковця з програми, на виставці під час конференції заборонено виставляти його праці [9, с. 76–77]. Сам Учений пригадував, що не запросили його й на святкування ювілею на міжнародні наукові конференції, що проходили в Києві, Львові, Ужгороді та Тернополі, у той час як, наприклад, в Ужгороді на конференції був директор Інституту марксизму-ленінізму Університету П. Й. Шафарика в Пряшеві Іван Байцура та голова партійної організації університету Михайло Роман, що не займалися дослідженням життя та діяльності В. Гнатюка. До Тернополя, пригадував учений, він обіцяв привезти і подарувати Меморіальному музеєві В. Гнатюка у Велесневі портрет науковця, написаний Михайлом Бойчуком, однак і туди не був запрошений [19, с. 7–8].

Уже після реабілітації в 1990 р. М. Мушинка організував конференцію у Пряшеві (12–13 червня) та Свиднику (14–15 червня) «Від Наукового товариства ім. Шевченка до українського вільного університету» до 120-річчя від дня народження відомого фольклориста, об'єднавши її з урочистостями з нагоди століття заснування НТШ та 70-річчя Українського вільного університету в Празі. Конференція була організована за участі Університету ім. П. Й. Шафарика у Пряшеві, НТШ в Європі, США та Канаді, УВУ, Асоціації українців Словаччини, Ради Союзу русинів-українців Чехословаччини та Музею української культури у Свиднику. Матеріали конференції опубліковано окремим збірником у 1992 р. [3]. З нагоди конференції до 120-ліття народження фольклориста в Ужгороді М. Мушинка видав бібліографічний покажчик праць В. Гнатюка про Закарпаття [27]. А на підсумковому засіданні конференції у Тернополі дослідник запропонував іменем В. Гнатюка назвати педагогічний інститут (тепер – Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка) [19, с. 9]. Академік М. Мушинка справедливо користувався заслуженою повагою в науковому середовищі української діаспори, співпрацював із багатьма науковими організаціями закордонного українства. Цей чинник відіграв важливу роль у проведенні та організації ним різних наукових заходів.

21 квітня 1992 р. відбувся захист докторської дисертації М. Мушинки у формі наукової доповіді за сукупністю наукових праць «Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці та культурі» у Спеціалізованій вченій раді Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського [22], на підставі якого вчений отримав диплом доктора філологічних наук № 1. У відгуках трьох офіційних опонентів – доктора історичних наук Ю. Г. Гошка, доктора філологічних наук О. В. Мишанича та доктора філологічних наук Ф. П. Погребенника було підкреслено актуальність та високий науковий рівень дисертаційної роботи вченого. Загалом надзвичайно

високу оцінку доробку вченого про В. Гнатюка надали офіційні опоненти, наголошуючи на вагомому внеску у фольклористику в цілому. Варто також підкреслити, що М. Мушинка підготував статті про В. Гнатюка до «Енциклопедії сучасної України» [17, с. 706–707] та словацької «Encyklopaedia Beliana» [30].

Ще одним внеском у збереження пам'яті про В. Гнатюка стала ініціатива М. Мушинки з відновлення його пам'ятника, який учений у 1965 р. знайшов занедбаним на Личаківському цвинтарі у Львові. Вчений знайшов скульптора Василя Одрехівського, який зробив план пам'ятника, а також написав листи з проханням дозволу на його встановлення до Міністерства культури УРСР та до Президії АН УРСР. Після розгляду листа на Президії вирішено було побудувати на могилі пам'ятник (із скульптурним портретом роботи Луки Біганича) за державний кошт [28, с. 167–168].

За праці про В. Гнатюка і його внесок у культуру Закарпаття М. Мушинку було обрано Почесним доктором Ужгородського національного університету, праці про фольклориста відіграли вагомую роль і при обранні вченого у 1997 р. іноземним членом НАН України [4] та нагородження Почесною відзнакою Президента України «За заслуги» [19, с. 15].

Отже, дослідження різних аспектів життєвого і наукового шляху В. Гнатюка є однією з наскрізних сюжетних ліній у науковій діяльності академіка М. Мушинки. Вчений зробив важливий внесок у вивчення постаті В. Гнатюка, доповнивши наявні наукові розвідки та відкривши нові грані, свідченням чого є його ґрунтовні наукові праці та науково-організаційна діяльність. Загалом діяльність М. Мушинки значно сприяла популяризації постаті В. Гнатюка і поширенню знань про нього серед широкої громадськості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Автобіографія проф. Миколи Мушинки, д-ра філол. наук, іноземного члена НАН України. *Микола Мушинка – 85 / Упор. О. Мушинка, ред. М. Ілюк. Пряшів, 2021. С. 5–6.*
2. Вархол Н. Фольклористичні здобутки академіка Миколи Мушинки: (з нагоди 75-річчя вченого). *Народна творчість та етнологія*. 2011. № 1. С. 7–17.
3. Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Матеріали міжнародної наукової конференції / упор. М. Мушинка. Київ ; Львів ; Пряшів ; Мюнхен ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто ; Сідней, 1992. 420 с.
4. Вітання Президента НАН України Б. Патона з нагоди обрання М. Мушинки іноземним членом НАН України. 04.12.1997. *Приватний архів М. Мушинки*. 1 арк.
5. Володимир Гнатюк. Бібліографія друкованих праць / Упор. М. Мушинка. Едмонтон, 1987. 148 с.
6. Володимир Гнатюк: фольклорист, етнограф, літературознавець (1871–1926): бібліографічний покажчик. Тернопіль, 2021. 176 с.
7. Жулинський М. Невтомний трудар на ниві українознавства. Пам'яті професора Миколи Мушинки. *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 10. С. 79–82.
8. Карась Г. Микола Мушинка і українська фольклорна та музична культура (ювілейні узагальнення з нагоди 80-річчя вченого). *Фольклористика. Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (30). С. 429–438.
9. Колеса крутяться... Біо-біліографія академіка Миколи Мушинки. Книга 1. Спогади / Уклав О. Мушинка. Пряшів, 1998. 205 с.
10. Кубійович В. Зауваження до праці М. Мушинки «Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття». *Приватний архів М. Мушинки*. 10 арк.
11. Лівінський О. У Пряшеві відійшов у кращий світ відомий вчений-україніст Микола Мушинка. *ProUkraine*. 14.09.2024. URL: <https://proukraine.blek.cz/pro-nas/> (31.10.2025).
12. Мишанич О. Видатний дослідник українського фольклору (Штрихи до портрета члена-кореспондента НАН України Миколи Мушинки). *Народна творчість та етнологія*. 2002. № 5–6. С. 14–19.
13. Мозер М. Вступ. Життя, присвячене україністиці. *У всякого своя доля... Розмова Ярослава Шуркали з Миколою Мушиною*. Пряшів, 2016. С. 13–15.
14. Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття. Париж ; Мюнхен, 1975. 116 с. (Записки НТШ, том 190).
15. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Париж ; Нью-Йорк ; Сідней ; Торонто, 1987. 332 с. (Серія: Записки НТШ, том 207).
16. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Вид. 2-е доп. та переробл. Тернопіль, 2012. 384 с.
17. Мушинка М. Гнатюк Володимир Михайлович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2006. Т. 5. С. 706–707.
18. Мушинка М. З історії дослідження фольклору українців Східної Словаччини до Першої світової війни. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Пряшів, 1965. Ч. 1. С. 181–213.
19. Мушинка М. Передмова. *Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства*. Вид. 2-е доп. та переробл. Тернопіль, 2012. С. 4–16.
20. Мушинка М. Стежками життя з Володимиром Гнатюком. *Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства*. Вид. 2-е доп. та переробл. Тернопіль, 2012. С. 323–354.

21. Мушинка М. Фолклор Руснацох Войводини. Перша часц: народи обряди и шпиванки. Нови Сад, 1988. 240 с.
22. Мушинка М. Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці та культурі : автореф. ... д-ра філол. наук. Київ, 1992. 33 с.
23. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Т. 3. Присвячений пам'яті Володимира Гнатюка / гол. ред. М. Мушинка. Пряшів, 1967. 464 с.
24. Ребрик Н. Чин Миколи Мушинки. *Історична правда*. 13 вересня 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/09/13/164293/> (дата звернення: 31.10.2025).
25. Сергієнко В. Микола Мушинка: In memorem. *Матеріали до української етнології*. 2024. 23 (26). С. 170–179.
26. Сірка Й. Відійшов у вічність символ Вченого, якого знають українці на всіх континентах. Микола Мушинка (20 лютого 1936 р. – 12 вересня 2024 р.). 21 вересня 2024. *New Pathway – Новий Шлях*. URL: <https://lnk.ua/YNg5dPpeZ> (дата звернення: 31.10.2025).
27. Слово коліски нашої. Володимир Гнатюк про Карпатську Русь-Україну. Бібліографічний покажчик / Упор. М. Мушинка. Ужгород, 1991. 32 с.
28. У всякого своя доля... Розмова Ярослава Шуркалі з Миколою Мушиною. Пряшів, 2016. 398 с.
29. Черемшинський О. Рецензія на рукопис монографії «Володимир Гнатюк» доктора, кандидата наук Миколи Мушинки. *Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Вид. 2-е доп. та переробл.* Тернопіль, 2012. С. 319–322.
30. Mušinka M. Hnat'uk Volodymyr Mychajlovych. *Encyklopedia Beliana*. Bratislava, 2001. Zv. VI. S. 60.
31. Návrh na vedeckú konferenciu venovanú 100. Výročiu narodenia Volodymyra Hnat'uka a Filareta Kolessu. *Приватний архів М. Мушинки*. 3 арк.
32. Potvrdenie. 06.06.1968. *Приватний архів М. Мушинки*. 1 арк.
33. Potvrdenie. 31.05.1968. *Приватний архів М. Мушинки*. 1 арк.

References:

1. Avtobiohrafia prof. Mykoly Mušinky, d-ra filol. Nauk, inozemneho chlena NAN Ukrainy. *Mykola Mušinka – 85 / Upor. O. Mušinka, red. M. Iliuk. Priashiv, 2021. S. 5–6.*
2. Varkhol N. Folklorystychni zdotuky akademika Mykoly Mušinky: (z nahody 75-richchia vchenoho). *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. 2011. № 1. S. 7–17.
3. Vid Naukovoho tovarystva im. Shevchenka do Ukrainskoho vilnoho universytetu. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii / upor. M. Mušinka. Kyiv, Lviv, Priashiv, Miunkhen, Paryzh, Niu-York, Toronto, Sidnei, 1992. 420 s.
4. Volodymyr Hnatiuk. Bibliohrafia drukovanykh prats / Upor. M. Mušinka. Edmonton, 1987. 148 s.
5. Volodymyr Hnatiuk: folkloryst, etnohraf, literaturoznavec (1871–1926): bibliohrafichni pokazhchyk / Departament kultury ta turizmu Ternopil'skoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, Ternopil'ska oblasna universalna naukova biblioteka. Ternopil, 2021. 176 s. (Rodom z Ukrainy; vyp. 11).
6. Zhulynskyi M. Nevtomnyi trudar na nyvi ukrainoznavstva. Pamiati profesora Mykoly Mušinky. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2024. № 10. S. 79–82.
7. Karas H. Mykola Mushynka i ukrainska folklorna ta muzychna kultura (iuvileini uzahalnennia z nahody 80-richchia vchenoho). *Folklorystyka. Prykarpatskyi visnyk NTSh. Slovo*. 2015. № 2 (30). S. 429–438.
8. Kolesa krutiatsia... Bio-biliohrafia akademika Mykoly Mušinky. Knyha 1. Spohady / Uklav O. Mušinka. Priashiv, 1998. 127 s.
9. Livinskyi O. U Priashevi vidiishov u krashchyi svit vidomyi vchenyi-ukrainist Mykola Mušinka. *ProUkrainu*. 14.09.2024. URL: <https://proukrainu.blesk.cz/pro-nas/> (31.10.2025).
10. Myshanych O. Vydatnyi doslidnyk ukrainskoho folkloru (Shtrykhy do portreta chlena-korespondenta NAN Ukrainy Mykoly Mušinky). *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. 2002. № 5–6. S. 14–19.
11. Mozer M. Vstup. Zhyttia, prysviachene ukrainistyti. *U vsiakoho svoia dolia... Rozмова Yaroslava Shurkaly z Mykoloiu Mušinkoïu*. Priashiv, 2016. S. 13–15.
12. Mušinka M. Volodymyr Hnatiuk – doslidnyk folkloru Zakarpattia. Paryzh; Miunkhen, 1975. 116 s. (Zapysky NTSh, tom 190).
13. Mušinka M. Volodymyr Hnatiuk. Zhyttia ta yoho diialnist v haluzi folklorystyky, literaturoznavstva ta movoznavstva. Paryzh; Niu-York; Sidnei; Toronto, 1987. 332 s. (Serii: Zapysky NTSh, tom 207).
14. Mušinka M. Volodymyr Hnatiuk. Zhyttia ta yoho diialnist v haluzi folklorystyky, literaturoznavstva ta movoznavstva. Vyd. 2-e dop. ta pererobl. Ternopil, 2012. 384 s.
15. Mušinka M. Hnatiuk Volodymyr Mykhailovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, 2006. T. 5. S. 706–707.
16. Mušinka M. Z istorii doslidzhennia folkloru ukrainsiv Skhidnoi Slovachchyny do Pershoi svitovoi viiny. *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury v Svydnyku*. Priashiv, 1965. Ch. 1. S. 181–213.
17. Mušinka M. Peredmova. *Mušinka M. Volodymyr Hnatiuk. Zhyttia ta yoho diialnist v haluzi folklorystyky, literaturoznavstva ta movoznavstva. Vyd. 2-e dop. ta pererobl.* Ternopil, 2012. S. 4–16.
18. Mušinka M. Stezhkamy zhyttia z Volodymyrom Hnatiukom. *Mušinka M. Volodymyr Hnatiuk. Zhyttia ta yoho diialnist v haluzi folklorystyky, literaturoznavstva ta movoznavstva. Vyd. 2-e dop. ta pererobl.* Ternopil, 2012. S. 323–354.
19. Mušinka M. Folklor Rusnatsokh Voivodyny. Persha chasts: narody obriady y shpyvanky. Novy Sad, 1988. 240 s.
20. Mušinka M. Folkloryst Volodymyr Hnatiuk i yoho mistse v ukrainskii nauki ta kulturi: avtoref. ... d-ra filol. nauk. Kyiv, 1992. 33 s.

21. Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury u Svydnyku. T. 3. Prysviachenyi pamiaty Volodymyra Hnatiuka / hol. red. M. Mušinka. Priashiv, 1967. 464 s.
22. Rebryk N. Chyn Mykoly Mushynky. *Istorychna pravda*. 13 veresnia 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/09/13/164293/> (data zvernennia: 31.10.2025).
23. Serhiienko V. Mykola Mušinka: In memoriam. *Materialy do ukrainskoi etnolohii*. 2024. 23 (26). S. 170–179.
24. Sirka Y. Vidiishov u vichnist symvol Vchenoho, yakoho znaiut ukrainci na vsikh kontynentakh. Mykola Mušinka (20 liutoho 1936 r. – 12 veresnia 2024 r.). 21 veresnia 2024. *New Pathway – Novyi Shliakh*. URL: <https://lnk.ua/YNg5dPpeZ> (data zvernennia: 31.10.2025).
25. Slovo kolysky nashoi. Volodymyr Hnatiuk pro Karpatsku Rus-Ukrainu. Bibliorafichnyi pokazhchyk / Upor. M. Mušinka. Uzhhorod, 1991. 32 s.
26. U vsiakoho svoia dolia... Rozmova Yaroslava Shurkaly z Mykoloiu Mušinkoiu. Priashiv, 2016. 398 s.
27. Cheremshynskiy O. Retsenziia na rukopys monohrafii «Volodymyr Hnatiuk» doktora, kandydata nauk Mykoly Mušinky. *Mušinka M. Volodymyr Hnatiuk. Zhyttia ta yoho diialnist v haluzi folklorystyky, literaturoznavstva ta movoznavstva. Vyd. 2-e dop. ta pererobl.* Ternopil, 2012. S. 319–322.
28. Mušinka M. Hnatiuk Volodymyr Mychajlovyč. *Encyklopedia Beliana*. Bratislava, 2001. Zv. VI. S. 60.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 07.01.2026

Прорецензовано: 09.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: v.balukh@chnu.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0001-5633-5035>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-104-110>

Балух В. Митрополит Ісидор і Флорентійська унія: спроба повернення статусу Київської митрополії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 104–110.

УДК: 678«1439»:271.222(477)-722.51

Василь Балух,

доктор історичних наук, професор кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

МИТРОПОЛИТ ІСИДОР І ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ: СПРОБА ПОВЕРНЕННЯ СТАТУСУ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Стаття присвячена аналізу однієї з найбільш болючих проблем церковно-релігійного життя – поєднанню католицького Заходу й православного Сходу, спроба якого була здійснена на Ферраро-Флорентійському соборі 1438–1439 рр., та ролі в цьому процесі митрополита Київського Ісидора.

Констатовано, що унія з самого початку носила більш політичний, а ніж церковно-догматичний характер. Обидві сторони ставили перед собою власні цілі: Візантія прагнула здобути союзника в боротьбі з турками, а Римський Апостольський престол – зміцнити позиції папства після Базельського собору за рахунок підкорення Православної церкви.

У процесі дослідження виявлено, що призначення Ісидора Солунського митрополитом Київським, якій відіграв важливу роль в укладенні унії, мало на меті не лише поширити унійні ідеї на православному Сході, а й відновити статус Київської митрополії.

До причин невдачі унії можна віднести неоднозначну позицію щодо цих ідей світської влади (Польщі, Московії), опозицію з боку частини візантійського духовенства й несприйняття іншими східними патріархатами. Проте історія показує, що радше можливим є об'єднання економічних, політичних і культурних інтересів, ніж подолання православно-католицького непорозуміння, яке багато століть поспіль бентежить християнський світ.

Ключові слова: Апостольський престол, Візантійська імперія, Константинопольський патріархат, Ісидор, Київська митрополія, унія, Русь, філіокве, Флоренція.

Vasyl Balukh

ISIDORE OF KYIV AND THE UNION OF FLORENCE: AN ATTEMPT TO RESTORE THE STATUS OF THE KYIV METROPOLIS

The article is devoted to the analysis of one of the most painful problems of church and religious life – the union of the Catholic West and the Orthodox East, an attempt at which was made at the Ferrara-Florence Council of 1438–1439, and the role of Metropolitan Isidore of Kyiv in this process.

It has been established that the union from the very beginning was more political than ecclesiastical and dogmatic in nature. Both sides set their own goals: Byzantium sought to gain an ally in the fight against the Turks, and the Apostolic See sought to strengthen the position of the papacy after the Council of Basel by subjugating the Orthodox Church.

In the process of research, it was revealed that the appointment of Isidore of Thessalonica as Metropolitan of Kyiv, who played an important role in concluding the union, was aimed not only at spreading union ideas in the Orthodox East, but also at restoring the status of the Kyiv Metropolis.

The reasons for the union's failure include the ambiguous position of secular authorities (Poland, Muscovy) regarding these ideas, opposition from part of the Byzantine clergy, and rejection by other Eastern patriarchates. However, history shows that it is more possible to unite economic, political, and cultural interests than to overcome the Orthodox-Catholic misunderstanding that has troubled the Christian world for many centuries. And this is natural, because religion is once again becoming a moral imperative of society. It is this church-religious confrontation, generated by Latin hegemonism and Byzantine pretensions, that remains insurmountable to this day.

Keywords: Apostolic See, Byzantine Empire, Patriarchate of Constantinople, Isidore, Kyiv Metropolis, union, Rus, filioque, Florence.

Після Великої схизми між церквами Заходу і Сходу питання унійності неодноразово піднімалися не лише на церковному, а й державному рівнях. Особливо гостро воно постало в період османської загрози для Візантійської імперії. Першою спробою об'єднання стала Ліонська унія 1274 р., неприйнята на Сході та засуджена Константинопольським собором 1285 р.

Реальнішою виглядала Флорентійська унія 1439 р., безпосереднім і активним учасником якої був митрополит Київський Ісидор Солунський. Проте й вона виявилася безуспішною. Були й інші успішніші (наприклад Берестейська унія 1596 р.) та менш важливі (як-от Ужгородська, 1649 р.; Мукачівська, 1664 р. тощо).

Утворення Європейського Союзу, членами якого є держави з різним адміністративним устроєм, розмаїтою ідейно-культурною спадщиною, протилежними релігійними світоглядами знову і знову ставлять на порядок денний проблему єдності Християнської Церкви.

Не залишалися осторонь цієї проблеми і предстоятелі Київської митрополії. Особливу роль у спробах її вирішення відіграв митрополит Київський Ісидор (1437–1458), який прагнув утвердити цим особливий статус Київської митрополії на православному Сході.

Такі спроби продовжуються й понині. Так 29 листопада 2025 р. у підписаній декларації, присвяченій 1700-річчю Першого Вселенського (Нікейського) собору, папа Римський Лев XIV та Вселенський патріарх Варфоломій I висловили бажання відновити «повне сопричастя» між Католицькою та Православною церквами. Саме цьому питанню присвячене наше дослідження, яке залишається актуальним і дотепер.

Об'єктом дослідження є концептуалізація унійної проблематики в контексті дослідження історії Українського православ'я, а **предметом** – участь митрополита Ісидора в укладенні Флорентійської унії та причини її невдачі.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі митрополита Київського Ісидора у процесі поєднання католицького Заходу і православного Сходу на прикладі Ферраро-Флорентійської унії.

Виходячи з мети, поставлені такі **завдання**:

- визначити причини укладення унії та її політичний характер;
- проаналізувати роль Ісидора у проведенні Ферраро-Флорентійського собору;
- виявити основні проблеми, з яких велися дискусії на Соборі;
- означити ставлення до унії на православному Сході, зокрема на території Київської митрополії;
- визначити причини несприйняття унійних ідей;
- накреслити перспективи поєднання латинського Заходу і православного Сходу.

Роль митрополита Київського Ісидора у прийнятті Флорентійської унії та поширенні унійних ідей на православному Сході була предметом зацікавленості багатьох істориків і богословів. Серед них В. Балух [1; 7], Б. Бучинський [2-3], І. Власовський [4], С. Головащенко [5], Б. Гудзяк [6], Н. Кочан [8], Ф. Марисюк [9], М. Чубатий [11], В. Шевченко [12] та ін. Проблема укладення Флорентійської унії розглядалася й низкою закордонних дослідників – А. Зіглер [18], Я. Коженовський [14], А. Левіцький [15] тощо.

Відчуваючи неминучу загрозу з боку османів, імператор Іоан VIII Палеолог спільно зі східним духовенством, убачив можливість військової допомоги від Заходу в церковному об'єднанні. І це, незважаючи на опір духовенства і партії зилотів, думки яких на поч. XV ст. озвучив візантійський полеміст Йосиф Врієнній: «Нехай ніхто не обманюється спокусливими надіями, що італійські союзницькі війська рано чи пізно прийдуть до нас. Хоча вони прикидаються, що стануть на наш захист, але вони візьмуть зброю для того, щоб зруйнувати наше місто, народ і ім'я» [1, с. 185]. Незважаючи на це, імператор шукав прихильником цієї ідеї серед архієреїв і духовенства, розглядаючи унію з суто політичної точки зору.

Але, якщо у Візантії розглядали унію як акт укладання союзу із західними правителями для користі державі, то у Ватикані – як політичний акт – спочатку для зміцнення престижу папи після Базельського собору, а потім – для підпорядкування Апостольському престолу Православної церкви. Тобто цілі були різними, а прагнення співпадали. Богословська ж складова стояла на другому плані.

Шукаючи підтримки, імператор призначив патріархом свого однодумця Йосифа II. Слід відзначити, що частина грецьких ієрархів бажали унії з релігійних мотивів (патріарх Йосип II, архієпископ Віссаріон, ігумен одного з Константинопольських монастирів Ісидор та ін.). Особливу роль імператор надавав слов'янському православному Сходу, висвятивши на Київську митрополію грека чи болгарина Ісидора Солунського, знавця слов'янської мови, оратора й дипломата, прихильника унії:

«Унія створить великий пам'ятник, якому позаздрить Родосський Колос, верх якого сягає неба і чий блиск буде видно на Сході і на Заході» [1, с. 186].

Цьому сприяла ситуація, що склалася в Київській митрополії. 1435 р. з невідомих причин загинув митрополит Герасим, спалений противниками у Вітебську. Цим скористалася Московія, де нарекли митрополитом Київським єпископа Рязанського Іону, якого князь московський Василій II відправив на поставлення до Константинополя. Однак, як ми відзначали, там уже висвятили Ісидора [4, с.115-116].

Ким був Ісидор і які причини спонукали його стати прихильником унії?

Майбутній митрополит народився в південній Греції (Салоніках). Можливо, був членом родини Палеологів або принаймні пов'язаний із нею. Він прибув до Константинополя, постригся в ченці і там був призначений ігуменом монастиря святого Димитрія. Добре знав латинь і мав значну славу як теолог і досвідчений оратор.

Це був час, коли константинопольський двір, напередодні його остаточного знищення турками, розглядав можливість порятунку від західних князів у результаті возз'єднання з Римом. У 1434 р. Іоан VIII Палеолог (1425–1448) відправив Ісидора до Базеля у складі посольства для початку переговорів на Базельському соборі. Тут він виголосив знамениту промову про пишноту Римської імперії в Константинополі, але його зусилля не привели до об'єднання церков.

Будучи вихований у візантійських традиціях, турбуючись про майбутнє своєї держави та поставлений імператором на Київську кафедру, Ісидор проникся ідеєю об'єднання церков. Тоді Київська кафедра обіймала всі православні єпархії на слов'янському сході. Долучити таку територію до об'єднаного процесу було дуже важливо з кількох причин. Оскільки Західна церква, переживши Велику схизму, почала зміцнювати не лише церковний, а й політичний авторитет, Візантія сподівалася на всебічну військову допомогу від європейських країн. Однак за допомогу потрібно було йти на певні поступки. Візантійський імператор і патріарх вирішили поступитися Заходу за рахунок православного Сходу, оскільки в державі Церква й імператорська влада завжди були взаємозалежними [6, с. 49].

Неоднозначною була й ситуація на сході Європи, де набирала потуги Московія. Свідченням стало не лише перенесення осідку Київського митрополита в Москву (1325), а й прагнення Московії мати свою Церкву. Тому початок XV ст. позначився гострою боротьбою між Великим князівством Литовським, Московією і Константинополем за Київську кафедру. 1415 р. з ініціативи литовського князя Вітовта місцеві єпископи поставили митрополитом Київським і всієї Русі Григорія Цамблака [5, с. 221]. Цим була продемонстрована як антимосковська, так і антивізантійська позиція Православної церкви в українсько-білоруських землях. Проте, після смерті Цамблака (1420) й українсько-білоруськими, й московськими єпархіями ще керували спільні митрополити.

Митрополит Ісидор прибув у Москву в квітні 1437 р. і відразу зустрів несприйняття. Можливо саме тоді в нього зародилися плани, що привели до підтримки унійної ідеї та відродження за допомогою неї впливу і могутності Київської митрополії. Правда, викликає подив, чому Ісидор прибув не в давній осідок митрополії, м. Київ, а поїхав до Москви. Єдиним виправданням може служити уже десятилітня традиція перебування осідку в столиці Московії. Так чи інакше, точно судити про плани митрополита не приходиться через відсутність автентичних джерел.

Постає ще одне питання: як Ісидора відпустили на собор у Феррару? Ми пояснюємо це ще існуючим авторитетом візантійського імператора і прагненням отримати підтримку від патріарха Константинопольського щодо автокефалії Московської церкви.

Зібраний спочатку у Феррарі (8 січня 1438 – 10 січня 1439), а згодом у Флоренції (26 лютого 1439 – 26 травня 1442), собор після обговорення і погодження чотирьох спірних питань між Західною і Східною церквами (наука про Святого Духа, про чистилище, про опрісноки та примат папи), 6 липня 1439 р. проголосив соборну постанову про возз'єднання церков. На одній із сесій Собору головував митрополит Ісидор [13, р.174].

Унійний акт підписали 16 кардиналів, 59 архієпископів і єпископів, 4 глави великих чернечих орденів, 41 опат латинських монастирів. Не погодилися з умовами унії Ефеський митрополит Марк та Ставропільський митрополит Ісая. До більшості приєдналися й представники Руської церкви, а саме митрополит Київський Ісидор і єпископ Авраамій [12, с.143].

У наше завдання не входить розгляд полеміки на Соборі, оскільки пріоритетним є сприйняття і реалізація унійних ідей руським церковним проводом. Уже після підписання унійного акта ще в Італії з ним не погодилися члени руської делегації чернець Симеон і боярин Фома [12, с.147].

Частина дослідників пояснює цей протест особистими непорозуміннями з митрополитом Ісидором, якого вже тоді піднесли до гідності кардинала [14, р. 31-32]. Згодом до Симеона й Фоми приєднався підписант акта Авраамій, який по дорозі на Русь у столиці Угорщини Будині зрікся свого рішення. Проте, загалом у ставленні до унійних справ переважав позитивізм, на відміну від подій у самій Візантії, де навіть частина учасників Собору відмовилися від унії, заявивши, що їх насильно змусили підписати соборну угоду. А патріархи Александрійський, Антіохійський і Єрусалимський на Соборі в Єрусалимі 1443 р. проголосили анафему всім учасникам укладення акту про возз'єднання.

Ісидор при поверненні в руські землі ще в Будині виголосив Окружне послання до православних вірян Польщі, Литви, Лівонії та Московії [17, р. 77].

Радо вітали руську делегацію в Польщі (Краків, Перемишль, Холм), де проголосили про урівняння в правах католицьких і православних єпископів.

Непогано складалася для Ісидора ситуація на українських землях Великого князівства Литовського, оскільки митрополит отримав підтримку князівських і боярських родин Вишневецьких, Загоровських, Збаразьких, Острозьких, Семашків, Чорторійських – спадкоємців великих князів Київських. А в Києві з нагоди приїзду митрополита Київського князь Олександр Володимирович (Олелько) розпорядився передати йому всі маєтності собору св. Софії [12, с. 149].

Підтримав ідею унії князь Смоленський Юрій Лінгвінович, який до прибуття у місто ув'язнив учасника Ферраро-Флорентійського собору ченця Симеона, що відмовився від унії.

Правда, окрім схвальних реляцій, бували й випадки ворожого ставлення до репрезентанта унії. Наприклад, у Львові русини неприхильно поставилися до проведення Ісидором служби Божої в східному обряді в головному костелі латинської архієпископії [18, s. 86]. А київський князь Олелько у виданій Ісидору грамоті пропустив його титули папського легата і кардинала [12, с. 150]. Отже, руські й литовські правителі приймали Ісидора лише як православного митрополита, а не як легата папи.

На нашу думку, відкритий виступ проти унії в південноруській православній Русі був неможливий із кількох причин. По-перше, польські та литовські католицькі правителі (єпископ Краківський Збігнев Олесьніцький, єпископ Віленський Матвій та архієпископ Ризький Генінг) у той час не визнавали законності обрання Папи Євгенія IV і були прихильниками «антипапи» Фелікса V. Тому унія, підтверджена Євгенієм IV, не мала для них жодного значення. По-друге, різні політичні причини заважали польському королю Владиславу III займатися внутрішніми проблемами, в т. ч. і церковними. Тому ніхто тут проти унії не виступав.

Водночас у Москві, дізнавшись про несприйняття унії на Сході, князь Московський Василій II та його оточення зайняли неоднозначну позицію щодо рішень Ферраро-Флорентійського собору.

І коли Ісидор урочисто в'їхав до Москви, перед ним несли латинський хрест і три булави, які знаменували кардинальський сан. В Успенському соборі при оголошенні многоліття Ісидор замість патріарха вимовив ім'я Папи Євгенія IV, а потім зачитав папське послання про унію і текст угоди. Вчинок Ісидора відразу викликав негативну реакцію Василя II, і митрополита ув'язнили в Чудівський монастир. Згідно з гіпотезою, Ісидор, ув'язнений у Чудовому монастирі московського кремля, склав рецепт першої російської горілки. Володіючи спеціальними знаннями та дистиляційними приладами, він став автором нового алкогольного напою вищої якості. Це «хлібне вино», як його спочатку називали, довгий час вироблялося виключно у Великому князівстві Московському і в жодному іншому князівстві Руському (така ситуація зберігалася до епохи промислового виробництва). Тому цей напій довгий час асоціювався з Москвою. А перше письмове вживання слова горілка в офіційному російському документі в його сучасному значенні датується указом імператриці Єлизавети Петрівни від 8 червня 1751 р., який регулював право власності на горілчані заводи [7, с. 412].

На четвертий день після приїзду Ісидора спішно скликали церковний собор у присутні єпископів – Суздальського Авраамія, Ростовського Єфрема, Рязанського Іони, Коломенського Варлаама, Сарайського Іова і Пермського Герасима, які засудили «латиньство» Ісидора [10, с. 356].

Однак, уже 15 жовтня 1441 р. Ісидор втікає з монастиря, а Василій II заборонив його переслідувати. Навіть коли митрополита заарештували в Твері, Василь II запропонував тверському князю Борису Олександровичу звільнити Ісидора і дати йому можливість переїхати в Литву [12, с. 151].

Дорогою на Захід Ісидор відвідав Галичину й Угорщину, де в 1443 р. провів переговори з польсько-литовсько-угорським королем Владиславом III Варненчиком, у результаті яких останній видав привілей про вільне сповідання християнами східного обряду в усіх королівських володіннях та урівняння їх у правовому статусі з католиками [11, с. 202]. Проте досить швидко у битві

з турками під Варною загинув король Владислав III та помер прибічник унії Константинопольський патріарх Митрофан II.

Слід відзначити досить обережні, вичікувальні, а навіть нерішучі дії московського князя Василя II. І це проявлялося не лише в досить толерантному ставленні до митрополита Ісидора, бо 1441 р. він звернувся до патріарха Константинопольського з послання, а в 1443 р. – до імператора, де підтримував унію з Римом [3, с. 29-31]. Це свідчило про те, що князь і московське духовенство так і не зважилися на офіційний розрив із Церквою, яка уклала Флорентійську унію. Не отримавши жодної відповіді з Константинополя, Василій II тривалий час очікував, перш ніж відкрито оголосити про розрив із Константинопольським патріаршим престолом.

Усе це спонукало Ісидора вирушити в Рим, звідки, за дорученням Папи Євгенія IV, відправився до Константинополя, де справляв свій архієрейський послух як митрополит Київський до 1448 р. Однак відбутися на Русь йому так і не вдалося через ряд причин (смерть імператора Іоана VIII Палеолога, поразка хрестоносців від османів на Косовому полі тощо).

Отже, доволі поширена думка про те, що нібито з другої половини XV ст. клір і миряни Київської митрополії були налаштовані проти укладеної Ферраро-Флорентійської унії, що всі одноставно і безапеляційно виступали проти підкорення папі Римському, – корінним чином іде врозріз зі всіма викладеними фактами. Тобто Руська церква законним чином не відкинула проголошеного об'єднання. Сталося так, що світська влада, при сприянні їй деяких представників духовенства, добилася того, що проголошена унія не була втілена у життя.

Водночас у Москві Московським митрополитом без дозволу Константинопольського патріарха було обрано Рязанського єпископа Іону (1448), що свідчило про прагнення Московії мати автокефальну церкву будь-яким способом, навіть неканонічним.

А 1453 р. перестала існувати православна держава греків. Перед падінням Константинополя Ісидор субсидював ремонт укріплень за власний кошт і був поранений у перші години пограбування столиці. Йому вдалося уникнути різанини, одягнувши мертве тіло в кардинальські мантії. Поки турки відрізали йому голову та показували вулицями, справжній кардинал відправився до Малої Азії з кількома незначними в'язнями як раб, а пізніше знайшов безпеку на Криті.

До цього добавилася зміна політики Польщі, яка уклала з Московією Віленську угоду 1449 р., що після обрання Іони ставила під сумнів визнання Ісидора духовним зверхником Русі [12, с. 155]. А також проявилася антиунійна політика східних патріархів, які скликали в 1450 р. Константинопольський собор, де викляли Флорентійську унію.

Не краще поводитися і представники латинського духовенства, зокрема польські архієреї. Польський дослідник XIX ст. Анатолій Левіцький відзначав: «Польща хотіла церковної унії, однак не такої, яка була укладена у Флоренції, з рівністю обох обрядів. Польща хотіла унії за латинським обрядом» [15, с. 259].

Проте, все таки, ще залишалися прихильники унії, особливо серед архієреїв. До них відносився Ісидор разом з учасником Флорентійського собору митрополитом Віссаріоном, а також Римські папи Калікст III і Пій II. Так, 1458 р. папа Калікст звернувся з листом до православного духовенства, в якому, з-поміж іншого, роз'яснював проблему філіоуе, як її трактував Ферраро-Флорентійський собор, також призначив папською буллою єпископом Галича константинопольського інока Макарія [13, р. 138-139].

До цього ж часу відноситься й висвячення, за взаємною згодою Риму і Константинополя, на митрополита Київського учня та однодумця Ісидора Григорія II Цамблака. У листі до польського короля Казимира папа Пій II брав під захист претендентів на Київську митрополію, призначених Константинополем, а самопроголошеного митрополита Іону називав уособленням «беззаконня і зла» [6, с. 50]. Це рішення, швидше за все, скасовувало умови Віленської угоди між Московією і Польщею. А митрополита Григорія визнали сім із дев'яти православних єпископів Польщі і Литви.

Сам же Ісидор 1455 р. повернувся до Риму і став єпископом Сабіни, імовірно прийнявши латинський обряд. Папа Пій II (1458–1464) згодом надав йому два титули поспіль, латинського патріарха Константинополя та архієпископа Кіпру, жоден з яких він не міг перетворити на реальну юрисдикцію.

Похований у Ватиканській базиліці. Це був останній митрополит, обраний і поставлений для всієї Русі в Константинополі. Після цього Московська митрополія відділилася від Київської, і в Москві почали обирати митрополитів без погодження та благословення патріарха. У 1458 р.

Константинопольський патріарх реорганізував Київську митрополію та надав українським митрополитам титул Київські, Галицькі та всієї Русі.

1459 р. у Москві скликали собор, на якому були лише московські попи, що прийняв рішення підтримати Іону, а Григорія не визнавати та продовжити антипапську і антиунійну політику [12, с. 159]. Отже, можна стверджувати, що Московія протиставила себе не лише Риму, а й Константинополю. Це були початки московського месіанізму, який із часом буде претендувати на провідну роль у Вселенському православ'ї, довершеністю якої стала теорія «Москва – Третій Рим». І, можливо, його загрозу передбачав саме митрополит Київський Ісидор, який шляхом долучення до процесу возз'єднання церков намагався відновити вплив і статус Київської митрополії.

Отже, надії на зближення церков у результаті Ферраро-Флорентійської унії на території Великого князівства Литовського, Польщі і Московії, незважаючи на потуги митрополита Ісидора, були змарновані. Несприйняття унійних ідей на православному Сході призвело до ускладнення православно-католицьких стосунків, що згодом спричинило військові конфлікти на міждержавному рівні.

Призначення митрополитом Київським учня Ісидора Григорія Болгарина, прихильника унії, викликало категоричне несприйняття Московським князівством і завершилося поділом Київської митрополії, після чого стало зрозумілим прагнення Москви до відокремлення її від Константинополя і започаткування ідей московського месіанізму. А загалом вище згадані події поклали початок занепаду православ'я на українсько-білоруських землях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Балух В. Чому не вдається поєднати католицький Захід і православний Схід? (на прикладі Ферраро-Флорентійського собору 1438–1439 рр.). *Буковинський журнал*. 2014. № 4 (94). С. 182–202.
2. Бучинський Б. Змагання до руської унії з Римом в р. 1498–1506. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1909. Кн. IV. С. 100–136.
3. Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. I. Ісидорова унія. *Записки наукового товариства ім. Шевченка* (далі НТШ). Львів, 1902. Т. LXXXV. Кн. V. С. 21–42.
4. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви: в 4 т. Т. I (X–XVII). Нью-Йорк, 1955. С. 115–119.
5. Головащенко С. Історія християнства. Київ, 1999. 352 с.
6. Гудзяк Б. Грецький Схід, Київська митрополія і Флорентійська унія. *Записки НТШ*. Львів, 1994. Т. ССХХVIII. С. 48–64.
7. Ілюстрована історико-богословська енциклопедія: в 5 т. / голова ред. В.О. Балух та ін. Чернівці, 2025. Т. 2. 480 с.
8. Кочан Н. Флорентійська унія і Київська митрополія. До проблеми розвитку та втілення ідеї унії церков. *Знаки часу. До проблеми порозуміння церков*. Київ, 1999. С. 25–43.
9. Марисюк Ф., д-р. Питання унії русинів з Римом в часах Констанцького собору (причини до історії унії). *Січ. Альманах*. Львів, 1908. С. 283–329.
10. Полное собрание русских летописей..., изданных Археографической комиссией. Спб., 1853. Т. VI. 358 с.
11. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Рим ; Нью-Йорк, 1976. Т. II. Ч. 1. 263 с.
12. Шевченко В.В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Русі-Україні добережестейського періоду. Київ, 2002. 416 с.
13. *Documenta Pontificum historiam Ucrainae illustrantia* / ed. A. Velykyj. Romae, 1953. Vol. 1. XX. 699 p.
14. *Kozreniowski J. Analecta Romana, guae historiam Poloniae saec XVI illustrant. Scriptores rerum*. Cracjviae, 1894. V, XV. 357 h.
15. *Levicki A. Unia Florenska w Polsce. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Kraków, 1899. T. 38. Ser. 2. S. 205–274.
16. *Syropulos. Vera historia unionis non vere inter Grecos et Latinos sive Concilii Florentini exactissima narratione Grese scripta* / ed. Robert Greyghton. Haaga, 1660. Sect. III-IV. Cap. I, 17.
17. *Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia* (1410–1572). Romae, 1861. Vol. II. XXIV. 782 p.
18. *Zigler A. Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche*. Würzburg, 1938. 158 s.

References:

1. Balukh V. Chomu ne vdaetsia poiednaty katolytskyi Zakhid i pravoslavnyi Skhid? (na prykladі Ferraro-Florentiiskoho soboru 1438–1439 rr.). *Bukovynskiy zhurnal*. 2014. № 4 (94). S. 182–202.
2. Buchynskiy B. Zmahannia do ruskoi unii z Rymom v r. 1498–1506. *Zapysky Ukrainkoho naukovooho tovarystva v Kyievi*. Kyiv, 1909. Kn. IV. S. 100–136.
3. Buchynskiy B. Studii z istorii tserkovnoi unii. I. Isydorova unii. *Zapysky naukovooho tovarystva im. Shevchenka (dali NTSh)*. Lviv, 1902. T. LXXXV. Kn. V. 21–42.
4. Vlasovskiy I. Narysy istorii Ukrainkoi Pravoslavnoi Tserkvy: v 4 t. T. I (X–XVII). Niu-York, 1955. S. 115–119.
5. Holovashchenko S. Istoriiia khrystyianstva. Kyiv, 1999. 352 s.

6. Hudziak B. Hretskyi Skhid, Kyivska mytropoliia i Florentiiska unii. *Zapysky NTSh*. Lviv, 1994. T. CCXXVIII. S. 48–64.
7. Ilustrovana istoryko-bohoslovska entsyklopediia: v 5 t. / holova red. V.O. Balukh ta in. Chernivtsi, 2025. T. 2. 489 s.
8. Kochan N. Florentiiska unii i Kyivska mytropoliia. Do problemy rozvytku ta vtilennia idei unii tserkov. *Znaky chasu. Do problemy porozuminnia tserkov*. Kyiv, 1999. S. 25–43.
9. Marysiuk F., d-r. Pytannia unii rusyniv z Rymom v chasakh Konstanskoho sobora (prychyny do istorii unii). *Sich. Almanakh*. Lviv, 1908. S. 283–329.
10. Chubatyi M. Istorii khrystyianstva na Rusy-Ukraini. Rym ; Niu-York, 1976. T. II. Ch. 1. 263 s.
11. Shevchenko V.V. Pravoslavno-katolytska polemika ta problemy uniinosti v zhytti Rusy-Ukrainy doberesteiskoho periodu. Kyiv, 2002. 416 s.
12. *Documenta Pontificum historiam Ucrainae illustrantia* / ed. A. Velykyj. Romae, 1953. Vol. 1. XX. 699 p.
13. Kozreniowski J. *Analecta Romana, guae historiam Poloniae saec XVI illustrant*. Scriptores rerum. Cracjviae, 1894. V, XV. 357 h.
14. Levicki A. Unia Florenska w Polsce. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Kraków, 1899. T. 38. Ser. 2. S. 205–274.
15. Syropulos. *Vera historia unionis non vere inter Grecos et Latinos sive Concilii Florentini exactissima narratione Grese scripta* / ed. Robert Greyghton. Haaga, 1660. Sect. III–IV. Cap. I, 17.
16. Theiner A. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae getntiumgue Finitimarum Historiam illustrantia (1410–1572)*. Romae, 1861. Vol. II. XXIV. 782 p.
17. Zigler A. *Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche*. Würzburg, 1938. 158 s.

Отримано: 31.12.2025

Прорецензовано: 06.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-2940-6325>

email: yeva.hanotska@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0009-0006-4317-2648>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-111-117>Годжал С., Ганоцька Є. Мануела Саенс та її участь у політичній діяльності Сімона Болівара (1822–1830 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Історичні науки»*. Острого, 2026. Вип. 37. С. 111–117.

УДК: 94(8)“1822/1830”:929

Світлана Годжал,*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»***Єва Ганоцька,***студентка Національного університету «Острозька академія»*

МАНУЕЛА САЕНС ТА ЇЇ УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СІМОНА БОЛІВАРА (1822–1830 РР.)

У статті проаналізовано діяльність Мануели Саенс як активного політичного суб'єкта в оточенні Сімона Болівара у період 1822–1830 рр. Досліджено її роль у державному апараті Великої Колумбії, зокрема участь у дипломатичному листуванні, управлінні архівами та розвідувальній діяльності. Висвітлено трансформацію її образу від «супутниці визволителя» до впливової політичної фігури, чії дії безпосередньо впливали на збереження стабільності режиму Болівара в умовах внутрішніх конспірацій та криз.

Ключові слова: Мануела Саенс, Сімон Болівар, Велика Колумбія, політичний вплив, державний апарат, Латинська Америка, гендерна історія, Визвольна війна.

Svitlana Hodzhal, Yeva Hanotska

MANUELA SAENZ AND HER PARTICIPATION IN THE POLITICAL ACTIVITIES OF SIMON BOLIVAR (1822–1830)

The article examines the multifaceted and often underestimated role of Manuela Saenz within the political and administrative structure of Gran Colombia during the pivotal years of 1822–1830. Long relegated to the periphery of historical discourse as merely the romantic partner of Simon Bolívar, Saenz is re-evaluated in this study as a significant political actor and a strategic pillar of the Liberator's state apparatus. The research focuses on her transition from an insurgent activist in Peru to a high-ranking confidante and administrative manager in Bolívar's inner circle.

Key aspects of her political influence are meticulously analyzed, including her management of Bolívar's private and state archives, which provided her with unprecedented access to sensitive diplomatic and military intelligence. The study highlights her role as an intermediary between the Liberator and various political factions, as well as her sophisticated intelligence-gathering efforts aimed at identifying and neutralizing anti-government conspiracies. Particular attention is devoted to the «September Conspiracy» of 1828 in Bogotá, where Sáenz's decisive actions not only saved Bolívar's life but also preserved the fragile continuity of the state, earning her the iconic title «Libertadora del Libertador».

Furthermore, the research explores the gendered dynamics of power in early 19th-century South America. By examining her rank as a Colonel in the Gran Colombian army and her active participation in high-level decision-making processes, the article illustrates how Saenz challenged the patriarchal social norms of the era. The author concludes that her influence was instrumental in the survival of Bolívar's political project during the turbulent final years of his presidency. This analysis shifts the historical narrative from a romanticized biography toward a structural understanding of Sáenz as a crucial participant in the state-building and crisis management of Gran Colombia. Her legacy is presented as a precursor to female political agency in Latin American history.

Keywords: Manuela Saenz, Simon Bolívar, Gran Colombia, political influence, state apparatus, Latin America, gender history, War of Independence, «Libertadora del Libertador».

Мануела Саенс Айспуру (1797–1856 рр.) традиційно постає в історії як кохана Сімона Болівара та його емоційна підтримка. Проте таке спрощене уявлення не відображає реального масштабу її ролі. У 1822–1830 рр. Мануела Саенс була активною політичною акторкою, неформально інтегрованою в державний апарат визвольного проєкту Болівара. Вона виконувала функції зв'язкової, радниці, діловода та архіваріуса, розвідниці та захисниці політичної стабільності, безпосередньо впливаючи на перебіг подій у Великій Колумбії та суміжних державах. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю перегляду ролі жінки в процесах латиноамериканського державотворення, виходячи за межі патріархального героїчного канону.

Упродовж XIX – першої половини XX ст. історіографія Латинської Америки розглядала М. Саенс переважно крізь призму її особистих стосунків із Сімоном Боліваром. Традиційні біографії Болівара (Д. Ф. Сарм'єнто [10], В. Лекуна Сальседо [6]) або ігнорували її політичну діяльність, або зводили її роль до романтичного й морального впливу на визволителя.

Починаючи з другої половини XX ст., під впливом соціальної історії та гендерних студій, відбувається переосмислення ролі Мануели Саенс. Дослідники, зокрема Памела Мюррей [8] та Інес Кінтеро [9], почали аналізувати її як активну учасницю політичних процесів. У цих працях Саенс постає не «винятком», а прикладом ширшого явища – неформальної участі жінок у державотворенні революційної доби. Так, П. Мюррей детально аргументує, що Саенс була не просто коханкою, а політичним агентом, розвідницею та полковником, яка мала власну ідеологічну позицію [8]. І. Кінтеро, венесуельська історикиня, фокусується на тому, як жінки (і Саенс зокрема) використовували неформальні мережі впливу для участі у війні за незалежність [9].

Окремий напрям історіографії зосереджується на листуванні Мануели Саенс і Сімона Болівара як джерелі для вивчення політичної культури епохи. Листи демонструють її обізнаність у питаннях управління, регіональної політики та безпеки. Вони також свідчать про те, що Болівар сприймав Саенс як співрозмовницю в політичних питаннях, а не лише як приватну особу. Публікація «Втрачених щоденників Мануели Саенс» (2005) стала актом інтелектуального спротиву офіційній історіографії, яка десятиліттями підтримувала стерильний міф про «Болівара-генія», вдаючись до «системної цензури пам'яті» та маргіналізації ролі Саенс задля збереження «героїчної чистоти» Визволителя. Відновлення суб'єктності Мануели через ці раніше вилучені з обігу документи дозволяє деконструювати ідеологізований образ «вогняного героя», розкриваючи реальну, людську динаміку боротьби за незалежність. Такий підхід не лише повертає Болівару його людський вимір, а й відкриває шлях до розуміння автентичного латиноамериканського світу, вільного від патріархальних обмежень та нав'язаних імперських наративів [1].

Сучасна ревізійницька історіографія (зокрема праці П. Мюррей [8] та С. Чамберс [3]) пропонує розглядати діяльність Мануели Саенс крізь призму інституційної крихкості держав Великої Колумбії у 1820-х рр. У цій перспективі її неформальний вплив тлумачиться як структурно зумовлена необхідність: за відсутності стабільних республіканських інститутів саме мережі особистої лояльності та приватні зв'язки ставали ключовим механізмом функціонування влади. Аналіз кореспонденції Саенс і Болівара 1823–1827 рр. демонструє, що вона фактично заповнювала вакуум державного апарату, виконуючи функції, які сьогодні належать до сфери військової розвідки, стратегічних комунікацій та державної безпеки.

Попри наявність ґрунтовних біографічних досліджень, недостатньо висвітленим залишається аспект функціонування М. Саенс як структурного елемента державного апарату в умовах інституційної крихкості молодих республік. Потребує детальнішої уваги її роль не просто як супутниці, а як вузлової ланки в системі неформальної інституціоналізації влади.

Метою статті є визначення інституційної ролі Мануели Саенс як неформального, але структурно інтегрованого суб'єкта політико-військового управління Великої Колумбії у 1822–1830 рр.

Для досягнення поставленої мети необхідно насамперед проаналізувати еволюцію історіографічного образу М. Саенс, простежуючи його трансформацію від романтизованого міфу XIX ст. до ревізійницького бачення сучасної науки. У межах дослідження передбачено визначення конкретних військово-адміністративних функцій Саенс у структурі Генерального штабу С. Болівара, зокрема її ролі в управлінні архівом, логістиці та секретарській роботі. Важливим аспектом є дослідження діяльності Саенс у системі стратегічної розвідки та контррозвідки з акцентом на її участі в заходах із дезінформації противника. Поряд із цим робота спрямована на розкриття механізмів неформального впливу Саенс на кадрову політику та комунікацію між військовим командуванням і цивільними

елітами звільнених територій. Завершальним завданням є оцінка державного значення дій М. Саенс під час «Вересневої змови» 1828 р. як ключового чинника збереження цілісності політичної системи Великої Колумбії.

Походячи з креольської еліти Кіто, М. Саенс із раннього віку перебувала під впливом ідей Просвітництва та антикоролівських настроїв. Вона народилася в Кіто 27 грудня 1797 р. та була донькою Сімона Саенса та Марії Хоакини де Айспуру. Її батько був заможним і одруженим з іншою жінкою; мати походила з заможної родини, хоча й не з вищих ешелонів суспільства. Коли дівчинці було лише шість років, вона осиротіла. Ця обставина сформувала її характер, особливо враховуючи те, що вона була близькою з двома братами, які були активними учасниками визвольної революції. Таким чином, завжди бунтівна та сповнена сили, Мануеліта незабаром стала стовпом Революції. Поки всіх молодих дівчат навчали до заміжжя, Мануела у віці дванадцяти років приєдналася до революційних визвольних сил, які розпочали повстання в Кіто 9 серпня 1809 р. Цей процес був недовгим, але не бунтівні ідеї Мануели, які супроводжували її протягом усього життя [7].

Формування революційної ідентичності Мануели Саенс відбулося під впливом трагічних подій 2 серпня 1810 р. у Кіто, де жорстока розправа роялістів над патріотами стала для неї потужним політичним стимулом. Подальший шлюб із Джеймсом Торном у 1817 та переїзд до Ліми не обмежили її діяльність приватною сферою; навпаки, Саенс використала свій соціальний статус для активної пропаганди лібертаріанських ідей. Ключовим успіхом цього періоду став її вплив на перехід роялістського батальйону «Нумансія» до лав армії патріотів, за що вона була нагороджена Орденом Сонця від протектора Хосе де Сан-Мартіна [1, р. 22-24].

У цей час Саенс фактично виконувала функції агента стратегічної розвідки. Через тісну співпрацю з Розою Кампусано вона збирала дані про характер та плани Сан-Мартіна, які згодом передала С. Болівару, що відіграло важливу роль у політичній грі навколо Гуаякіля. Остаточний розрив із Дж. Торном на початку 1822 р. збігся з її переходом до безпосередньої військової служби [1, р. 25-26].

Під час підготовки до битви при Пічінчі (*La batalla del Pichincha*), яка відбулася у травні 1822 р. Саенс виявила неабиякі здібності до тактичної розвідки: разом зі своїми слугами вона організувала операцію з вивчення ворожих позицій та укріплень. Попри відмову командування офіційно зарахувати її до бойових підрозділів через патріархальні обмеження (відсутність дозволу батька чи чоловіка), вона добровільно супроводжувала армію патріотів. На полі бою Саенс поєднувала роль солдата та медичного куратора, використовуючи свої знання для допомоги пораненим. Цей досвід став фундаментом її подальшої професійної військової кар'єри в армії Великої Колумбії [1, р. 26-27].

Зустріч Мануели Саенс із Сімоном Боліваром у червні 1822 р. в Кіто стала закономірним результатом її активної залученості до революційних процесів, що передували остаточній поразці роялістів. Ще до тріумфального в'їзду Визволителя Саенс виявила себе як ефективний логіст, забезпечуючи батальйон «Пайя» провізією за власний кошт, та як проникливий аналітик, що через дружбу з маршалом Сукре вивчала внутрішню динаміку й амбіції військового керівництва. Перший візуальний контакт під час параду 16 червня та подальше знайомство на балу перемоги в дона Хуана Ларреа миттєво трансформувалися з офіційного протоколу в інтелектуальний альянс. Болівар був вражений не лише витонченістю Мануели, а й її глибоким знанням грецьких і латинських класиків, а також здатністю фахово дискутувати про політичні, військові та дипломатичні стратегії. Визнавши в ній рівного за інтелектом партнера, Болівар запропонував Саенс статус своєї довіреної особи (*confidente*), що де-факто санкціонувало її перехід від волонтерської допомоги до безпосередньої участі в управлінні новоствореними республіками [1, р. 27-29].

Хоча М. Саенс не обіймала формальних цивільних посад, її участь у діяльності державного апарату Болівара поширювалася і на військово-політичну сферу. Вона безпосередньо перебувала при штабі Болівара під час низки кампаній, виконуючи функції, що поєднували адміністративну, інформаційну та політичну роботу.

У польових умовах Мануела Саенс діяла як секретар і архівіст Болівара: упорядковувала кореспонденцію, зберігала копії наказів, маніфестів і дипломатичних листів, передавала інструкції офіцерам та цивільним адміністраторам. У контексті слабкої інституціоналізації визвольних армій така робота була критично важливою для збереження тяглості управління й легітимності рішень верховної влади. Промовистим доказом офіційного визнання її адміністративного статусу є лист

С. Болівара від 13 вересня 1823 року, в якому він прямо закликає її до виконання бюрократичних обов'язків:

*«Генеральний штаб, Ліма, 13 вересня 1823 року
До пані Мануели Саенс*

Моя добра та прекрасна Мануеліто: [...] Я знаю, що ви робите це [протистоїте бунтам] заради Свободи, більше ніж заради мене... Але моя люба Мануела, я мушу благати вас: розсудливості... Я б волив, щоб ви приїхали до Ліми, щоб взяти на себе відповідальність за секретаріат та мій особистий архів, а також за інші документи Південної кампанії.

З усією моєю любов'ю. Болівар» [1, р. 115-116].

Наведений документ демонструє, що С. Болівар розглядав Саенс не лише як моральну підтримку, а як довіреного державного функціонера. Доручення їй опіки над «особистим архівом» та «документами Південної кампанії» фактично означало передачу контролю над усією стратегічною інформацією та документаційним забезпеченням війни. Таким чином, Саенс ставала ключовою ланкою в системі військового управління, маючи доступ до конфіденційних планів, які визначали майбутнє регіону.

Окрім безпосередньої координації безпекових заходів, М. Саенс виконувала складну функцію політичної зв'язкової між військовим командуванням і цивільними елітами визволених територій. Така посередницька роль суттєво посилювала контроль С. Болівара над віддаленими регіонами та мінімізувала ризики державної дезінтеграції в умовах інституційної нестабільності. В межах політичної комунікації Саенс забезпечувала оперативне передавання наказів, конфіденційних листів та усних повідомлень між президентом і ключовими фігурами військово-політичного істеблішменту. Водночас її діяльність у сфері розвідки та безпеки охоплювала систематичний збір інформації про опозиційні угруповання, моніторинг настроїв серед офіцерства та виявлення прихованих змов. Важливим аспектом її суб'єктності був кадровий вплив: через механізм особистих рекомендацій вона забезпечувала призначення лояльних осіб на стратегічні позиції в системі управління, фактично здійснюючи аудит лояльності в інтересах Визволителя.

Важливим доказом інституціоналізації ролі М. Саенс у визвольному русі є розпорядження С. Болівара від 28 вересня 1823 року, адресоване полковнику Даніелю Флоренсіо О'Лірі. У цьому документі Визволитель прямо наказує надати Саенс доступ до секретної документації та інтегрувати її у військову структуру: «...прошу Вас, будь ласка, вжити необхідних заходів, надаючи шановній пані, доньї Мануеліті Саенс, інформацію про секретаріат, загальний архів та інші документи Південної кампанії... [з метою] її включення до Генерального штабу Визвольної кампанії в званні гусара» [1, р. 116-117]. Таким чином, Саенс стає фактичним архіваріусом та офіцером зв'язку Генерального штабу, що спростовує традиційне бачення її постаті як суто романтичного супутника.

Участь Мануели Саенс у битві під Хуніном (6 серпня 1824 р.) стала поворотним моментом у її військовій біографії. Лист С. Болівара, написаний того ж дня о 16:00, не лише фіксує її підвищення до звання капітана гусарського полку, а й підкреслює її професійні компетенції. Визволитель наголошує, що призначення відбулося за згоди «Ради генералів», що свідчить про офіційне визнання її авторитету чоловічою військовою елітою: «[...] враховуючи вашу мужність і відвагу [...] я поспішаю [...] надати вам звання капітана гусарського полку; довіряючи вам економічну та стратегічну діяльність вашого полку» [1, р. 121-122]. Таким чином, Саенс постає як багатофункціональний офіцер, відповідальний за логістику, стратегію та медичне забезпечення (госпіталі).

Сучасники Болівара також залишили промовисті свідчення. Генерал Даніель Флоренсіо О'Лірі у своїх мемуарах згадував М. Саенс як постійну учасницю штабного життя, наголошуючи, що вона «завжди була в курсі політичних і військових справ» та брала участь в обговореннях, які визначали подальші кроки кампаній. Мануела була однією з небагатьох жінок, чия присутність у війську була санкціонована на найвищому рівні. Вона брала участь у кампаніях у Перу, займаючись логістикою та медициною. Особливої уваги заслуговує участь М. Саенс у заходах зі стратегічної дезінформації противника. У конфіденційному листі від 26 вересня 1824 р. С. Болівар детально описує план створення «хибної штаб-квартири» в Уаманзі. Саенс відводилася роль верифікатора легенди: вона мала створювати видимість догляду за «хворим» Визволителем (роль якого виконував генерал Салом), водночас виконуючи функції офіцера зв'язку: «[...] Твоєю місією буде “доглядати за мною”, входячи та виходячи з намету Генерального штабу [...] а під час кожної вилазки ти нестимеш один з моїх

наказів [...] кожному генералу» [1, р. 123-124]. Це свідчить про те, що Саенс була посвячена в найбільші таємниці планування кампанії в Андауайласі.

Логічним завершенням військової служби Мануели Саенс стало її призначення полковником Колумбійської армії 20 грудня 1824 р. Цей акт став результатом її безпосередньої участі у битві при Аякучо, де вона, всупереч особистим застереженням Визволителя, продемонструвала виняткову мужність. С. Болівар у своєму листі наголошує на важливості її прикладу для всієї армії: «[...] ваша зневажена поведінка [щодо наказів залишатися в безпеці] лестить і облагороджує славу Колумбійської армії. [...] я з гордістю тримаю прапор вашої мужності, щоб призначити вас [...] Полковником («Согонела»¹) Колумбійської армії» [1, р. 123-124]. Особливо значущим є те, що призначення відбулося за поданням генерала А. Х. де Сукре, що підтверджує визнання заслуг Саенс на найвищому рівні командування.

Призначення М. Саенс полковником спровокувало гострий конфлікт у вищій політичній владі Колумбії. Віце-президент Ф. П. Сантандер у листі від 23 січня 1825 р. висловив категоричний протест, вважаючи, що жінка в такому статусі «заплямовує честь Армії». Його риторика демонструє глибокий консерватизм тогочасної еліти, яка розглядала військову ієрархію як виключно чоловічий простір: «Я прошу [...] щоб Ваша Високоповажність понизила свого друга [...] Солдати з огидою ставляться до такої легкої поступки» [1, р. 127-128]. Сантандер відверто заперечує бойові заслуги Саенс, зводячи її статус до особистих стосунків із Визволителем. Відповідь С. Болівара від 17 лютого 1825 р. є не лише особистим захистом Саенс, а й справжнім маніфестом нової військової етики, де доблесть і реальний внесок у перемогу стають важливішими за традиційні гендерні норми. Визволитель рішуче відкидає звинувачення у фаворитизмі, апелюючи до колективної волі армії. Він прямо зазначає, що ініціатива підвищення йшла не від його особистого бажання, а від безпосередніх учасників бойових дій та вищого командування: «Сукре офіційно вимагає цього від мене, гусарський батальйон проголошує це; Офіцери зібралися, щоб запропонувати це; і я, приголомшений тріумфом та її зухвалістю, надаю їй підвищення виключно заради справедливості» [1, р. 128-129].

У цій аргументації Болівар виступає як меритократ, який протиставляє «кабінетним сумнівам» та бюрократичному консерватизму Сантандера живу реальність поля бою. Для Визволителя статус Саенс є результатом її «мужності та сміливості перед обличчям небезпеки», що було верифіковано такими авторитетами, як маршал Сукре. Таким чином, у листуванні 1825 р. М. Саенс постає вже не як «виняток» чи приватна особа, а як символ «імпульсу» та доблесті всієї визвольної армії. Її постать стає точкою перетину, де професійне визнання бойового братерства бере гору над застарілими соціальними упередженнями, перетворюючи її на повноправного суб'єкта державотворення революційної доби.

Лист М. Саенс від 28 травня 1825 року остаточно деконструє історіографічний міф про її «неосвіченість», представляючи її як інтелектуально підготовленого лідера. Згадуючи про свою військову підготовку з дитинства та систематичне вивчення наукових праць, Саенс позиціонує себе рівною за рівнем компетенцій Франсіско де Паулі Сантандеру, прямо називаючи його скепсис щодо її ролі «невіглаством». Її суб'єктність у політичному дискурсі підтверджується активною участю в обговоренні Декрету та Законів про створення Республіки Болівія. Аналіз цих документів свідчить, що Саенс мала власну візію державного устрою, яка часто була радикальнішою за офіційну позицію уряду в Боготі. Окрім ідеологічного впливу, документ розкриває роль Саенс у системі контррозвідки та безпеки Визволителя. Вона координувала заходи щодо захисту Болівара від потенційних замахів, аналізувала загрози та впроваджувала стратегії маскування, що виводить її статус далеко за межі «приватної особи». Водночас лист має значну цінність для соціальної історії: деталі про «англійську сорочку», придбану з затонулої шхуни, ілюструють механізми британської торгівлі та функціонування ринку розкоші в умовах війни. Таким чином, постать Саенс постає як унікальне поєднання військового аналітика, політичного радника та активного учасника економічного життя епохи [1, р. 139].

Листування між С. Боліваром та М. Саенс на зламі 1826–1827 рр. розкриває їх як злагоджений політичний тандем, що намагався протистояти руйнації Великої Колумбії. У той час як Болівар у листопаді 1826 р. повідомляв про свою ізоляцію в Боготі та «безсоромність» офіцерів, Саенс у Лімі перейшла до радикальних дій на захист його влади. Її лист від 7 лютого 1827 р. фіксує спробу

¹ В іспаномовній традиції це звання для жінки звучало дуже вагомо, оскільки зазвичай воно означало лише дружину полковника, але в цьому контексті воно вжито як реальний військовий чин.

військового контрперевороту: вона з'явилася до штабу повстанців у військовій формі та зі зброєю, намагаючись звільнити заарештованого генерала Ереса. Цей епізод є прямим доказом того, що статус полковника був для Саенс не номінальним титулом, а керівництвом до дії в критичних умовах [1, р. 156-158].

Подія «Вересневої змови» 25 вересня 1828 року перетворила Мануелу Саенс із неофіційної соратниці на центральну фігуру державної безпеки. Її роль у ту ніч та під час наступних судових процесів демонструє поєднання холоднокровної стратегії та політичної жорсткості. Коли змовники (близько 12 осіб на чолі з Педро Карухо) увірвалися до палацу Сан-Карлос, Болівар був хворий на сильний грип і спав. Мануела, почувши галас і гавкіт собак, зрозуміла, що готується замах. Болівар схопив шпагу та пістолет і хотів вибігти назустріч нападникам. Мануела зупинила його, аргументуючи це тим, що в темряві проти чисельної групи він не має шансів, і переконала його втекти через вікно. Поки Болівар стрибав у вікно, що виходило на вулицю, Мануела стала перед дверима спальні. Коли змовники увірвалися всередину, вона не виявила страху. Вона холоднокровно заявила вбивцям, що Болівар перебуває «в Раді» (у кабінеті в іншій частині палацу). Коли вони не повірили, вона змінила версію, сказавши, що він пішов у напрямку архіву. Ця плутанина дозволила виграти для Болівара понад 15 хвилин – час, необхідний, щоб сховатися під мостом через річку Сан-Франциско. Змовники, розлючені обманом, побили Мануелу прикладами гвинтівок та погрожували смертю, намагаючись вибити правду. Вона витримала допит, не зрадивши місце перебування президента [5, р. 19-21]. Її дії мали не лише особистий, а й державний вимір: збереження життя Болівара означало тимчасове збереження цілісності політичної системи Великої Колумбії. За це вона отримала титул «Визволителька Визволителя» («La Libertadora del Libertador») [2, р. 211].

Після придушення замаху Мануела Саенс фактично очолила неформальний орган нагляду за розслідуванням. Її вплив на правосуддя був безпрецедентним. Саенс особисто вказувала на осіб, які були «подвійними агентами» в оточенні Болівара. Її свідчення стали базою для арешту багатьох офіцерів і чиновників. Мануела наполягала на найсуворішому покаранні для лідерів змови. Коли Болівар, виявляючи характерну для нього часом політичну м'якість, вагався щодо смертного вироку для Франсіско де Паула Сантандера, саме Мануела була головним голосом «партії жорсткої лінії». Вона вважала Сантандера організатором і натхненником замаху і вимагала його страти (врешті-решт його вислали з країни). Протягом місяців після змови Мануела особисто перевіряла списки відвідувачів президента і була присутня на допитах найбільш небезпечних змовників. Саме в цей період вона отримала повноваження, які історики порівнюють із функціями керівника служби розвідки [8].

Діяльність Мануели Саенс кидала виклик патріархальним нормам XIX ст. Вона діяла в просторі, формально закритому для жінок, використовуючи неформальні канали влади. Її приклад демонструє, що жінки були не лише символами революцій, а й реальними учасницями процесів державотворення.

Після смерті Болівара у 1830 р. Мануела стала головною мішенню для репресій. Вона була вигнана, і останні 25 років життя провела в перуанському порту Пайта. Незважаючи на крайню бідність, вона залишалася інтелектуальним авторитетом. Її відвідували такі постаті, як Джузеппе Гарібальді. Попри фізичне виснаження та статус «цікавої хворої» [4, с. 268], як називав її Гарібальді, Мануела Саенс зберігала статус «найвитонченішої та найлюб'язнішої шляхетної пані» [4, с. 269], яку італійський революціонер коли-небудь бачив. Це свідчить про те, що її авторитет базувався не на минулій красі чи близькості до влади, а на внутрішній гідності та інтелекті, які викликали повагу навіть у видатних діячів світового масштабу.

У Пайті вона докладала великих зусиль, щоб вижити, вдаючись до приготування солодошів та цукерок, в'язання гачком, продажу сигарет, оформлення митних процедур та перекладу з англійської на іспанську [1, р.45]. На пропозиції «покаятися» заради повернення на батьківщину вона відповідала: «Я не хочу повертатися, щоб бути об'єктом цікавості для тих, хто мене зневажав [...] Я любила Болівара живим, а померлого – обожною» [1, р.47].

Вона померла від дифтерії у 1856 році. За наказом санітарних служб весь її будинок разом із величезним архівом – листами Болівара, картами та політичними записами – був спалений. Разом із цими паперами згоріла значна частина неформальної історії Латинської Америки. Лист генерала Антоніо де Ла Герра від 28 грудня 1856 року описує обставини її смерті в Пайті. Документ фіксує спробу остаточного знищення спадщини Саенс під приводом санітарних заходів під час епідемії. Проте саме завдяки зусиллям де Ла Герра, який врятував із вогню спаленого будинку обгорілу дерев'яну скриню, до нас дійшли конфіденційні документи та листи С. Болівара та А. Х. де Сукре. Цей акт

порятунку має глибоке символічне значення: Мануела Саенс до останніх днів свого життя залишалася архіваріусом революції. Генерал наголошує на «запалі», з яким вона зберігала ці пам'ятки, попри бідність та вигнання. Таким чином, архів Саенс є не лише збіркою документів, а результатом свідомої боротьби за збереження історичної правди проти «сумнозвісної помсти недоброзичливців». Врятована картина та релігійні артефакти, згадані в листі, завершують трансформацію її образу: від «зухвалого полковника» до трагічної «охоронниці пам'яті», чия відданість справі Визволителя пережила і її саму, і її епоху [1, р. 178-180]. Це свідчить про крихкість неформальної влади та залежність політичного впливу жінок від персональних союзів у тогочасній політичній системі.

У порівнянні з іншими жінками визвольних рухів Латинської Америки (Хосефа Ортіс де Домінгес у Мексиці, Полікарпа Салаварріета в Новій Гранаді), Мануела Саенс вирізнялася тривалістю та глибиною свого залучення до політичного центру влади. Вона не обмежувалася окремими епізодами спротиву, а перебувала всередині процесу ухвалення рішень упродовж майже десяти років. Це дозволяє історикам трактувати її діяльність як форму «неформальної державної служби», що була характерною для революційних режимів початку XIX ст.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що постать М. Саенс у період 1822–1830 рр. виходить далеко за межі традиційного романтизованого образу «супутниці героя», представляючи собою приклад самостійної та багатогранної політичної суб'єктності. Аналіз її діяльності крізь призму інституційної крихкості молодих латиноамериканських республік доводить, що Саенс фактично виконувала функції «неформальної державної служби», заповнюючи вакуум слабкого адміністративного апарату Великої Колумбії. Її роль у Генеральному штабі, яка включала стратегічне управління архівом, логістичне забезпечення армії та розбудову мереж конфіденційної комунікації, свідчить про глибоку інтеграцію в реальні механізми управління.

Офіційне визнання її заслуг через надання військових звань капітана та полковника, санкціоноване не лише С. Боліваром, а й маршалом А. Х. де Сукре, підтверджує меритократичний характер її статусу, який ґрунтувався на професійних компетенціях у сфері розвідки та контррозвідки. Кульмінацією її політичної ролі стали події «Вересневої змови» 1828 р., де дії Саенс мали не стільки приватний, скільки державний вимір, забезпечивши тимчасову стабільність політичної системи в умовах гострої кризи. Ревізія її біографії на основі «Втрачених щоденників» та кореспонденції дозволяє деконструювати патріархальні історіографічні міфи, повертаючи в науковий обіг розуміння автентичної динаміки боротьби за незалежність, де неформальні канали влади відігравали критичну роль.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаються у проведенні порівняльного аналізу неформальних мереж політичного впливу М. Саенс із подібними структурами, створеними іншими жінками-революціонерками Латинської Америки та Європи доби Просвітництва. Окремої уваги потребує вивчення соціально-економічного виміру діяльності Саенс у вигнанні, зокрема її інтелектуального впливу на латиноамериканських лібералів середини XIX ст., що дозволить простежити тяглість її політичних ідей після розпаду Великої Колумбії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Alvarez C. Los diarios perdidos de Manuela Sáenz y otros papeles. Bogota, 2005. 183 p.
2. Buitrago González V. M. La conspiración septembrina. *Nueva Época*. 2019. № 50. P. 203–214. DOI: https://doi.org/10.18041/0124-0013/nueva_epoca.50.2018.5309.
3. Chambers S. C. Republican Friendship: Manuela Sáenz Writes Women into the Nation, 1835–1856. *Hispanic American Historical Review*. 2001. Vol. 81, № 2. P. 225–257.
4. Garibaldi G. *Memorie*. Firenze, 1888. 544 p.
5. La noche septembrina de 1828: El intento de magnicidio contra el Libertador. *Memorias de Venezuela*. 2008. № 5 (Septiembre/Octubre). P. 18–21.
6. Lecuna V. *Crónica razonada de las Guerras de Bolívar*. New York, 1950. 3 vol.
7. Manuela Sáenz. *Encyclopaedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Manuela-Saenz> (дата звернення: 11.12.2025).
8. Murray P. S. *For Glory and Bolívar: The Remarkable Life of Manuela Sáenz*. Austin, 2008. 238 p.
9. Quintero I. *La criolla principal: María Antonia Bolívar, hermana del Libertador*. Caracas, 2005. 160 p.
10. Sarmiento D. F. *Vida de Bolívar. Obras de Sarmiento*. Buenos Aires, 1899. Vol. XXI. 360 p.

Отримано: 22.10.2025

Прорецензовано: 16.11.2025

Прийнято до друку: 18.12.2025

email: alina.morhunova@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0009-0005-0174-329X>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-118-125>

Моргунова А. Трансформація комунікативних стратегій теософських спільнот у відповідь на зміни інформаційного середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 118–125.

УДК: 2-29(477) : 316.32

Аліна Моргунова,
аспірантка кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ТЕОСОФСЬКИХ СПІЛЬНОТ У ВІДПОВІДЬ НА ЗМІНИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Аналіз комунікативних стратегій популяризації теософських знань дозволяє простежити, як східні і західні філософські та релігійні ідеї адаптувалися в українському культурному середовищі, зокрема як ці ідеї сприймалися, трансформувалися та використовувалися в українському інтелектуальному і релігійному просторі.

Теософський рух перманентно проходив процес адаптації комунікативних стратегій відповідно до домінуючих форматів передачі інформації – від рукописів і друкованих видань до цифрових платформ, від активної публічної діяльності наприкінці XIX – початку XX століття до вимушеної тиші в умовах радянської заборони та відродження у пострадянський час, від комунікації, орієнтованої на інтелектуальну еліту, до масової комунікації сьогодення.

Ключові слова: *теософський рух, Теософське товариство в Україні, комунікативні стратегії, релігійна комунікація, Парламент світових релігій.*

Alina Morhunova

TRANSFORMATION OF COMMUNICATION STRATEGIES OF THEOSOPICAL COMMUNITIES IN RESPONSE TO CHANGES IN THE INFORMATION ENVIRONMENT

The article examines the transformation of communication strategies of theosophical communities in the context of the evolution of the information environment from the late 19th century to the present day. The theosophical movement is viewed as a phenomenon that combines spiritual-philosophical, cultural, and communicative dimensions and acts as a mediator between Eastern and Western traditions. An analysis of the communicative forms of popularising theosophical knowledge allows us to trace how the ideas of universal unity, self-knowledge and spiritual improvement were adapted in the Ukrainian cultural environment, in particular how they were perceived, reinterpreted and integrated into the philosophical, artistic and educational space.

The Theosophical movement has been constantly adapting its communication strategies to changes in the information space – from handwritten and printed publications to digital platforms and social media, from the activities of intellectual circles in the late 19th and early 20th centuries to contemporary cultural and educational initiatives. In the Ukrainian context, the continuity of theosophical ideas can be traced from the first centres in Odessa and Kyiv to contemporary forms of cultural and educational activity. This process demonstrates how the spiritual heritage of theosophy has become an integral part of Ukrainian humanistic culture and contributes to the formation of a dialogue between the past and the present, between the local and global dimensions of spiritual experience.

The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the evolution of communication strategies of theosophical communities as part of the history of spiritual culture in Ukraine in the context of global integration processes. For the first time, an attempt has been made to reveal the role of the Ukrainian theosophical environment as an active participant in global cultural and information exchange and to combine historical, cultural, philosophical and communicative approaches in order to understand theosophy as a synergistic phenomenon of spiritual culture.

The author's priority is to formulate his own interpretation of theosophy as an open communicative system capable of ensuring intercultural and interreligious dialogue, as well as to highlight Ukraine's contribution to

the development of the global theosophical movement and its contemporary transformation. The results of the study can be used for further analysis of spiritual and cultural movements in the context of the latest information technologies.

Keywords: *Theosophical movement, Theosophical Society in Ukraine, communicative strategies, religious communication, Parliament of the World's Religions.*

У сучасному суспільстві зростає інтерес до альтернативних поглядів на світ та духовність, особливо в умовах кризи традиційних релігійних ідеологій і пошуків нових способів самореалізації.

Вивчення комунікативних стратегій теософських спільнот дає змогу виявити не лише способи поширення езотеричного знання, а й філософсько-культурні механізми саморепрезентації в умовах ідеологічного тиску та технологічної модернізації. Зокрема, радянський період поставив перед носіями альтернативного духовного світогляду виклики виживання у замкненому інформаційному середовищі, а сучасна цифрова доба відкрила нові можливості публічного дискурсу.

Метою цієї статті є аналіз трансформації комунікативних стратегій теософських спільнот в Україні від кінця XIX століття до сьогодення, з урахуванням змін соціокультурного й інформаційного середовища. А також аналіз сучасного прояву комунікативних стратегій теософських спільнот в Україні, які поєднують традиційні форми духовного спілкування з новими можливостями цифрової культури та глобального інформаційного простору

У статті застосовано міждисциплінарний підхід, який поєднує історико-культурний та комунікативний аналіз. Основними методами виступають контент-аналіз (для дослідження змісту друкованих і цифрових джерел теософської тематики), а також елементи дискурс-аналізу (для вивчення особливостей представлення теософських ідей у публічному просторі різних епох). Комплексне застосування цих методів дозволяє простежити трансформацію комунікативних стратегій теософських спільнот у змінному соціально-політичному та інформаційному середовищі.

Питання релігійної комунікації досліджується багатьма вітчизняними й закордонними науковцями, які застосовують різні підходи щодо вивчення цієї проблеми, як то культурологічний П. Берк, П. Кралюк, С. Кримський [3]; соціологічний К. Ясперс, Ю. Габермас, Г. Зіммель, М. Бабій; психологічно-соціальний П. Байер, Р. Райан, міждисциплінарний О. Вдовіна, М. Петрушкевич, В. Мороз, А. Арістова, Є Юнусова [1], [4], [8], [9], [10], [11]. Але треба зазначити, що більшість дослідників звертаються до християнської, або мусульманської конфесійної комунікації, в той час як розгляд комунікації теософського руху особливо в українському контексті залишається не дослідженим. Тому актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю заповнити прогалину, пов'язану з аналізом комунікативних стратегій Теософського товариства, виявити їхню специфіку в умовах українського соціокультурного середовища та простежити, як ці стратегії впливають на формування духовного дискурсу й альтернативних моделей релігійної комунікації в сучасному суспільстві.

Кожна історична епоха формує свої специфічні форми комунікації, адаптуючи або переосмислюючи попередні. Ці комунікативні форми не лише виражають епоху, а й трансформують її. Особливо це підкреслює Торонтська школа (Гарольд Інніс, Герберт Маршал Маклюен). У сучасному інформаційному суспільстві мас-медіа є інструментом м'якої влади (гегемонії), як це пояснює Антоніо Грамші. Релігійна комунікація також є частиною цієї гегемонії, змінюючись під впливом світських мас-медіа [8, с. 12-13].

Макс Вебер вважав, що відбувається процес трансформації світогляду: від магічного до раціонального, де наука та техніка замінюють традиційні релігійні та містичні уявлення, тобто модерний світ дедалі більше позбавляється містичного, ірраціонального та надприродного виміру внаслідок домінування наукового раціоналізму [17]. Але таке бачення тенденцій щодо відмирання цікавості до надприродного та містичного не виправдалося до сьогодні та маловірогідно станеться у майбутньому. У сучасному інформаційному суспільстві навпаки зростає інтерес до альтернативних форм духовного пошуку, серед яких теософія посідає окреме місце як синтетичне вчення, яке поєднує релігійні, філософські та наукові уявлення про людину і Всесвіт. Незважаючи на тривалу історію свого існування, теософський рух в Україні залишається недостатньо дослідженим, в тому числі й у контексті комунікаційної складової.

Впродовж всієї історії існування Теософського товариства, починаючи з моменту його створення у 1875 році, однією з головних задач своєї діяльності теософська спільнота вважала розповсюдження теософських ідей як в самому теософському середовищі, так само і поза її межами. Важливо

зазначити, що зміни політичного режиму, ідеологічного клімату та розвиток інформаційних технологій безпосередньо впливають на способи поширення теософських знань. Комунікативні практики теософського руху пройшли шляхом еволюції від публіцистики, лекцій, самвидаву до цифрових медіа відповідно до розвитку суспільства в усіх його аспектах. Але ця еволюція відображає не тільки зовнішній контекст, але й внутрішню динаміку самого руху.

Наприкінці XIX – на початку XX століття поширення теософських знань було безпосередньо зумовлене новими комунікативними можливостями, які трансформували культурне та інтелектуальне середовище світу. Як слушно зауважує британський історик Марк Фрост, теософський рух розгортався у контексті глобалізаційних процесів, спричинених появою нових засобів комунікації – телеграфу, телефону, розширення англомовної преси. Саме ці технології створювали ілюзію «близькості» віддалених культур і формували нові горизонти духовної взаємодії [13]. Технологічні чинники створили передумови для «стиснення простору й часу». Газети й журнали, які друкували матеріали О. П. Блаватської та її послідовників, розходилися міжнародними мережами. У такий спосіб тексти, промови, лекції набували глобальної доступності. Ідеї О. П. Блаватської та її послідовників розгорталися не як локальні чи суто релігійні, а як частина глобального культурного діалогу, який долав національні межі.

Розповсюдження теософських знань у кінці XIX – на початку XX століття не можна відокремити від загальної динаміки комунікативної модернізації. Теософське товариство не просто «користувалося» новими засобами, а стало одним із перших рухів, що усвідомлено інтегрували їх у свою діяльність, створюючи новий тип духовної глобальної мережі. Важливо зазначити, що кінець XIX ст. характеризувався зростанням рівня грамотності, розширенням читацької аудиторії, формуванням нових публічних сфер (салони, товариства, видавництва). Саме ці зміни зробили можливим формування інтелектуальних кіл, відкритих до нових, у тому числі «сакральних» або «езотеричних» знань. Теософські ідеї знаходили відгук серед освічених верств, оскільки відповідали на запит про альтернативні форми духовності в умовах кризи традиційної релігійності та зростання інтересу до Сходу.

З самого початку основними каналами комунікації Теософського товариства були публічні лекції, книги, періодичні видання, особисте листування, а також діяльність локальних теософських відділень. У XIX столітті переважала стратегія авторитетного просвітництва, орієнтована на інтелектуальну аудиторію. Тобто у цей період книги і періодичні видання були головними засобами комунікації теософів з суспільством. Книга О. П. Блаватської «Ізіда без покрову», яка вперше була видана у 1877 році до 1914 року перевидавалася 65 разів, а «Таємна Доктрина» (перше видання у 1888 році) до 1914 року перевидавалася 75 разів [14, с. 231]. У 1879 році в Бомбеї (Індія) було розпочато публікацію журналу «Theosophist» (перші шість років його існування О.П. Блаватська була його головним редактором), в 1886 Вільям Джадж (один з трьох засновників Теософського товариства) розпочав випуск журналу «The Path», а в 1887 році вже у Лондоні О.П. Блаватська створює ще один теософський журнал «Lucifer». Важливо зауважити, що журнали, які видавалися Теософським товариством наприкінці XIX століття брали на себе основну функцію комунікації з суспільством. Але свої статті теософи публікували не тільки в своїх журналах, а й в багатьох інших європейських, американських та індійських виданнях.

Окремим і важливим прикладом комунікативної стратегії, яка пролонгована у часі від XIX до XXI століття є участь теософів у Парламенті світових релігій 1893 року. Уже тоді вони прагнули позиціонувати себе не як одну з багатьох конфесій, а як універсальний посередницький рух, здатний об'єднати релігійні та філософські традиції світу. Окрім того, що ця стратегія відповідала глобалізаційним викликам кінця XIX століття, теософи підкреслювали власну надрелігійну природу та космополітичний характер ідеології, звертаючись до представників Сходу й Заходу. Виступи, публікації та міжособистісні контакти в межах Парламенту засвідчили, що їхня комунікативна стратегія полягала не стільки у пропагуванні вузько теософських концепцій, скільки у створенні платформи для діалогу, що саме по собі вже було інструментом поширення впливу Товариства.

Подальші Парламенти світових релігій у XX столітті (зокрема, ювілейний 1993 року в Чикаго) й у XXI столітті (Кейптаун, 1999; Барселона, 2004; Мельбурн, 2009; Солт-Лейк-Сіті, 2015; Чикаго, 2023) знову і знову ставали просторами, де представники Теософського товариства підтверджували свою стратегічну роль інтеркультурного комунікатора. В умовах зростання міжрелігійних напружень і водночас розвитку глобальної цифрової комунікації, теософи послідовно виступали за

інклюзивність, толерантність та духовну єдність як основу для глобального співіснування [5, с. 20-22].

В Україні перший осередок Теософського товариства з'явився у 1883 році в Одесі [14, с. 6]. Але найбільш активна діяльність теософського руху в дореволюційній Україні припадає на період з 1908 по 1917 рр. 30 вересня 1908 року було офіційно зареєстроване Російське теософське товариство (РТТ), а потім і його відділення в Україні, зокрема в Києві – 7 лютого 1909 року. У Києві станом на 1914 рік діяло щонайменше чотири організації, що були прямо або опосередковано пов'язані з теософськими чи спорідненими ідеями [2, с. 131-132]. Окрім уже згаданого Київського відділення Російського теософського товариства, існував також спиритичний гурток, діяльність якого потребує подальшого дослідження, проте сама його назва недвозначно вказує на його ідейну спрямованість. Київські теософи були учасниками міжнародних конгресів Теософського товариства у Будапешті (1908) та Стокгольмі (1912), а також членами редколегії журналу «Вісник теософії», який видавався в Санкт-Петербурзі.

За декілька років після утвердження радянської влади Теософське товариство, відділення якого існували у великих містах Російської імперії, включно з Києвом, Харковом, Одесою, були ліквідовані. В цей період до кінця 1980-х років навіть згадування теософії чи відомих теософів було вкрай небезпечним і могло стати причиною арешту і засудження (як це сталося з відомим київським мистецтвознавцем і теософом Є. Кузьміним). Таким чином, у 1920–1980-х роках теософія була офіційно заборонена, а її послідовники переслідувані. Комунікація зводилась до особистого спілкування, самвидаву, конспіративного обміну знаннями. Стратегії комунікації були спрямовані на збереження знань у «закритому» середовищі, що позначилося на «забутті» радянським суспільством теософії як такої.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, із послабленням контролю над релігією і духовними практиками, почалося відновлення інтересу до теософії. Зі здобуттям Україною незалежності теософські ідеї поступово повертаються в публічний простір українського суспільства. Після розпаду СРСР у 1991 році з'явилися сприятливі умови для відновлення інтересу до альтернативних форм духовності, включно з теософією. В умовах релігійного плюралізму, зростання інтересу до езотеричних і духовних практик, теософські ідеї знову почали розглядатися не як ідеологічна «єресь», а як елемент культурної спадщини і філософської думки.

З 1990-х років в Україні спочатку окремі люди вступають до Теософського товариства в Адьярі (4 людини з м. Дніпра стали теософами у 1996 році), а вже з 2007 року починає функціонувати філія міжнародної організації «Міжнародне Теософське Товариство в Адьярі» (Adyar Theosophical Society). З'являються осередки в Києві, Дніпрі, Одесі, Кропивницькому, Житомирі, Львові, Ялті.

У перші роки незалежності України російською та українською мовами з'явилися переклади праць О. П. Блаватської («Таємна Доктрина», «Перлини східної мудрості», «Голос Безмовності», «Ключ до Теософії»), а також робіт А. Безант, Ч. Ледбітера, В. Джаджа, Р. Штайнера, що стали доступні для ширшого кола читачів. Видавництва, на кшталт «Софія», «Либідь», «Фоліо», час від часу друкували езотеричну літературу, зокрема й теософського спрямування.

Основна стратегія цього періоду – реабілітація і легітимізація теософського знання в культурному дискурсі. Це означає переосмислення теософії не як маргінального явища, а як частини світової духовної філософії, що має культурну, історичну і навіть педагогічну цінність. Цей процес продовжується й на сьогодні завдяки теософським осередкам в Україні. Найбільш активні представництва теософів діють у Києві, Кропивницькому, Одесі, Дніпрі, Житомирі. Їхня діяльність включає проведення регулярних зустрічей, семінарів, лекцій, де обговорюють філософські засади, етичні норми та космогонічні концепції теософії. Наукові, просвітницькі й культурні установи почали визнавати значення теософії як філософського явища, важливого для розуміння культурного контексту кінця XIX початку XX ст. Наразі Теософські організації беруть участь у міжрелігійних форумах, виставках, круглих столах, серед яких – регіональні науково-практичні конференції, присвячені духовній спадщині України, міжконфесійному діалогу, східним релігіям тощо.

Сучасне українське інформаційне середовище перебуває у стані динамічної трансформації, що зумовлено кількома чинниками: цифровізацією суспільства, глобалізацією комунікацій, розвитком соціальних мереж, а також суспільно-політичними викликами останнього десятиліття.

Одним з практичних майданчиків реалізації цього потенціалу в Україні є Міжнародний форум «Шляхи духовного розвитку людини і суспільства», який щорічно проходить у Києві і має свій інформаційний орган електронний бюлетень «Вісник Єдності». Цей форум організовується

у співдружності низки авторитетних організацій – зокрема, Товариства «Знання» України, Комітету з етики та гуманітарної експертизи, Ради громадських організацій, до якої входить також Центр соціального лідерства-служіння ХСП [Християнська Служба Порятунку – міжконфесійне служіння, започатковане у грудні 2015 року як відповідь українських християн на анексію Криму та виклики російсько-української війни, яка уже тривала на Донбасі] [7]. Теософи України виступають активними учасниками цього діалогу, репрезентуючи як історичну глибину традиції, так і сучасне бачення шляхів духовного розвитку.

Участь теософів у Форумі є показовим прикладом ефективної комунікативної стратегії популяризації ідей духовної єдності, вільного мислення, самоусвідомлення та універсальної етики. Публічні лекції, тематичні дискусії, міжконфесійні панелі, у яких беруть участь представники різних релігійних і філософських напрямків, сприяють створенню інклюзивного простору діалогу, де теософія виступає своєрідним мостом між релігіями, наукою і духовним досвідом людства.

Таким чином, роль теософського руху у формуванні культури міжрелігійного діалогу в Україні є не лише теоретичною, а й практичною: через участь у таких міждисциплінарних платформах, як Форум, теософія знову займає своє місце в суспільному дискурсі – як фактор культурного примирення, духовного порозуміння та етичного оновлення.

Сучасні комунікативні стратегії теософського руху в Україні мають багаторівневий характер і передбачають використання як традиційних, так і інноваційних медіа-ресурсів для поширення духовного знання. Одним із ключових каналів інтелектуально-інформаційної взаємодії залишаються друковані й електронні періодичні видання, які виконують функцію не лише популяризації теософських ідей, а й утвердження їхньої легітимності в українському культурному й науковому просторі.

Журнал «Світоч», що є офіційним органом Теософського товариства в Україні, функціонує як платформа для системної комунікації з широким колом читачів. Його змістове наповнення спрямоване на формування сталого духовного дискурсу, популяризацію ідей братерства, самопізнання, взаємоповаги між культурами та світоглядами. Завдяки публікації аналітичних матеріалів, інтерв'ю та авторських колонок, журнал виконує функцію комунікативного мосту між спільнотою теософів і суспільством.

Журнал «Теософія і наука», як інформаційний бюлетень Наукової групи Теософського товариства в Україні, має стратегічне значення у встановленні діалогу між теософським і академічним середовищем. Його періодичність (двічі на рік) дозволяє акумулювати дослідницькі статті, які висвітлюють кореляцію між езотеричними ідеями та сучасними науковими парадигмами. Цей формат створює можливості для інтелектуальної інтерпретації теософії як концептуального поля міждисциплінарного знання.

Альманах «Жива теософія», своєю чергою, виконує функцію транскультурного медіатора, презентуючи українському читачеві адаптований контент з глобального теософського дискурсу. Альманах виходить один раз на квартал і включає переклад і публікацію найкращих статей із міжнародного журналу «The Theosophist» (який видається в Аджарі), що сприяє укоріненню теософських ідей у вітчизняному контексті та водночас забезпечує включення українського читача в глобальну духовну мережу. Альманах демонструє стратегічну орієнтацію на інтелектуальне оновлення та обмін, підкреслюючи значущість духовної єдності як відповіді на виклики сучасного фрагментованого світу.

Таким чином, усі три видання – «Світоч», «Теософія і наука» та «Жива теософія» реалізують різні, але взаємодоповнювані комунікативні стратегії: просвітницько-популяризаційну, науково-аналітичну та транскультурну. Їхнє функціонування свідчить про високий рівень внутрішньої організації теософського руху та його адаптивність до умов інформаційного суспільства.

У контексті цифрової трансформації важливим напрямом розвитку комунікативної стратегії Теософського товариства в Україні є активне використання онлайн-платформ, які забезпечують оперативність, доступність та інтерактивність поширення теософських знань. Офіційний вебсайт Теософського товариства в Україні (<https://theosophy.in.ua>) виступає головним інформаційним порталом, де розміщуються публікації, анонси подій, електронні версії періодичних видань, архіви матеріалів та відеолекції.

Серед інтерактивних форматів варто відзначити онлайн-семінари та вебінари на платформах Zoom і YouTube, що регулярно організовуються для обговорення ключових ідей теософії, нових досліджень, перекладів і духовних практик. Також прямі трансляції конференцій і лекцій, зокрема

в межах щорічних заходів, таких як День Білого Лотоса (День пам'яті О. П. Блаватської), День народження О. П. Блаватської або дата створення Теософського товариства, що дозволяє залучати більш широку аудиторію з різних регіонів України та з-за кордону.

Книжковий клуб та школи теософії в онлайн і офлайн форматах передбачають діалогічну модель навчання, обговорення першоджерел (зокрема праць О. П. Блаватської, А. Безант, В. К. Джаджа) та активну участь слухачів у коментуванні й інтерпретації.

Такі підходи свідчать про відкритість Теософського товариства до інклюзивної та діалогічної моделі спілкування, що відповідає вимогам сучасного культурно-комунікаційного простору. Поєднання традиційного друкованого слова, наукової аналітики й новітніх цифрових інструментів дає можливість розширення теософської спільноти, зокрема за рахунок молоді, представників наукового середовища, а також духовно зацікавлених осіб поза конфесійними рамками.

Відбувається поступове інтегрування теософського руху у гуманітарний і культурологічний дискурс – через академічні публікації, дослідження в галузі історії філософії, мистецтва, релігієзнавства. Теософія починає розглядатися як одна з моделей синтетичного мислення, що поєднує науку, релігію й етику в єдиній духовній парадигмі.

Одним з напрямків комунікації Теософського товариства з соціумом є волонтерський рух. Цей аспект виявився особливо помітним у діяльності Теософського ордену служіння (Theosophical Order of Service), заснованого у 1908 році Анні Безант. Його завданням стало практичне втілення теософських принципів через конкретні соціальні ініціативи: допомогу нужденним, підтримку освіти, благодійні та медичні програми, захист тварин і довкілля. Таким чином, комунікативна стратегія ордену ґрунтувалася на поєднанні духовних ідеалів із практичною діяльністю, що сприяло підвищенню суспільної значущості Теософського товариства, зміцненню його репутації та поширенню ідей через залучення широких верств населення. В Україні за часів незалежності волонтерський рух виявився у формах благодійної та освітньої роботи, допомоги соціально вразливим групам, культурно-просвітницьких ініціативах, а також у співпраці з громадськими організаціями. Завдяки цьому теософські спільноти змогли інтегруватися в суспільний простір, пропонуючи не лише духовно-філософські концепції, а й практичні приклади служіння суспільству.

Щодо практичних прикладів волонтерської діяльності, то існує ціла низка напрямків діяльності Теософського ордену служіння (ТОС) в Україні, серед них:

1. Регулярні візити та допомога важкопораненим у спеціалізованих лікарнях Києва команди волонтерів Теософського товариства, яка включає регулярні відвідини, передачу речей і матеріальної допомоги пацієнтам; це відбувається, в тому числі й за рахунок фінансової підтримки зарубіжних колег;

2. Підтримка сімей ВПО й дитячих будинків у Харківській області. Низка публікацій на сайті Товариства описує допомогу сімейному дитячому дому, багатодітній сім'ї ВПО та родинам з дітьми-інвалідами (пошук житла, речі, подарунки до школи);

3. Регіональні відділення (наприклад, «Лайя» в Кропивницькому, відділення в Одесі, Києві, Львові) ведуть просвітницьку й одночасно волонтерську діяльність: соціальні проекти, співпраця з місцевими НДО.

4. Співпраця з Міжнародним Theosophical Order of Service (TOS), філії якого спрямовують матеріальну допомогу в Україну та публікують звіти про діяльність українських волонтерів.

Важливою є публічна комунікація щодо служіння, коли українські теософи документують свою діяльність у новинах, на сайтах та у соцмережах (репортажі, фотозвіти, оголошення про акції), що підсилює видимість і довіру до руху серед широкого загалу [8].

Відносно стратегічного напрямку у формуванні комунікаційних стратегій, важливо зазначити, що ним може стати цифрова система зворотного зв'язку, яка включає не тільки сторінки у Facebook, де ведеться щотижнева публікація тематичних матеріалів, цитат, опитувань та відкритих обговорень, а можлива також електронна розсилка новин та запрошень до участі в подіях, анкетування та реєстраційні форми, що дозволять вивчати запити аудиторії, коригувати зміст і формати заходів.

Теософська комунікація набуває подвійного характеру: з одного боку, вона апелює до традиційних каналів передачі знань (усна традиція, сакральні тексти, особисте посвячення), з іншого – змушена інтегруватися у сучасні медіаформати, які диктують свої правила репрезентації, лаконічності, візуальності та емоційного впливу. Як зазначав Маклюен, «медіа є повідомленням» – отже, зміна каналу трансляції неминуче змінює і саму суть переданого послання [15]. Теософські спільноти,

опинившись у новому інформаційному ландшафті, змінюють не тільки мовні та візуальні стратегії, а й спосіб існування як комунікативних суб'єктів. Таким чином, релігійна (теософська) комунікація в умовах сучасної медіареальності перестає бути лише носієм трансцендентного знання, вона стає учасницею глобальної гри смислів, де традиція змушена постійно себе репрезентувати, захищати й переосмислювати.

З одного боку, теософська спільнота в Україні формує свою ідентичність через приналежність до глобального теософського руху, що спирається на універсалістські принципи. Вона позиціонує себе як надрелігійна та наднаціональна структура, яка виходить за межі конфесійних і етнічних відмінностей та прагне об'єднати людей навколо ідей духовного вдосконалення, пошуку істини та міжкультурного діалогу. Такий підхід дозволяє українським теософам інтегруватися у міжнародний інтелектуально-духовний простір, залишаючись частиною глобальної мережі поширення окультно-езотеричних знань.

З іншого боку, ця спільнота невід'ємно вкорінена в український соціокультурний контекст. Вона не лише активно пропагує українську культуру, але й віднаходить у ній духовні сенси та універсальні символи, співзвучні з теософськими ідеями. Теософи в Україні беруть участь у культурно-просвітницьких заходах, підтримують наукові й мистецькі проекти, тим самим сприяючи формуванню української ідентичності в діалозі з іншими культурами.

Крім того, особливу цінність має громадянська активність теософських осередків. У часи суспільних криз і воєнних викликів вони займають чітку громадянську позицію: підтримують ідею свободи та гідності, організують благодійні та волонтерські ініціативи, спрямовані на допомогу постраждалим. Це свідчить про те, що, попри універсалістські прагнення, українські теософи не залишаються осторонь актуальних проблем своєї держави та суспільства, а навпаки інтегрують духовні пошуки у практичну площину соціальної відповідальності.

Таким чином, українська теософська спільнота одночасно є частиною світової наднаціональної духовної традиції та живим елементом сучасного українського суспільства, що поєднує універсальне з національним, космополітичне з локальним, теоретичне з практичним.

Теософія, як синтез східної та західної філософії, сприяє розвитку міжкультурного та міжрелігійного діалогу. Аналіз її популяризації в Україні дає змогу зрозуміти механізми та стратегії культурної адаптації, що може стати корисним для сучасних ініціатив з підтримки міжрелігійної толерантності та взаєморозуміння. Дослідження популяризації теософських знань в Україні дає цінний матеріал для аналізу розвитку філософських традицій, комунікативних стратегій та культурних впливів, збагачуючи історико-філософську та культурологічну наукову базу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Арістова А. Феномен релігійної комунікації в оптиці загальної теорії комунікації. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. № 3. С. 097–106.
2. Зіновієва Ю. Ю. Діяльність київського товариства «Рицарів круглого столу» У 1910-х роках: до постановки проблеми. *Містико-езотеричні рухи у теорії і практиці. Перша міжнародна наукова конференція*. Київ, 2007. С.131-135.
3. Кралюк П. М. Комунікативні аспекти гуманітарної політики. *Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія: За ред. Здіорука С. І.* Київ, 2006. С. 305–350.
4. Мороз В. Я. Релігійна комунікація як соціокультурний і духовний феномен. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. № 54. С. 93-97.
5. Моргунова А. Ф. Теософське товариство у Парламенті світових релігій: міжконфесійний діалог та релігійна толерантність. *Тези XVI міжнародної наукової конференції «Філософія: нове покоління»*. Київ, 2025. С.20-22.
6. Офіційний сайт Теософського товариства в Україні. URL: <https://theosophy.in.ua/tos> (дата звернення: 16.09.2025).
7. Офіційний сайт Християнської служби порятунку. URL: <https://crs-center.org/vsi-novynu/> (дата звернення: 16.09.2025).
8. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті масової культури. Монографія. Острог, 2018. 408 с.
9. Петрушкевич М. С. Релігійні комунікації як об'єкт впливу масової культури: український контекст : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. Острог, 2019.
10. Петрушкевич М. С. Релігійні комунікації: християнський контекст. Монографія. Острог, 2011. 228 с.
11. Юнусова Є. Й. Комунікативний простір релігії в європейській культурі : автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Харків, 2005.
12. Beyers J. Theories of Religious Communication. In: *Weyel B, Gräb W, Lartey E, Wepener C (ed.) International Handbook of Practical Theology*. Berlin ; Boston, 2022. P. 787-800.

13. Frost M. 'Wider Opportunities': Religious Revival, Nationalist Awakening and the Global Dimension in Colombo, 1870–1920. *Modern Asian Studies* 36, no. 4, 2002. P. 937–67.
14. Malavanankar D. K. A russian Theosophical Society. *Supplement to the Theosophist*, September 1883. URL: https://theosophy.world/sites/default/files/Theosophical%20Publications/The%20Theosophist/1883/theosophist_v4_n12_september_1883.pdf (Last accessed: 16.09.2025).
15. McLuhan, M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York, 1964.
16. Oates L. L. *Secrecy Redefined: Print Culture and the Globalization of Occult Philosophies in the Long Nineteenth Century*. University of Exeter. Thesis. 2016. URL: <https://hdl.handle.net/10871/22039> (Last accessed: 16.09.2025).
17. Weber M. *Science as a Vocation*. New York, 1946. P. 129-156.

References:

1. Aristova A. Fenomen relihiinoi komunikatsii v optytsi zahalnoi teorii komunikatsii. 2016. № 3. S. 097–106. [in Ukrainian].
2. Zynoviiva Yu. Yu. Diialnist kyivskoho tovarystva «Rytsariv kruhloho stolu» u 1910-kh rokakh: do postanovky problemy. Kyiv, 2007. S.131-135. [in Ukrainian].
3. Kraliuk P. M. Komunikatyvni aspekty humanitarnoi polityky. Kyiv, 2006. S. 305 – 350. [in Ukrainian].
4. Moroz V. Ya. Relihiina komunikatsiia yak sotsiokulturnyi i dukhovnyi fenomen. Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky. 2014. № 54. S. 93-97. [in Ukrainian].
5. Morhunova A. F. Teosofske tovarystvo u Parlamenti svitovykh religii: mizhkonfesiinyi dialoh ta relihiina tolerantnist. Kyiv, 2025. S. 20-22. [in Ukrainian].
6. Petrushkevych M. S. Relihiina komunikatsiia u konteksti masovoi kultury. Ostroh, 2018. 408 s. [in Ukrainian].
7. Petrushkevych M. S. Relihiini komunikatsii yak ob'iekt vplyvu masovoi kultury: ukrainskyi kontekst. Avtoref. dys. doktora. filosof. Nauk. Ostroh, 2019. [in Ukrainian].
8. Petrushkevych M. S. Relihiini komunikatsii: khrystyianskyi kontekst. Monohrafiia. Ostroh, 2011. 228 s.
9. Yunusova Ye. Y. Komunikatyvnyi prostir religii v yevropeiskii kulturi: Avtoref. dys. kand. filosof. nauk. Kharkiv, 2005.
10. Beyers J. Theories of Religious Communication. In: *Weyel B, Gräb W, Lartey E, Wepener C (ed.) International Handbook of Practical Theology*. Berlin, Boston; 2022. p.787-800.
11. Frost M. 'Wider Opportunities': Religious Revival, Nationalist Awakening and the Global Dimension in Colombo, 1870–1920. *Modern Asian Studies* 36, no. 4, 2002, pp. 937–67.
12. Malavanankar D. K. A russian Theosophical Society. *Supplement to the Theosophist*, September 1883. URL: https://theosophy.world/sites/default/files/Theosophical%20Publications/The%20Theosophist/1883/theosophist_v4_n12_september_1883.pdf (Last accessed: 16.09.2025).
13. McLuhan, M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York, 1964.
14. Oates L. L. *Secrecy Redefined: Print Culture and the Globalization of Occult Philosophies in the Long Nineteenth Century*. University of Exeter. Thesis. 2016. URL: <https://hdl.handle.net/10871/22039> (Last accessed: 16.09.2025).
15. Weber M. *Science as a Vocation*. New York, 1946. P. 129-156.

Отримано: 28.12.2025

Прорецензовано: 10.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: stepansyniak@gmail.com

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0001-6954-9892>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-126-131>

Сinyaк С. Законодавче врегулювання діяльності Єврейської релігійної гміни в Другій Речі Посполитій у 1919–1929 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 126–131.

УДК : 94(477.82) «1921/1939»:352

Степан Сinyaк,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та методики її навчання
Рівненського державного гуманітарного університету

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ГМІНИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У 1919–1929 РОКАХ

У статті зроблено спробу окреслити законодавче встановлення та врегулювання діяльності Єврейської релігійної гміни в 1919–1929 рр. Встановлено, що головним обов'язком Єврейської релігійної гміни була організація та утримання рабинату, заснування та фінансування синагог, будинків молитви, мікв та кладовищ, забезпечення населення кошерним м'ясом, нагляд за релігійним вихованням молоді, а також управління майном громади та всіма установами, що їй належать. Констатовано, що характерною рисою діяльності єврейської релігійної громади було значне втручання держави у справи, пов'язані з функціонуванням гмін.

Ключові слова: Єврейська релігійна гміна, рабин, підрабин, мікви, різники, Міністерство релігійних віросповідань та громадської освіти, Волинь.

Stepan Syniak

LEGISLATIVE REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY IN THE SECOND POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH, 1919–1929

This article attempts to outline the legislative establishment and regulation of the Jewish religious community in 1919–1929. It has been established that the main duties of the Jewish religious community were to organize and maintain the rabbinate, establish and finance synagogues, houses of prayer, mikvahs, and cemeteries, provide the population with kosher meat, supervise the religious education of young people, and manage the community's property and all institutions belonging to it. It was noted that a characteristic feature of the activities of the Jewish religious community was significant state interference in matters related to the functioning of the ghettos. It is difficult to assess the status of Jewish religious communities unequivocally. Formally, national and international law granted them broad powers, but these were often merely declarative in nature. National legislation seemed to shape the legal status of Jewish religious communities in a way that was beneficial to them, but on closer inspection, it can be argued that it was mainly aimed at controlling this minority, as evidenced, for example, by the fact that no Religious Council was established during the entire twenty-year period.

Keywords: Jewish religious community, rabbi, assistant rabbi, mikvah, ritual bath, Ministry of Religious Denominations and Public Education, Volhynia.

Питання законодавчого врегулювання утворення та діяльності Єврейської релігійної гміни (громади) на території Волинського воєводства у міжвоєнний період досі не було висвітлено у наукових працях вітчизняних та закордонних дослідників. Наукові студії, здебільшого, присвячені лише окремим напрямкам діяльності єврейської громади, зокрема, таким, як організація опікунських товариств, робота єврейських шпиталів чи будинків для літніх людей тощо.

В українській історіографії, частково ці питання висвітлені в дослідженнях – М. Гона [1], Ю. Крамара [6; 7], А. Шваба та Г. Малеончук [8]. У польській історіографії, проблемі законодавчого врегулювання діяльності єврейської громади в Другій Речі Посполиті присвячені праці Т. Кавського [12], А. Копчовського [13], А. Левіцкої [14], М. Орловської-Беднарж [15] та С. Томашевського [22]. Автори в своїх роботах акцентують увагу в основному на нормативно-

правових актах, які регулювали діяльність Єврейської релігійної гміни на польських етнічних землях та мало приділяли уваги східним територіям держави.

Єврейська гміна, згідно з офіційною польською номенклатурою, яка діяла у міжвоєнний період, – Єврейська релігійна гміна (далі ЄРГ) була специфічною фіксованою формою організації суспільного життя прихильників іудаїзму (єврейської національної меншини), яка давала їм можливість вижити в умовах розпорошення по всьому світі, часто серед вкрай ворожих сусідів. Один з найвидатніших єврейських соціологів Ар'є Тартаковер стверджував, що громада для народу, яка жила в діаспорі, була «замінником власної державності» [14, s. 32]. Свою історію єврейські релігійні гміни вели від давніх кагалів. Кагали, як форма обцинного самоуправління євреїв у Речі Посполитій, існували ще в XVI–XVIII ст. [6, с. 123].

На момент закінчення Першої світової війни на територіях, які утворили відроджену Польську державу, продовжували діяти закони тих держав, до складу яких вони входили після поділів, в тому числі і ті, які регулювали правовий статус релігійних об'єднань. Це були неоднорідні закони, які по-різному висвітлювали дане питання. Польська влада вирішила залишити їх чинними до часу прийняття нових законів [14, s. 32].

До нормативно-правових документів, які регулювали діяльність Єврейської релігійної гміни в 1919–1929 рр., можна віднести Конституцію держави 1921 р., декрети Начальника держави, постанови Ради Міністрів, розпорядження Президента, декрети Міністерства віросповідань та народної освіти.

Одним із перших документів, який окреслив правове становище єврейської меншини в Польщі, став декрет, виданий Начальником держави Ю. Пілсудським у лютому 1919 р., про організацію єврейських релігійних громад [22, s. 37]. Даний нормативно-правовий акт підтверджував релігійний характер єврейського самоврядування, та наголошував, що його головним обов'язком є задоволення релігійних потреб членів громади. Детальні завдання, які ставилися перед громадою, були визначені в статті 4 декрету. Зокрема, до них відносилися: організація та утримання рабинату, заснування та фінансування синагог та будинків молитви, мікв та кладовищ, забезпечення населення кошерним м'ясом, нагляд за релігійним вихованням молоді, а також управління майном громади та всіма установами, що їй належать [11, s. 40].

Конституція Республіки Польща від 17 березня 1921 р. підкреслювала важливу роль релігії у формуванні моральних засад суспільства. Вказувалося, що вона є джерелом чинних етичних принципів [14, s. 32]. У статті 113 декларувалося, що кожне релігійне об'єднання, визнане державою, має право організувати колективні та публічні богослужіння, самостійно керувати своїми внутрішніми справами, володіти та набувати рухоме та нерухоме майно, управляти та розпоряджатися ним, а також володіти та користуватися своїми фондами та коштами, а також установами для релігійних, наукових та благодійних цілей. Однак жодне релігійне об'єднання не може суперечити законам держави [24, s. 16].

Восени 1927 р. на східні землі Польщі поширилося законодавство, яке регулювало діяльність єврейських релігійних гмін. 14 жовтня 1927 р. було оголошено текст розпорядження Президента, який визначав устрій єврейських віросповідних громад на всій території країни, за винятком трьох західних воєводств [7, с. 364].

Держава сприяла функціонуванню юридично визнаних релігійних об'єднань, підтримуючи їх щорічними дотаціями, які виплачувалися з бюджету Міністерства віросповідань та народної освіти (МВНО). Дотації призначалися для «утримання духовенства та покриття витрат, пов'язаних з релігійними функціями» [14, s. 34].

Основною організаційною одиницею Єврейської релігійної громади була релігійна гміна. Громади поділялися на великі, тобто ті, які налічували понад 5 тисяч жителів, і малі – до 5 тисяч жителів іудейського віросповідання. На терені Волинського воєводства у міжвоєнний період налічувалося 35 єврейських релігійних гмін [7, с. 367], п'ять із яких належали до категорії великих громад (Луцьк, Ковель, Рівне, Сарни та Остріг). Найбільшою на Волині була єврейська віросповідна гміна Рівного. У 1925 р. на її території проживало 30 тис. мешканців іудейського віросповідання [4, арк. 6]. Єврейська віросповідна громада Луцька у 1930-х роках налічувала 19 тис. мешканців. Кількісний склад малих єврейських віросповідних громад сягав від 700 осіб (гміна Шумськ Кременецького повіту), до понад 5 тис. іудеїв (гміни Кременець, Березне, Костопіль, Любомль, Володимир) [7, с. 367].

Гміни були інституціями з корпоративними правами, які мали забезпечити своїм членам можливість задоволення релігійних потреб. Компетенція громади охоплювала виключно релігійну та благодійну діяльність. Наявність юридичної особи дозволяла гмінам розпоряджатися власним майном та заснованими на її користь фондами. Характерною рисою релігійної організації було значне втручання держави у справи, пов'язані з функціонуванням громад [9, s. 29].

Одним із ключових елементів існування та діяльності кожної ЄРГ у Другій Речі Посполитій та у Волинському воєводстві, зокрема, була наявність духовних культових споруд – синагог та молитовних будинків. Одним із перших нормативних документів, який регламентував їх діяльність, був циркуляр МВНО від 8 листопада 1920 р. Даний документ впорядковував діяльність вже існуючих культових споруд та частково забороняв утворенню нових до отримання офіційних дозволів з боку держави. Згідно циркуляру, всі існуючі на 1920 р. приватні синагоги або молитовні будинки, якщо вони були відкриті на підставі дозволів, наданих колишньою російською владою, або ж польською, не мали бути закриті, за винятком, коли цього вимагали важливі санітарні приписи чи пожежна безпека. Дозвіл на відкриття нових приватних єврейських молитовних будинків надавалися лише у виняткових випадках. Польська влада намагалася толерувати та підтримувати політику релігійної віротерпимості та повагу до інших релігійних конфесій [11, s. 182]. В даному циркулярі наголошувалося, що навіть невеликі молитовні будинки, як з релігійної, так і з правової точки зору, є храмами, а їх закриття мимоволі створювало видимість неповаги до них та викликало б роздратування релігійних почуттів єврейського народу [11, s. 183].

У 1922 р. МВНО видало циркуляр, який доповнював попередній від 8 листопада 1920 р. та стосувався правового регулювання приватних єврейських синагог та молитовних будинків. У період з 1920 по 1922 рр. міністерство отримувало численні запити, відносно того, як поводитися у випадках, коли особи, які утримували синагоги чи молитовні будинки, не могли надати дозволи видані попередніми владами. Циркуляр давав чітке роз'яснення щодо цього та вказував, що синагоги та молитовні будинки, які існували сотні чи десятки років, могли не надавати документи про заснування, а мова йшла лише про відкриття нових храмів. Крім того, підкреслювалося, що циркуляр від 8 листопада 1920 р. аж ніяк не мав на меті закриття синагог чи молитовних будинків, які вже існували на момент видання документу [11, s. 184]. Станом на 1925 р. на території Волинського воєводства існувало 69 громадських (суспільних) та 323 інших (приватних) синагог і молитовних будинків [2, арк. 21].

Особливо важливу функцію у діяльності кожної ЄРГ відігравали служителі релігійного культу – рабини та підрабини. Відповідно до постанови Президента Республіки Польща від 14 жовтня 1927 року, посаду рабина та підрабина могли обіймати лише особи, які мали для цього відповідну кваліфікацію, підтверджену сертифікатом, виданим колегією рабинів (сертифікат мав бути визнаний Релігійною радою) [11, s. 26]. Варто наголосити, що діяльність служителів духовного культу євреїв була відображена в інших юридичних документах. Так, у Законі «Про обов'язкове страхування на випадок хвороби» 1920 р. було прописано, що обов'язковому страхуванню підлягали всі особи без поділу на статі, які працювали на підставі трудових, або службових відносин, працівники будь-яких інституцій та громадських релігійних благодійних об'єднань. Оскільки рабини та підрабини, як і інші священнослужителі всіх конфесій, якщо вони були зайняті виконанням дій, які впливають безпосередньо з обов'язків їхнього покликання, не могли вважатися особами, зайнятими на основі трудових або службових відносин. Тому обов'язок страхування на випадок хвороби на них не покладалася. Обов'язковому страхуванню в Касі хворих згідно даного закону підлягав кантор (хазан) – музикант-вокаліст, який веде молитву громади в синагозі, оскільки даному обов'язку підлягали працівники всіх релігійних установ і асоціацій [23, s. 724].

Фінансове становище рабинів та підрабинів було закріплене в Інструкції МВНО, прийнятій у 1927 р. У ній було прописано, що при розгляді витрат на рабинів та підрабинів необхідно було ретельно стежити за тим, щоб до бюджету не були включені позиції осіб, які не були офіційно духовними. Такий контроль здійснювався шляхом порівняння в старостві відповідних позицій бюджету попереднього року, що давало можливість встановити, чи фігурували у бюджеті (повторення) ті ж самі особи, чи ні, або можливо, які зміни відбулися [11, s. 123]. Станом на 1925 р. у Волинському воєводстві в релігійних структурах ЄРГ перебувало: рабинів – 63 та підрабинів – 60 [2, арк. 21].

Велику та відповідальну роль у житті Єврейської релігійної гміни відігравали єврейські ритуальні різники. Їхньою головною справою було постачання кошерного м'яса для єврейської громади. Правова діяльність різників регулювалося законом «Про обов'язкове страхування на випадок хвороби»

від 1920 р. Відповідно до нього, різники єврейських релігійних гмін підлягали обов'язковому страхуванню на випадок хвороби, нещасного випадку, якщо вони були працевлаштовані гміною на підставі трудових відносин [23, s. 725].

Не менш важливим документом виступав Циркуляр №13 МВНО, який регулював діяльність кошерних різників в ЄРГ. Нормативний документ вказував, що значний дохід з кошерного м'яса, який збирався виключно на користь певної кількості різників та рабинів, але не громад, змушував єврейську громаду переглянути дану політику. Окрім того, різники самовільно, без будь-якого затвердженого тарифу і без будь-якої відповідальності, встановлювали для населення надзвичайно високий податок на забій, і тим самим завдавали величезної шкоди всім споживачам м'яса. Не врегульованість даного питання поставило у взаємну матеріальну залежність рабинів та різників, яка впливала на стан як матеріальних, так і культурних справ кожної єврейської релігійної гміни [11, s. 186].

У 1927 р. Міністерство віросповідань та народної освіти затвердило «Інструкцію щодо затвердження та членських внесків єврейських релігійних гмін», яка вказувала, що прибуток в громадах від забою, за умови раціонального організованого управління та контролю, міг забезпечити більшу частину коштів, необхідних для достатнього утримання духовенства та різників [11, s. 123]. Наприклад, у 1921 р. в м. Рівне ЄРГ включала в себе сім ритуальних різників [5, арк. 88 зв.].

До основних повноважень ЄРГ входило також нагляд за релігійною чистотою та утримання ритуальних приміщень для дотримання гігієни. 5 липня 1921 р. вийшло розпорядження Міністра охорони здоров'я, яке регулювало облаштування та утримання ритуальних купалень (так званих мікв) для населення юдейського віросповідання. Згідно з документом, ритуальні купальні (мікви) у містах, які мали водопровід та каналізацію, могли бути облаштовані лише в будинках, що мали достатній запас води та відповідали всім санітарним нормам. В інших населених пунктах такі заклади могли бути облаштовані тільки в будинках, забезпечених достатньою кількістю води та визнаними санітарними органами, придатними для купання [20, s. 1136 – 1137]. Можна констатувати, що в період з 1920 по 1929 рр. у Волинському воєводстві такого роду закладів було небагато. Так, наприклад, у найбільшому за чисельністю єврейського населення міста Рівне, станом на 1921 р. була лише одна ритуальна лазня [5, арк. 88 зв.].

Одним із обов'язків єврейської релігійної гміни було піклування та опіка над єврейськими сиротами та безпритульними дітьми, відкриття будинків для сиріт та старців, а також їх лікування. В період 1920-их років було прийнято два нормативно-правових акти, які прописували правила та умови лікування бідних євреїв. У 1925 р. був прийнятий закон «Про покриття витрат на лікування бідних євреїв, які були постійними мешканцями гмін на території колишнього Королівства Конгресового». Згідно юридичного документу, витрати на їх лікування у державних, комунальних, або визнаних такими комунальними об'єднаннями лікарнях, в яких кошти не могли бути покриті пацієнтами чи установами – покривалися так само, як і лікування християн [25, s. 511]. У 1927 р. даний закон був доповнений розпорядженням Міністра внутрішніх справ. Юридичний документ вказував, що дефіцит, який виник у бюджеті гміни, внаслідок включення до нього витрат на лікування бідних, незважаючи на використання всіх джерел доходу, повинен покритися шляхом розподілу відповідної суми, яка не перевищувала розміру витрат на лікування бідних між платниками податків [18, s. 1321]. Зазначимо, що у найбільших містах Волинського воєводства, таких, як Рівне, Луцьк, Ковель при ЄРГ діяли будинки для пристарілих та калік. Так, у Луцьку в 1921 р. даний заклад фінансувався з пожертв та внесків членів єврейської громади, від Ради суспільної опіки, Американського комітету допомоги, а також від сімей, батьки яких знаходилися в притулку [3, арк. 1 – 1 зв.].

У своїй діяльності Єврейська релігійна гміна забезпечувала ритуальні послуги для своїх членів та опікувалась цвинтарями. У міжвоєнний період Польща використовувала закони щодо місць поховання єврейського населення, які були прийняті ще в першій половині XIX ст. Так, скажімо Постанова адміністративної ради Польського королівства від 31 травня 1846 р. чітко вказувала, що цвинтар був громадським майном релігійної, або комунальної організації, призначеним для спеціального використання з метою поховання померлих осіб. У тому ж таки році у червні був прийнятий Додаток до постанови від 21 травня, який прописував певні санітарні умови для обрання місця під кладовище [11, s. 161 – 163]. У Другій Речі Посполитій винесення рішень у справах, які стосувалися закриття старих кладовищ та вибору місця для нового належало до компетенції Міністра віросповідань та народної освіти та Міністерства охорони здоров'я. Відмітимо також, що всі рішення по

витратах на створення та утримання кладовищ належало до компетенції виключно МВНО [9, s. 65].

У 1919 р. був прийнятий Основний санітарний закон, який вказував, що до обов'язків органів місцевого самоврядування належало створення та утримання муніципальних моргів і кладовищ. Він також підтверджував юридичну силу постанови та додатку адміністративної ради Польського королівства від 1846 р., передбачаючи лише можливість існування в майбутньому на умовах, визначених у спеціальному законі, існування поряд з релігійними також і комунальних кладовищ [11, s. 166].

Єврейська релігійна гміна у процесі своєї діяльності вела підприємницьку діяльність, а також отримувала пожертви, подарунки, які йшли на поповнення свого бюджету. Закон від 1925 р. «Про державний промисловий податок» вказував, що від даного типу податку звільнялися підприємства комунального господарства, які перебували під управлінням місцевого самоуправління. Єврейські релігійні гміни підпадали під цю дію, адже включали в себе позикові та ощадні каси. У ст. 7 також вказувалось, що «...засновані, або утримувані за допомогою соціальних інституцій...виховні та виправні заклади, притулки, бібліотеки, читальні, музеї, виставки, шкільні майстерні також були звільнені від державного промислового податку» [17, s. 1189 – 1190].

Рішенням Міністра фінансів від 1925 р. регульовано податковий тягар лікарень, бань, купалень та бійнь, які належали до підприємств комунального господарства. Дане розпорядження чітко вказувало, що лікарні, засновані або утримувані за допомогою соціальних та благодійних установ, повинні бути звільнені від даного податку [17, s. 1191]. Відмітимо, що одним із джерел фінансування ЄРГ були пожертви та дарування. Вони регламентувалися Законом від 1920 р. «Про зміну положень при оподаткуванні спадщини та дарувань». У ст. 12 даного закону чітко вказувалось, що від податку на спадщину та пожертв звільнялися фонди, установи, об'єднання або асоціації, якщо їхнє майно йшло на благодійні цілі, науку чи навчання [11, s. 200].

Варто зазначити, що левова частка всіх доходів єврейської релігійної гміни складали членські внески. Нормативно-правова база у питанні врегулювання внесків своїх членів почала формуватися ще у 1919 р. Саме цього року був прийнятий циркуляр Департаменту МВНО, який чітко вказував, що платниками податків були особи, які проживали у гміні щонайменше протягом року, а також особи, які не проживали у громаді, але займалися в ній принаймні від року, ремеслом, торгівлею або промисловістю й мали рухоме чи нерухоме майно на правах власності чи співвласності. В тому ж таки році прийнятий ще один циркуляр даного Міністерства, який наголошував, що єврейські релігійні гміни стягують так званий етат, або громадський внесок. Даний документ прописував примусове стягнення членських внесків для всіх єврейських релігійних громад [11, s. 154 – 155].

Отже, важко однозначно оцінити статус єврейських релігійних громад. Формально акти національного та міжнародного права надавали їм широкі повноваження, однак часто вони носили лише декларативний характер. Національне законодавство, здавалося б формувало правове становище єврейських релігійних громад у вигідний для них спосіб, але, придивившись уважніше, можна стверджувати, що воно було спрямоване головним чином на контроль над єврейською меншиною, про що свідчить, наприклад, те, що протягом усього двадцятирічного періоду не було створено Релігійної ради. Її функції виконував міністр віросповідань та народної освіти, який таким чином фактично очолював Єврейський релігійний союз. Також в економічних питаннях були помітні спроби дискримінації цієї меншини, обмеження її впливу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гон М. Równie: обриси зниклого міста. Рівне, 2018. 196 с.
2. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.) Ф. 46. Оп. 1. Спр. 992. Арк. 21.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 992. Арк. 3511.
4. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.) Ф. 30. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 6.
5. Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 129. Арк. 88 – 8 зв.
6. Крамар Ю. Єврейське питання в політиці урядів міжвоєнної Польщі. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк. 2017. С. 123 – 130.
7. Крамар Ю. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921 – 1939 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук. Луцьк, 2015. 536 с.
8. Шваб А., Мелеончук Г. Єврейські релігійні, громадсько-політичні та культурно-освітні організації міжвоєнного Луцька. *Краєзнавство*. Київ, №3/4, 2015. С. 69 – 73.
9. Dawidsohn J. Gminy żydowskie (z tekstami ustaw i rozporządzeń). Warszawa, 1931. 170 s.
10. Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego. Dz.Pr.P.P. 1919 nr 14 poz. 175.

11. Grynstejn J., Kerner I. Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich: nowe rozporządzenia, zarządzenia, przepisy: rok 1931. Warszawa, 1931. 260 s.
12. Kawski T. Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Bydgoszcz, 2014. 518 s.
13. Korciowski A. Żydowska Gmina Wyznaniowa w Zamościu w dwudziestoleciu międzywojennym. *Studia żydowskie. Almanach*. Zamość. T. 1. Nr.1, 2011. S. 43 – 75.
14. Lewicka A. Status formalnoprawny żydowskich gmin wyznaniowych w II Rzeczypospolitej. *Studia żydowskie. Almanach*. Zamość. R. II. Nr.2, 2012. S. 31 – 63.
15. Orłowska-Bednarz M. Ustrój i status wyznaniowego samorządu żydowskiego w okresie międzywojennym. *Zeszyty naukowe wyższej szkoły pedagogicznej w Bydgoszczy*. Bydgoszcz. Z. 2, 2011. S. 91 – 97.
16. Rozporządzenie Ministra Skarbu w porozumieniu z Ministrami: Spraw Wewnętrznych, Sprawiedliwości, Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Pocht i Telegrafów z dnia 25 sierpnia 1923 r. zawierające przepisy wykonawcze dla obszaru b. dzielnicy rosyjskiej w przedmiocie opodatkowania spadków i darowizn. Dz.U. 1923 nr 101 poz. 794.
17. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 8 sierpnia 1925 r. w celu wykonania ustawy z dnia 15 lipca 1925 r. o państwowym podatku przemysłowym. Dz.U. 1925 nr 82 poz. 560.
18. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 7 października 1927 r. w celu wykonania ustawy z dnia 19 marca 1925 r. o pokrywaniu kosztów leczenia ubogich żydów, będących stałymi mieszkańcami gmin na obszarze b. Królestwa Kongresowego. Dz.U. 1927 nr 93 poz. 837. Dz.U. 1921 nr 65 poz. 416.
19. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 21 czerwca 1927 r. o utworzeniu okręgów gmin wyznaniowych żydowskich na obszarach: powiatów białostockiego, bielskiego, grodzieńskiego, sokólskiego i wołkowyskiego województwa białostockiego oraz na obszarach województw: nowogródzkiego, poleskiego, wileńskiego i wołyńskiego. Dz.U. 1927 nr 64 poz. 566.
20. Rozporządzenie Ministra Zdrowia Publicznego z dnia 5 lipca 1921 r. w przedmiocie urządzenia i utrzymywania zakładów kąpielowych rytualnych (t. zw. mykw) dla ludności wyznania mojżeszowego. Dz.U. 1921 nr 65 poz. 416.
21. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 października 1925 r. w sprawie utworzenia gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze województw: wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego, powiatów: grodzieńskiego, wołkowyskiego i gmin: białowieskiej, masiewskiej i suchopolskiej powiatu bielskiego województwa białostockiego oraz okręgu administracyjnego wileńskiego. Dz.U. 1925 nr 114 poz. 807.
22. Tomaszewski J. Zarys dziejów żydów w polsce. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 1990. S. 37 – 48.
23. Ustawa z dnia 19 maja 1920 r. o obowiązkowym ubezpieczeniu na wypadek choroby. Dz.U. 1920 nr 44 poz. 272.
24. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U. 1921 nr 44 poz. 267.
25. Ustawa z dnia 19 marca 1925 r. o pokrywaniu kosztów leczenia ubogich żydów, będących stałymi mieszkańcami gmin na obszarze b. Królestwa Kongresowego. Dz.U. 1925 nr 38 poz. 255.
26. Zasadnicza ustawa sanitarna z dnia 19 lipca 1919 r. Dz.Pr.P.P. 1919 nr 63 poz. 371.

References:

1. Hon M. Równne: obrysy znykloho mista. Rivne, 2018. 196 s.
2. Kramar Yu. Yevreiske pyttannya v politytsi uriadiv mizhvoiennoi Polshchi. Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky. Lutsk. 2017. S. 123 – 130.
3. Kramar Yu. Natsionalno-kulturna ta relihiina polityka uriadiv Polshchi na Volyni (1921 – 1939 rr.). Lutsk, 2015. 536 s.
4. Shvab A., Meleonchuk H. Yevreiski relihiini, hromadsko-politychni ta kulturno-osvitni orhanizatsii mizhvoiennoho Lutska. Kraieznavstvo. Kyiv, №3/4, 2015. S. 69 – 73.

Отримано: 28.12.2025

Прорецензовано: 10.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-0837-407X>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-132-140>

Марчук В. Місто Корець в умовах становлення польської влади на початку 1920-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острог, 2026. Вип. 37. С. 132–140.

УДК: 94(477.82) «1921/1939»

Володимир Марчук,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»

МІСТО КОРЕЦЬ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

У статті зроблено спробу прослідкувати становлення польської влади на прикладі м. Корець. Встановлено, що на початку 1920-х років відчутний вплив на місто мав польсько-радянський кордон, який проходив у безпосередній близькості від Корця. На початку 1920-х років у місті почали функціонувати основні органи державної влади та місцевого самоврядування. В досліджуваний період місто перетворилося на важливий економічний центр на східному кордоні Польської держави.

Ключові слова: Волинське воєводство, Корець, польсько-радянський кордон, начальник району, органи державної влади, магістрат, міжвоєнний період.

Volodymyr Marchuk

THE CITY OF KORETS DURING THE ESTABLISHMENT OF POLISH AUTHORITY IN THE EARLY 1920S

The article attempts to trace the establishment of Polish authority using the city of Korets as a case study. It has been established that in the early 1920s, the city was significantly influenced by the Polish-Soviet border, which ran in the immediate vicinity of Korets. Following the liberation of the Volhynia territory from Bolshevik occupation in the autumn of 1920, the Polish administration returned and restored the operations of government bodies and local self-government. In the early 1920s, the following operated in the city of Korets: the Administration of the Chief of the 1st District, the Korets Gmina Administration, the State Police Commissariat, the Magistrate, the State Police Border Post, the Emigration Office, and the Customs Office. During the period under research, the city transformed into an important economic center on the eastern border of the Polish state. Free assemblies of citizens were held regarding important issues of city life in Korets. One of the acute problems for the residents of Korets and the surrounding areas was the issue of communication with other localities of the poviat, voivodeship, and the state. With Korets acquiring the informal status of a border city, various military formations involved in border protection began to be stationed there, which immediately affected the life of the city and its inhabitants. The border status of the city stimulated the activation of contraband trade, which led to the emergence of a number of trading firms oriented towards foreign buyers in the early 1920s. Shops selling various goods operated in the city, providing for not only the townspeople but also the residents of the surrounding villages.

Keywords: Volhynian Voivodeship, Korets, Polish-Soviet border, District Chief, state authorities, Magistrate, interwar period.

Життя міст і містечок Західної Волині 1920–1930-х рр. дотепер не стали предметом спеціальної уваги з боку представників історичної науки. Вивчення їхньої історії та повсякдення належить до відносно нових напрямків у студіях міжвоєнного періоду вітчизняної історії, який може надати хороші перспективи розширити та поглибити знання про соціально-економічні процеси цього регіону. Очевидно, що такий кут зору передбачає введення до наукового обігу раніше невідомих документів та матеріалів з архівів України та зарубіжних країн, їх наукової інтерпретації на основі новітніх досягнень історичної науки та застосування нових методологічних підходів.

Отже, відсутність комплексних досліджень урбанізаційних осередків Західної Волині міжвоєнного періоду вимагає привернути увагу дослідників до цієї наукової проблеми. Важливо підкреслити, що вказана територія входила до складу Волинського і Поліського воєводств, де нараховувалося

15 міст та 76 містечок, з перших лише Луцьк, Ковель та Рівне мало понад 20 тис. жителів [15, с. 113-114]. Серед досліджень українських істориків урбаністичної тематики міжвоєнного періоду, окреме місце займає праця Галини Малеончук та Анатолія Шваба, яка присвячена суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному розвитку Луцька в 1919-1939 рр. Дещо краще виглядає ситуація з дослідженнями краєзнавчого характеру. За роки незалежності з'явилася цілий низка робіт про історію міст і містечок Західної Волині, в яких окремий розділ відведений міжвоєнному часу. Щоправда, інформація в такого виду аматорських видань здебільшого тенденційна і досить фрагментарна. Прикладом таких робіт є, історико-краєзнавчі нариси присвячені Костополю [16], Сарнам [20], Голобам [19], Межирічам Корецьким [17] та ін. Отже, стан наукової розробки історії міст Західної Волині актуалізує їх подальше поглиблене дослідження.

Безпідставно, на нашу думку, поза увагою дослідників залишається місто Корець, яке має цікаву і непересічну історію, зокрема, і в міжвоєнний період. На сьогоднішній день історії Корця і Кореччини присвячена робота О. Панасюка та Л. Якубець [18]. У цій книзі п'ятий розділ приділено історії Корця і Кореччини в 1917-1945 рр., в якому другий підрозділ – міжвоєнному періоду. Проте, авторам не вдалося показати зміни, які відбулися в місті після того, як воно потрапило у безпосередню близькість до польсько-радянського кордону.

У цій публікації, на підставі архівних джерел та матеріалів, спробуємо охарактеризувати ті зміни, які відбулися в житті мешканців міста Корця у першій половині 1920-х рр., адже саме на цей період припадає найбухливіший етап його розквіту за увесь час перебування в складі Другої Речі Посполитої.

Березень 1921 р. ознаменував початок мирного життя на волинських землях. Лінія Ризького кордону розділила колись єдину територію Волинської губернії. У нових реаліях Корець опинився у безпосередній близькості від польсько-радянського кордону, який проходив практично по його околицях. Аналогічна ситуація склалася ще в одному волинському місті – Острозі.

Князівська резиденція давнього русько-литовського роду – місто Корець мало цікаве минуле. Після згасання чоловічої лінії роду Корецьких в середині XVII ст., воно спочатку потрапило у володіння їх родичів Лещинських, а на початку XVIII ст. у власність Чорторійських. Наприкінці XVIII ст. князь Єжи Чорторійський побудував тут славнозвісну Корецьку порцелянову фабрику, вироби якої були відомі далеко за межами краю, і за своєю якістю не поступалися відомій мейсенській порцеляні, а саме місто перетворилося в значний промисловий центр Волині. Тут також функціонувала меблева фабрика та мануфактура по виготовленню шовкових поясів гаптованих золотом, які полюбили одягати місцева, і не тільки, польська шляхта. Проте вже з другої половини XIX ст. розпочинається поступовий занепад Корця, пов'язаний із тим, що залізничні шляхи сполучення пролягли на значній відстані від міста. Певне пожвавлення економічного життя в місті та краї було пов'язане з відкриттям Юзефом Миколаєм Потоцьким у 1898 р. Корецького цукрового заводу.

Нові реалії життя міста та його мешканців були тісно пов'язані з польсько-радянським кордоном та новим прикордонним статусом міста. У часи перебування в складі Російської імперії, місто було центром Корецької волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. 18 березня 1921 р. було прокладено новий кордон між УССР та Польщею, внаслідок чого Корецька волость у повному складі (окрім села Шитня) увійшла до складу Польщі, і утворила нову адміністративно-територіальну одиницю – гміна Корець¹ Рівненського повіту Волинського воєводства.

Корець у міжвоєнне двадцятиліття можна віднести до малого міста. На початку 1920-х років воно складалося з 600 будинків, в яких проживало 4 946 мешканців (2 260 чол. та 2 686 жінок) (див. табл. 1). Традиційно, для того часу більшість мешканців міста становили євреї, яких у містечку нараховувалося 3 888 осіб (78,6%), менш чисельними були польська громада міста, яка складала 470 осіб та українська – 521 особа. Крім того, у Корці мешкало 32 росіяни, 5 литовців, по 3 фінів і татар та 1 білорус [22, с. 47]. Проте міський простір Корця, на початку 1920-х років, не обмежувався лише територією власне самого містечка, а сюди входили два давні передмістя: Новий Корець та Заров'є, а також села Юзефин та Жадківка².

¹ До гміни Корець, у березні 1921 р., увійшло с. Сторожів, яке належало до Городницької волості

² Кордони міста були встановлені в час Російської імперії і були детально описані у «Волинських губернських відомостях» за 24 листопада 1915 р. № 123. У 1921 р. тодішній начальник району Мечислав Станішевський самовільно змінив кордони міста, доєднавши до міста частину сільської гміни Корець – Новий Корець, Юзефин, Зарове і Жадківку. Міська рада м. Корець на своєму засіданні 16 лютого 1928 р. ухвалила рішення відмовитися від приєднання до Корця частини сільської гміни, і повернути давні кордони міста.

Таблиця 1

Кількість жителів м.Корець та навколишніх поселень станом на 1921 р.

Назва місцевості	Кількість будинків	Кількість жителів		
		чоловіків	жінок	всього
Корець	600	2 260	2 686	4 946
Новий Корець	386	974	1 112	2 086
Заров'є	188	467	511	978
Юзефин	199	596	631	1 227
Жадківка	139	323	347	670
Всього	1 512	4 620	5 287	9 907

Складено на основі: [22, s. 47; 52-53].

Таблиця 2

Національний та релігійний склад жителів м. Корець та навколишніх поселень станом на 1921 р.

Назва місцевості	Кількість жителів	За етнічною приналежністю				За віросповіданням		
		українці	поляки	євреї	німці	римо-кат.	прав.	іудеї
Корець	4 946	521	481	3 887	14	470	570	3 888
Новий Корець	2 086	1 615	221	232	8	216	1 623	232
Заров'є	978	888	50	38	-	46	894	38
Юзефин	1 227	730	171	322	1	173	731	322
Жадківка	670	640	30	-	-	30	640	-
Всього	9 907 (100%)	4 394 (44,92%)	953 (9,63%)	4 479 (45,21%)	23	935	4 458	4 480

Складено на основі: [22, s. 47; 52-53].

За своїм національним складом місто особливо нічим не відрізнялося від аналогічних населених пунктів краю. Проте на початку 1920-х років відчутний вплив на чисельний, національний та релігійний склад населення Корця мали міграційні процеси, які відбувалися в прикордонній зоні. Польща у цей період стала місцем прихистку для величезної маси біженців із різних куточків Радянської України. Наприклад, на Корецькій цукровні перебувала одна з груп біженців в кількості 107 осіб із худобою та кіньми. Вони звернулися до начальника району з проханням відправити їх до пункту для репатріантів, адже були в дорозі два місяці та перебували у дуже скрутному становищі, «...бо не мають, що дати коням і коровам і самі голодують...». 17 червня 1921 р. їх відправили до Рівного [12, арк. 330 зв.]. Ось ця ситуація чудово ілюструє складнощі та масштаби міграційних процесів українців того часу. Власне місто Корець під час подібних переселень відігравало одну з ключових ролей, зважаючи на своє географічне розташування на шляху з радянської України до волинських та інших земель у складі Польщі.

Тому одне з першочергових завдань, яке стояло перед органами державної влади та місцевого самоврядування, полягало в організації обліку населення. Адміністративний референт Рівненського повітового староства 5 червня 1921 р. надіслав до начальника I-го району доручення про створення при магістраті м. Корця відділу реєстрації. У зв'язку з цим, магістрат приймав справи реєстраційного відділу, який функціонував при комісаріаті державної поліції. Крім того, власників будинків і готелів, зобов'язували мати реєстраційні книги, якщо вони таких не мали, то повинні були завести. Населення міста було поінформоване, за допомогою оголошень, які розклеювалися у людних місцях, про обов'язкову реєстрацію усіх мешканців міста, як сталих так і новоприбулих. На підставі реєстраційних даних магістрат вів книги обліку постійних і тимчасових мешканців міста [11, арк. 583-583 зв.]. На облік бралися лише три категорії осіб: ті, хто мали посвідчення особи видані польською владою в 1921 р.; іноземні піддані та власники сповіщень для біженців [11, арк. 629].

Після звільнення території Волині від більшовицької окупації восени 1920 р. сюди повернулася польська адміністрація і відновила роботу органів влади та місцевого самоврядування. Однією з перших установ, яка відновила свою роботу в Корці, був Комісаріат державної поліції, який розпочав свою діяльність 23 грудня 1921 р. На час поновлення він складався з трьох відділів – загального, слідчого та реєстраційного. Персональний склад комісаріату мав наступний вигляд: 1 підкомісар (керівник комісаріату), 1 молодший під комісар (технічний керівник) і 101 постерунковий [11,

арк. 62]. Загалом до внутрішньої служби було залучено 50 осіб, іншу частину становили слідчі, обліковці та адміністрація. Щоденно комісаріат залучав до служби близько 20 осіб, з яких виставляв 4 варти: на цегельні і біля млинів, при канцелярії начальника району та при гмінному арешті по 4 особи, ще 7 осіб перебували в комісаріаті [11, арк. 161]. В травні 1921 р. до начальника району звернувся бурмистр м. Корця з проханням виділити поліціанта для чергування в приміщенні магістрату для підтримання порядку серед відвідувачів. Своє прохання він мотивував тим, що «... до магістрату приходять велика кількість євреїв, це призводить до величезного гулу...» [11, арк. 487]. На прохання бурмистра з'явилася позитивна реакція і за дорученням начальника району, щоденно, крім святкових днів та неділі, з 9 до 14 години «...для підтримання спокою і порядку серед відвідувачів, які масово тут збираються...» [11, арк. 486] чергував один поліціант в магістраті, а ще один – в приміщенні начальника району.

Не дивлячись на те, що 18 березня 1921 р. було підписано Ризький мирний договір, який встановлював лінію державного кордону, весною 1921 р. червоноармійці дуже часто порушували правила перетину кордону і за потреби приїжджали до Корця. Так, комісар державної поліції в середині квітня 1921 р., скаржився начальнику району на те, що по місту ходять більшовики, як самостійно, так і в супроводі польських вояків. Бачачи таке «неподобство», той віддав наказ арештувати червоноармійців і просив провести бесіду з командуванням 6-го Люблінського батальйону, який дислокувався в Корці. Річ у тім, що військові, які були на постерунку при цукровні пропускали більшовиків в місто по особистих справах. Начальство відтепер застерігало їх, аби подібне не повторилося [11, арк. 345-345 зв.]. Попри проведення низки заходів щодо недопущення більшовиків до Корця, випадки появи червоноармійців в місті, яких приваблювали місцеві ресторани та магазини, весною 1921 р. були досить регулярними, про що постійно інформували армійське командування [11, арк. 383-384].

Корець перейшов до складу польської держави і це вимагало низки змін повсякдення і на побутовому рівні. Власне, як можна дізнатися із документів, кореччани досить довго зволікали із заміною вивісок російською мовою на польськомовні. Перші виступали у ролі німих свідків минулого періоду в житті цього прикордонного міста. У зв'язку з цим, Рівненський повітовий староста 8 червня звертався з дорученням до начальників району, аби ті усунули даний недолік. У листі йшла мова про те, що в селах і містечках величезна кількість вивісок «...російською та русинською мовою, а напис польською невеликий, провізоричний, ніби готовий для швидкого усунення у будь-який момент» [8, арк. 61]. Аби усунути ці недоліки, начальникам районів визначили час до 30 червня 1921 р. Отже, усі написи російською мовою необхідно було прибрати, а у випадку двомовної вивіски, напис польською мовою мав займати центральне місце. Над іншими маркерами нової польської влади також вимагали попрацювати, адже стовпи на вказівниках мали бути перефарбовані в державні – біло-червоні барви [8, арк. 61]. Вже 11 червня 1921 р. начальник 1-го району в Корці дав завдання магістрату протягом трьох днів зняти всі написи непольською мовою. Для цього магістрат мав виділити людину, яка разом з поліцейським мала обійти вулиці міста і зняти не потрібні написи, а вилучені вивіски та таблички треба було доставити в магістрат, аби їх використали для нових написів [8, арк. 59-60]. Вже в серпні цього ж року начальник району отримав нове доручення, яке стосувалося використання державного гербу та державних кольорів. Поліціанти мали перевірити заклади міста, аби ті не використовували їх у магазинах, ресторанах, кав'ярнях і т.п. у разі виявлення такого роду порушень, винні мали бути притягнені до відповідальності [8, арк. 83].

Окремою проблемою стало розміщення військових підрозділів, які мали охороняти кордон, державні установи і служби в прикордонному місті, оскільки для цього потрібні були спеціальні приміщення. Зокрема, 30 травня 1921 р. Комісаріат державної поліції в Корці отримав у своє розпорядження приміщення на території православного Свято-Троїцького монастиря. Проте для нормального функціонування їм не вистачало соломи, ковдр, простирадл, сінників, про що вони просили в начальника району. Останній у свою чергу віддав розпорядження, аби гміна забезпечила поліціантів соломою [11, арк. 471]. Так, у серпні 1922 р. постала проблема розміщення кулеметної роти в Корці. Війт гміни звертався до начальника 1-го району з рапортом про те, що неможливо винайняти відповідного приміщення для потреб кулеметників шляхом добровільної угоди з власником. Виходячи з цього, війт запропонував реквізувати для потреб роти будинок, який розташовувався в Юзефині на вул. Галлера і належав Марії Ендрукайтис. Питання вирішувалося наступним чином. Начальник району викликав на 2 серпня 1922 р. до себе війта для того, щоб той надав пояснення стосовно цієї справи і в тому числі дав доручення встановити скільки кімнат потребують кулеметники для своїх

потреб [9, арк. 285]. Проте вже через день – 4 серпня 1922 р. з'являється постанова про реквізицію приміщень для кулеметної роти 36 Митного батальйону. Зокрема, в ній йшлося про те, що на підставі розпорядження Генерального комісара Східних земель від 7 листопада 1919 р., прийнято рішення реквізувати в будинку Марії Ендрукайтис на вул. Галлера в передмісті Корця – Юзефіні приміщення, яке складається з 5 кімнат для потреб кулеметної роти 36 Митного батальйону. Про дану постанову гмінне управління мало повідомити власницю 5 серпня 1922 р. Одночасно роз'яснювалося її право на оскарження даної постанови протягом 7 днів від часу отримання. Щоправда, внесення скарги не відтермінувало виконання рішення про реквізицію [9, арк. 287]. Подібна участь спіткала помешкання Громова, Сафронова і Таргонського та будинок православного монастиря. Приміщення мали реквізувати для потреб митниці та прикордонного пункту державної поліції. У випадку відмови власників залишити помешкання добровільно, комендант корецької поліції мав допомогти магістрату у їх примусовому виселенні [8, арк. 99].

Подібним чином було реквізовано 15 серпня 1922 р. будинок Герша Бланка в Юзефіні для потреб Державного епідеміологічного шпиталю в Корці. Будинок складався з 5 кімнат, комори, сіней і стайні. У жовтні власник звертався до начальника 1-го району з проханням повернути будинок, бо там немає хворих [10, арк. 144-146].

У деяких випадках, траплялись і самовільні захоплення приватних помешкань без відповідних документів. Так, наприклад, 27 серпня 1921 р. до начальника 1-го району надійшла скарга від жителя м. Корця Карпа Мілевського, про те, що його помешкання самовільно зайняли жандарми [8, арк. 98].

Фактично, до осені 1921 р. у Корці почали функціонувати основні державні органи влади та місцевого самоврядування. Станом на 31 жовтня 1921 р. у Корці розміщувалися такі державні установи та органи місцевого самоврядування: управління начальника 1-го району, управління Корецької гміни, комісаріат державної поліції, магістрат, прикордонний пункт державної поліції, еміграційне управління, митниця [2, арк. 3]. У жовтні 1921 р. до Корця було перенесено мировий суд 6-го округу з Великих Межирічів [2, арк. 2].

У місті працювали магазини, в яких продавалися різноманітні товари, які забезпечували не лише містян, а й мешканців навколишніх сіл. З червня 1921 р. цілий ряд заявників звертаються з проханням до Рівненського повітового старства за дозволами на відкриття магазинів із продажу алкогольних напоїв, аргументуючи це тим, що в місті спиртне можна придбати лише в ресторані Станіслава Мушинського [7, арк. 63]. Такі заяви спочатку розглядав начальник району, як представник старости на місці, і видавав свою резолюцію. На підставі останньої рівненський повітовий староста приймав остаточне рішення. Начальник району позитивно вирішив прохання місцевих заявників, дозволивши відкрити такі магазини Олександру Тонкелю, Юзефу Меєрському, Зигмунту Горчинському [7, арк. 74, 77]. Натомість Северину Белану, не місцевому заявнику, у дозволі на відкриття магазину було відмовлено, оскільки заявник в Корці не мешкав, «... і про нього нічого не відомо...» [7, арк. 78]. Разом з тим, начальник району лобював інтереси саме польських підприємців. Так, наприклад, у зверненні Станіслава Шеляви, учасника польсько-більшовицької війни, який після звільнення Корця залишився тут і організував із іншими офіцерами-добровольцями торговельне товариство, посадовець зробив припис: «Просив би про прихильне і позитивне рішення в даному питанні» [7, арк. 79-80]. В іншому випадку, на заяві спілки «Конкуренція» Еразма Бартошевича і Зигмунта Горчицького, які хотіли відкрити в Корці магазин вин та горілок, начальник району в резолюції на заяві написав, що такий магазин необхідний, бо одного магазину для міста замало і це дозволить до певної міри побороти таємне самогоноваріння, крім того, новостворений торговельний заклад знаходиться виключно в польських руках [7, арк. 81].

Відповідно до розпорядження Міністерства фінансів від 24 червня 1921 р. у Корці було відкрито митницю, до обов'язків якої входили такі питання: огляд біженців, утікачів, полонених, пасажирів та інших осіб, які перетинали державний кордон із Польщі, і до Польщі; контроль ввозу і вивозу товарів, боротьба з контрабандою і контрабандистами шляхом вилучення заборонених товарів і направлення документів та самих контрабандистів до відповідних органів, які мали встановити покарання винному відповідно до митних правил [1, арк. 3-3 зв.]. На початках митниця не мала власного відповідного приміщення, а тому тимчасово її розмістили в будівлі 7-ми класної української школи. Після того, як магістрат м. Корця відремонтував для митниці монастирський будинок на вул. Костюшка, у вересні 1921 р. начальник району просив митників перебратися у власне приміщення, оскільки ті займали шкільні приміщення [8, арк. 122]. Щоправда прохання начальника району ті виконали аж

в листопаді 1921 р., про що той інформував шкільний інспекторат у Рівному 30 листопада 1921 р. [8, арк. 358].

Запровадження обліку населення було пов'язане з напливом величезної кількості людей із території радянської України. Особливо багато було вихідців із сусідньої Житомирщини, зокрема Берездівської гміни Звягельського повіту та самого Житомира, які відчували всі «переваги» життя в більшовицькій Україні і намагалися перейти до Польщі. Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ № 3639 від 30 квітня 1921 р. виселенню підлягали особи польської національності, які не мають польського громадянства і прибули на територію Польщі після 12 жовтня 1920 р. Виняток становили лише особи, які мали дозвіл на виїзд до США, проте і вони мали бути зареєстровані [11, арк. 588]. Боротьба з нелегалами носила перманентний характер і постійно була актуальною, при цьому органи влади докладали максимум зусиль для того, щоб випровадити за межі території Польщі всіх тих, хто не мав юридичних підстав на перебування у цих землях. Про це не одноразово йшлося в різних розпорядженнях та наказах. Так, 4 лютого 1922 р. рівненський повітовий староста Радослав Сплава-Нейман уповноважив начальника 1-го району Олександра Луцкевича на виселення з території Польської держави чужоземців, які нелегально перетнули кордон, за винятком осіб польського походження та тих хто доведе своє право на отримання політичного притулку в країні [5, арк. 34]. Прикордонні міста, такі, як Корець та Остріг активно використовувалися більшовиками для ведення своєї розвідувальної та пропагандистської діяльності, а в окремих випадках для різного роду дестабілізуючої діяльності. Так, наприклад, 20 квітня 1921 р. до радянської України відправили Масаковського Владислава, мешканця с. Печиводи, який 10 квітня прийшов до Корця, де поширював чутки про те, що більшовики мають наступати на Корець і зайняти його. Начальник VI району, у рапорті з цього приводу зазначив, що «...поширення подібних чуток денервує населення, вселяє недовіру в мир і існуючий порядок...» [13, арк. 29-29 зв.]. Водночас згаданий В.Масаковський на наступний день після прибуття в Корець подав до канцелярії начальника району заяву на отримання посвідчення особи, видаючи себе за мешканця міста.

Варто зазначити той факт, що зміна влади, нові умови життя в прикордонному місті зумовили появу різного роду зловживань, особливо на етапі встановлення польської влади на Волині, з боку різного роду посадових осіб в державних, правоохоронних органах та місцевому самоврядуванні. Так, наприклад, комісар державної поліції в Корці Скалінський видав наказ для підлеглих йому поліціантів, аби ті змусили селян Корецької гміни возити до місцевого цукрового заводу дрова. Подібний примус викликав неабияке невдоволення місцевих селян, про що вони поінформували своїх солтисів, а ті в свою чергу поскаржилися Начальнику VI району в Корці – Мечиславу Станішевському. Останній, будучи представником Рівненського повітового старости в цій частині повіту, без жодних замовчувань виклав це у своєму рапорті, наголосивши на самоправстві комісара поліції та те, що «... якщо подібні розпорядження будуть мати місце і надалі, я, Начальник VI району, складаю з себе будь-яку відповідальність за спокій і безпеку в довіреному мені районі...» [11, арк. 222].

Не менш «підприємливими» були і місцеві мешканці. Так, наприклад, Хіль Сітнер, мешканець міста Корця, будинок якого знаходився поруч із магістратом організував в своєму помешканні бюро видачі документів на продаж худоби і коней. За кожен такий «документ» підприємець брав по 100 польських марок, а в бюро у нього працювало аж троє канцеляристів. Щоправда, така діяльність привернула увагу органів правопорядку, які скерували справу до Рівненського повітового староства для накладання відповідного покарання Х. Сітнеру за звинуваченням у порушенні громадського спокою, дача хабаря поліцейському та пересування між Рівним і Корцем без перепустки [11, арк. 232-233].

Щодо важливих питань життя міста Корця проводилися вільні збори громадян міста. Наприклад, у липні 1921 р., магістрат пропонував провести збори присвячені відкриттю пошти в місті та відкриттю артезіанської свердловини [11, арк. 660]. 4 березня 1923 р. у приміщенні гімназії відбулися загальні збори мешканців міста. На порядок денний були винесені такі питання, як ухвалення видатків на освітлення вулиць міста та артезіанську свердловину, і обговорення шкільних справ [10, арк. 88].

Однією з гострих проблем, для жителів Корця та околиць стало питання комунікації з іншими місцевостями повіту, воєводства і держави. Особливо гострою ця проблема ставала взимку, адже найближче поштове відділення знаходилося в Рівному, яке знаходилося на відстані 65 км. Станом на середину листопада 1921 р. місто не мало поштового відділення. Магістрат Корця з липня 1921 р.

«засипав» повітове староство листами з проханнями відкрити в місті поштове відділення. Не отримавши відповіді, мешканці були змушені шукати підтримки у Варшаві. У зв'язку з цим відбулися збори мешканців міста, які підготували прохання до Законодавчого сейму з проханням допомогти вирішити цю проблему, «... аби ми мали хоч якийсь контакт зі світом і відчували, що мешкаємо в Польщі, а не на безлюдному острові» [3, арк. 81-81 зв.]. Сам документ містить інформацію про місто. Зокрема, в місті мешкало понад 20 тис жителів, діяли такі підприємства, як Корецька цукровня графа Потоцького, 3 великі гарбарні, парові млини, 2 банки, 2 семикласні школи, митний батальйон і митниця. У зв'язку з тим, що за містом проходить польсько-радянський кордон, то в місті відкрилося багато магазинів, торговельних домів, філій варшавських, львівських та лодзьких фірм, які вели торгівлю з радянською Росією. Магістрат зробив усі необхідні приготування для цього. Зокрема, він відновив і забезпечив усім необхідним будівлю пошти, виділив безкоштовне помешкання для начальника поштового відділення, погодившись сплачувати за електроенергію та опалення в обох будівлях. Мешканці погоджувалися понести й інші необхідні витрати заради того, аби пошта запрацювала. Під проханням поставили підписи керівники банків, торговельних фірм, Корецької цукровні, начальник митниці, директор семикласної середньої школи і вчителі семикласної української школи та ін. Копію листа надіслали до рівненського повітового старости для відома, а оригінал з підписами надіслали до Сейму, «...до рук ксьондза Казимира Сиккульського посла Законодавчого сейму» [3, арк. 81-81 зв.]. Подібний за змістом лист, але вже від імені корецької філії Банку землі Польської в Любліні, підготовлений і надісланий до Юзефа Братковського, заступника Рівненського повітового старости [3, арк. 176-176 зв.]. Складно сказати, що мало вирішальний вплив, але 7 грудня 1921 р. Дирекція пошт та телеграфів у Любліні, до юрисдикції якої належало Волинське воєводство, інформувала Начальника 1-го району про те, що 15 грудня 1921 р. відкриють пошту в Корці, щоправда, лише для відправлення і отримання листів. Поштове відділення мав очолити Броніслав Влодарський [6, арк. 101].

З отриманням Корцем неформального статусу прикордонного міста, тут починають дислокуватися різні військові формації задіяні в охороні кордону, що відразу ж відбилося на житті міста та його мешканців. Перша проблема, яка постала перед місцевою владою, була пов'язана з розміщенням військових в місті. У часи Російської імперії в місті не дислокувалася жодна військова частина, як в інших містах Волині, де для потреб армії були розбудовані цілі військові містечка з будівлями казарм, будинків для офіцерів, зброярні, склади, різного роду допоміжні та господарські будівлі. Роту кулеметників вдалося прилаштувати до реквізованого будинку М. Ендрукайтис, на вул. Галлера в Юзефіні. При цьому магістрат і гміна спільно з військовими робили ремонт в цьому приміщенні [9, арк. 459-459 зв.]. Набагато складнішим було завдання знайти приміщення для 36 Митного батальйону адже, а ні в місті, а ні в навколишніх селах відповідного приміщення не було. Магістрат і гміна пересилали один одному доручення стосовно цього проблемного питання. Так, 18 вересня 1922 р. магістрат надіслав листа Начальнику району, в якому просять дати доручення гмінному управлінню м. Корця, аби ті знайшли відповідне приміщення для полку 36 митного батальйону в одному з навколишніх сіл, оскільки в місті відповідних приміщень немає [9, арк. 453-453 зв.]. Війт гміни у своєму листі 18 жовтня 1922 р. інформував начальника району, що в передмістях м. Корця немає великого приміщення, де б можна було розмістити полк 36 митного батальйону. Виходячи з цього вони запропонували розмістити солдатів по селянських хатах по 2-3 солдата в хаті, на що командування відповіло відмовою і вимагало віднайти таке приміщення, де б вони могли розміститися всі. Зрозуміло, що таке приміщення з такими параметрами можна було знайти лише у місті [9, арк. 455]. Командування митного батальйону паралельно самостійно підшукувало собі приміщення в місті, як наслідок запропонували віддати їм будинок сиротинця, який розміщувався в будинку графині Ядвіги Бнінської. На таку пропозицію магістрат відповів відмовою, оскільки сиротинець утримувався за кошти іноземної держави³ і за нього було сплачено наперед за цілий рік. Аналогічно й приміщення православного монастиря були виділені в 1921 р. під гімназію [9, арк. 468-468 зв.]. У результаті вдалося досягти компромісу, виділивши окреме приміщення для штабу і під казарми.

Прикордонний статус міста зумовив активізації тут контрабандної торгівлі, що призвело до виникнення тут на початку 1920-х років цілого ряду торговельних фірм, орієнтованих на закордонного покупця. Серед них, зокрема, «Торговельне товариство Войцік і Спілка в Корці» («Stowarzieszenie

³ Сиротинець утримувався за кошти «Американського єврейського об'єднаного розподільного комітету» (JOINT, American Jewish Joint Distribution Committee).

Handlowe Wojcik i S-ka w Korcu»), «Торговельний дім «Україна» в Корці», «Фірма «Гурт» Експорт – Імпорт в Корці» та ін. Головний офіс в Корці та філію в Острозі мала фірма «Торгово-експортний дім «Познань»» («Dom Handlowo-Eksportowy «Poznań»»), філії в Корці мали фірми «Варшавське загальне торгове товариство» («Warszawskie Powszechnie Towarzystwo Handlowe Spółka z O.P. w Warszawie») та «Торговельно – транспортний синдикат Т. Гжегожевський і Ф. Штаєр» («Syndykat Handlowo-Transportowy T. Grzegorzewski i F. Sztayer. Spółka firmowa») та ін. [4, арк. 300]. У своїх магазинах та складах вони пропонували радянським купцям різноманітний товар, в першу чергу мануфактуру: бавовняні та вовняні тканини, нитки, голки, готовий одяг та взуття, спеції, чай, каву та багато інших товарів першої необхідності, які користувалися попитом в радянській Україні. Натомість, в якості платіжних засобів отримували долари США, золото, срібло, діаманти тощо⁴. Викладені аспекти сприяли піднесенню значення міста Корця як економічного та адміністративного центру на західних волинських землях.

Отже, на початку 1920-х років місто Корець увійшло до складу Польської держави і опинилося в безпосередній близькості від східного кордону держави. У місті виникли необхідні для сталого його функціонування органи державної влади та місцевого самоврядування. Окремого дослідження потребує питання функціонування органів місцевого самоврядування, функціонування культурно-освітніх закладів в умовах прикордоння тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської області), ф. 30 (Рівненське повітове староство), оп. 1, спр. 38 Листування про організацію митниці в м. Рівне для ввезення і вивезення товарів через кордон. 25 квітня – 29 серпня 1921 р. 14 арк.
2. Держархів Рівненської області, ф. 30, оп. 2, спр. 137 Листування з Волинським воєводським управлінням про надання переліку діючих установ на 1921 р. в Рівненському повіті. 21 липня – 29 жовтня 1921 р. 6 арк.
3. Держархів Рівненської області, ф. 30, оп. 2, спр. 139 Рапорти гмінних управлінь в повітове староство про відкриття нових установ, союзів, спілок і організацій в Рівненському повіті. 10 січня 1921 р. – 10 листопада 1922 р. 147 арк.
4. Держархів Рівненської області, ф. 30, оп. 18, спр. 1216 Перепустки видані радянським громадянам для купівлі товарів в прикордонній смузі. 8 березня – 28 грудня 1926 р. 327 арк.
5. Держархів Рівненської області, ф. 30, оп. 19, спр. 49 Листування з Волинським воєводським управлінням про облік осіб, які добровільно пішли в Радянську Україну в 1920 р. 23 квітня – 21 жовтня 1921 р. 63 арк.
6. Держархів Рівненської області, ф. 204 (Начальник 1-го району Рівненського повітового староства в м. Корці Рівненського повіту Волинського воєводства), оп. 1, спр. 10 Листування з Рівненським повітовим староством з питань особового складу. 10 грудня 1920 р – 7 січня 1926 р. 111 арк.
7. Держархів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 15 Заяви мешканців м.Корця про видачу дозволів на відкриття торгових точок та ін. 14 січня – 19 грудня 1921 р. 281 арк.
8. Держархів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 16 Заяви організацій про видачу дозволів на проведення зібрань, вечорів та ін. 5 липня – 31 грудня 1921 р. арк. 61
9. Держархів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 36 Списки жителів, які мали землю на території яка відійшла за мирною угодою до Росії та ін. 28 січня – 30 грудня 1922 р. 726 арк.
10. Держархів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 45 Заяви мешканців м. Корець про видачу їм дозволів на проведення весіль, вечорів та ін. 2 січня – 28 грудня 1923 р. 688 арк.
11. Держархів Рівненської області, ф. 418 (Начальник 6-го району Рівненського повітового староства в м. Корці Волинського воєводства), оп. 1, спр. 2 Заяви організацій про надання дозволу на проведення зборів, вечорів та ін. 31 грудня 1920 р. – 29 липня 1921 р. 664 арк.
12. Держархів Рівненської області, ф. 418, оп. 1, спр. 5 Листування з Комісаріатом поліції в Корці про затримання і доставлення начальнику району осіб, які нелегально прибули в м. Корець. 2 січня – 26 травня 1921 р. 346 арк.
13. Держархів Рівненської області, ф. 418, оп. 1, спр. 7 Листування з поліцією про виселення осіб, які нелегально перейшли радянсько-польський кордон. Заяви жителів про видачу їм дозволів на право проживання в прикордонній смузі та ін. 13 січня – 20 січня 1921 р. 172 арк.
14. Марчук В. Діяльність торговельних фірм Волинського воєводства на польсько-радянському кордоні в 1920-их роках. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2023. Вип. 13. С. 133–148.
15. Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2014. Вип. 22. С. 111-127.
16. Намозов О. Костопіль. Місто над Замчиськом. Рівне, 2013. 147 с.
17. Обарчук А. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка. Рівне, 2010. 326 с.
18. Панасюк О., Якубець Л. Корець і Кореччина: історія. Луцьк, 2000. 144 с.
19. Пасюк І., Марчук В. Голоби: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2007. 133 с.

⁴ Детальніше про це див.: Марчук В. Діяльність торговельних фірм Волинського воєводства на польсько-радянському кордоні в 1920-их роках. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2023. Вип. 13. С. 133–148.

20. Тишкевич Р. Сарни: краєзнавчий нарис. Рівне, 2016. 231 с.
21. Шваб А., Малєончук Г. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток. Луцьк, 2022. 216 с.
22. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. 84 s.

References:

1. Marchuk V. Diiálnist torhovelnykh firm Volynskoho voievodstva na polsko-radianskomu kordoni v 1920-ykh rokakh. Intermarum: istoriia, polityka, kultura. Zhytomyr, 2023. Vyp. 13. S. 133–148.
2. Marchuk V. Natsionalnyi sklad miskykh poselen Zakhidnoi Volyni na pochatku 1920-kh rr. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky». Ostroh, 2014. Vyp. 22. S. 111-127.
3. Namozov O. Kostopil. Misto nad Zamchyskom. Rivne, 2013. 147 s.
4. Obarchuk A. Mezhyrich Koretskyi: narysy istorii volynskoho mistechka. Rivne, 2010. 326 s.
5. Panasiuk O., Yakubets L. Korets i Korechchyna: istoriia. Lutsk, 2000. 144 s.
6. Pasiuk I., Marchuk V. Holoby: istoryko-kraieznavchyi narys. Lutsk, 2007. 133 s.
7. Tyshkevych R. Sarny: kraieznavchyi narys. Rivne, 2016. 231 s.
8. Shvab A., Maleonchuk H. Mizhvoienni Lutsk: suspilno-politychnyi, sotsialno-ekonomichnyi, kulturnyi rozvytok. Lutsk, 2022. 216 s.

Отримано: 29.10.2025

Прорецензовано: 18.11.2025

Прийнято до друку: 24.12.2025

email: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-3478-7468>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-141-148>Смирнов А. Діяльність Національного Конгресу Українців Молдови як представника дипломатії діаспор. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Історичні науки»*. Острог, 2026. Вип. 37. С. 141–148.

УДК: 94(477).15:327

Андрій Смирнов,доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ МОЛДОВИ ЯК ПРЕДСТАВНИКА ДИПЛОМАТІЇ ДІАСПОР

У сучасних міжнародних відносинах зростає вага діаспор як недержавних гравців. Увага України до власної діаспори збільшилася впродовж останніх років, що пояснюється необхідністю налагодження взаємодії між двома сторонами для покращення іміджу України в світі та здобуття підтримки серед міжнародної спільноти. Республіка Молдова є однією з найближчих країн-сусідів України, на території якої проживає значна кількість українців, діють українські організації та установи. Однією з провідних є Національний Конгрес Українців Молдови (НКУМ), який було створено в 2021 р. Попри незначний час існування, Конгрес проявив себе як організація, яка змогла налагодити співпрацю із владними структурами Молдови та низкою міжнародних партнерів.

Метою статті є дати характеристику діяльності НКУМ як представника дипломатії діаспор. З цією метою було проаналізовано його роботу за низкою напрямів: консолідація молдовських українців, популяризація української культури, допомога українським біженцям в адаптації до проживання в Молдові.

Підкреслено, що НКУМ приділяє важливу увагу об'єднанню і розвитку української громади Молдови. Будучи парасольковою структурою, він, фактично, є головним представником молдовських українців, а лідер НКУМ – лідер українства Молдови. Важливим є функціонування Ради примарів при діаспорній організації. Зазначено, що НКУМ робить неабиякий внесок у поширення знань про Україну в Молдові, співпрацює з Посольством України. Ключовою подією українського життя можна вважати «Український день в Молдові». Важлива увага приділяється зі сторони організації розвитку української освіти. Загалом така діяльність сприяє збереженню української національної ідентичності українством Молдови. Наголошено на значній роботі НКУМ щодо допомоги та підтримки українських біженців. У цьому напрямі за співпраці з владою Молдови та міжнародними організаціями було успішно реалізовано чималу кількість проєктів та ініціатив для їхньої соціальної адаптації, освіти дітей, працевлаштування тощо.

Автором зроблено висновки, що окремі напрями роботи НКУМ є проявами дипломатії діаспори. Діяльність організації сприяє покращенню молдовсько-українських відносин і може бути взірцем для українських організацій схожого типу в інших зарубіжних країнах.

Ключові слова: діаспора, дипломатія діаспор, Україна, Молдова, популяризація, міжкультурне взаєморозуміння, адвокація, імідж.

Andrii Smyrnov

THE ACTIVITY OF THE NATIONAL CONGRESS OF UKRAINIANS OF MOLDOVA AS A REPRESENTATIVE OF DIASPORA DIPLOMACY

In contemporary international relations, the role of diasporas as non-state actors is increasing. Ukraine's attention to its own diaspora has grown over recent years. This is explained by the need to establish interaction between the two sides in order to improve Ukraine's image in the world and gain support from the international community. The Republic of Moldova is one of Ukraine's closest neighboring countries, where a significant number of Ukrainians live, and various Ukrainian organizations and institutions operate. One of the leading organizations is the National Congress of Ukrainians of Moldova (NCUM), established in 2021. Despite being relatively new, the Congress has established itself as a powerful organization, cooperating with Moldovan authorities and a number of international partners.

The purpose of this article is to characterize the activities of the NCUM as a representative of diaspora diplomacy. To this end, its work has been analyzed across several directions: consolidation of Moldovan Ukrainians, promotion of Ukrainian culture, and assistance to Ukrainian refugees in adapting to life in Moldova.

It is emphasized that the NCUM pays significant attention to uniting and developing the Ukrainian community in Moldova. As an umbrella organization, it is effectively the main representative of Moldovan Ukrainians, and the leader of the NCUM is the leader of the Ukrainian community in Moldova. In this context, the functioning of the Council of Mayors under the diaspora organization is also important. It is noted that the NCUM makes an important contribution to spreading knowledge about Ukraine in Moldova and cooperates closely with the Embassy of Ukraine. A key event in Ukrainian life can be considered the «Ukrainian Day in Moldova». The organization also places great importance on the development of Ukrainian education. Overall, such activities contribute to the preservation of Ukrainian national identity among Ukrainians in Moldova. Significant efforts of the NCUM regarding assistance and support to Ukrainian refugees are highlighted. In this area, in cooperation with Moldovan authorities and international organizations, a considerable number of projects and initiatives have been successfully implemented aimed at their social adaptation, children's education, employment, and more.

The author concludes that the activities of the NCUM clearly demonstrate manifestations of diaspora diplomacy, contribute to improving Moldovan-Ukrainian relations, and can serve as a model for Ukrainian organizations of a similar type in other foreign countries.

Keywords: *diaspora, diaspora diplomacy, Ukraine, Moldova, promotion, intercultural understanding, advocacy, image.*

Роль діаспор у світовій політиці все більше зростає. Завдяки безпосереднім зв'язкам із країнами свого походження і призначення (перебування) діаспори можуть бути цінним ресурсом у зовнішньополітичній діяльності цих держав або ж вони виступають самостійними недержавними дипломатичними акторами. У зв'язку з цим у науковому дискурсі останніх років дедалі більше активно обговорюються особливості явища «діаспорної дипломатії» («дипломатії діаспор»). В умовах, коли Україні необхідно посилювати свої зв'язки з традиційними закордонними партнерами і налагоджувати нові шляхи комунікацій, боротися із ворожою пропагандою, дезінформацією і стереотипами, які впродовж багатьох років поширювалися серед іноземної спільноти, а також загалом успішно протистояти російському агресору та досягнути сталого довготривалого миру та подальшої розбудови власної державності, всесвітня українська спільнота є надійним партнером і помічником у цих процесах. Увага України до власної діаспори в останні роки посилюється, відшукуються ефективні формати співпраці.

Республіка Молдова є сусідом України. Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну, вона закликала до припинення військових дій та висловлювала свою підтримку України. У Молдові проживає чисельна українська діаспора. Однією з провідних українських організацій є Національний Конгрес Українців Молдови (НКУМ). Тому вивчення її ролі у зв'язках між країною-донором і країною-реципієнтом є актуальною науковою проблемою сьогодення.

Діяльність українців у Молдові привертала увагу дослідників різних галузей науки в Молдові та Україні. Інтерес становить низка публікацій, які дають узагальнене уявлення про молдовську українську громаду. Спеціальних робіт, які б розглядали українство Молдови як колективного амбасадора немає. Проте різні аспекти цієї теми можна простежити в працях, присвячених іншій тематиці.

Молдовські україністи Віктор Кожухар і Катерина Кожухар охарактеризували особливості українського життя в Молдові в 1991–2018 рр., звернувши увагу на розвиток наукових досліджень у галузі україністики, внесок художників українського походження в образотворче мистецтво Молдови, функціонування самодіяльних творчих колективів та українських медіа, український етнокультурний рух тощо [1]. В. Кожухар проаналізував підтримку, яку надала Республіка Молдова на рівні влади та громадського суспільства, українським біженцям після повномасштабного російського вторгнення в Україну в 2022 р., вказував на діяльність українських громад і організацій в Молдові в руслі цієї ж роботи, а також залучення переміщених українців до різних заходів та акцій [2]. У цьому контексті він згадував про діяльність Конгресу українців Молдови [2, с. 212].

Марина Касьянова вела мову про особливості розселення українських громад на теренах Молдови, збереження ними української національної ідентичності та проблеми, які пов'язані з цим, окреслила організаційне життя молдовських українців [3, с. 60; 4, с. 381–387]. Анастасія Токарська зазначала, що за даними МЗС України станом на 2019 р. в Молдові проживає 477 тисяч українців, а також вказала, що на теренах країни діє 26 українських громадських організацій: на правому березі Дністра

зареєстровано – 14, а лівому – 12 [5, с. 193, 201]. Іван Гнатишин наголошував, що важливим аспектом молдовсько-українських двосторонніх відносин є забезпечення прав національних меншин і стисло описав характерні особливості діяльності українства Молдови [6, с. 396]. Назар Мартинюк підкреслював, що НКУМ посідає помітне місце в українському житті в Молдові [7, с. 60].

Джерельна база представлена публікаціями на офіційних медіаресурсах НКУМ (сайт, соціальні мережі). Там розміщено новини про роботу, документи (звіти, довідники та ін.) організації. Науковий інтерес викликають публікації, які містять інформацію про діяльність Конгресу, розміщені на сайті Посольства України в Республіці Молдова.

Мета статті – охарактеризувати діяльність Національного Конгресу Українців Молдови як представника дипломатії діаспор, проаналізувавши його роботу щодо консолідації та розвитку українських громад Молдови, популяризації української культури, надання допомоги українським біженцям після повномасштабного російського вторгнення в Україну.

На сайті Посольства України в Республіці Молдова зазначено, що українці залишаються однією з найбільших національних меншин у Молдові, посилаючись на те, що за попередніми результатами Перепису населення і житлового фонду 2024 р. етнічних українців в Молдові проживає 4,9% [8; 9]. Загальна чисельність українців у країні становить понад 400 тис. осіб [8]. На сайті дипломатичної установи також вказані українські організації, які функціонують на території держави: Союз українців Республіки Молдова, Жіноча громада українок Молдови, Товариство української культури в Республіці Молдова, Товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка в Молдові, Українська громада м. Кишинів ім. Петра Могили, Мережі жінок-біженок з України в Молдові, Національний Конгрес Українців Молдови, Освітній проєкт «Азбука» та ін.

У нашій роботі ми звернемо увагу на Національний Конгрес Українців Молдови (НКУМ), який було створено 6 травня 2021 р. з метою об'єднання українства Республіки Молдова, представлення та захисту прав української громади, соціальної та громадської інтеграції її членів. Конгрес об'єднує етнічних українців, мережі жінок і молоді в Молдові, суб'єкти громадського суспільства, культурні організації і, фактично, є платформою для діалогу, координації та адвокації, що спрямована на значущість українців у різних сферах політичного і громадського життя країни-реципієнта [10]. Під «парасолькою» НКУМ об'єднані: Спільнота українських жінок Молдови (Жіноча Громада Українок Молдови), Союз Українців Молдови, Асоціація української молоді в Молдові «Злагода» («Zlagoda»), Республіканська асоціація вчителів української мови «Промінь», Асоціація української культури і мистецтва в Молдові «Пташка» [11].

Головою НКУМ є Дмитро Лекарцев – активний діяч зі значним досвідом громадської діяльності, зокрема в сферах захисту прав меншин, гуманітарної допомоги та європейської інтеграції Молдови [12]. У 2018–2021 рр. він був президентом Світового Конгресу Українських Молодіжних Організацій (СКУМО). По суті, очільник НКУМ є лідером українства Молдови. У 2024 р. Президент України Володимир Зеленський нагородив Д. Лекарцева Орденом «За заслуги» III ступеня [13].

За досить короткий час свого існування, Конгрес зарекомендував себе потужною організацією, яка успішно працює за різними напрямками. Діяльність НКУМ доцільно розглядати як самостійного актора в міжнародних відносинах, адже він активно займається лобіюванням і адвокацією інтересів української громади та України, популяризацією української мови, історії та культури, сприяє розвитку українсько-молдовських відносин. Робота Конгресу пов'язана з низкою інших організацій: з 2022 р. за рішенням Президента Республіки Молдова очільник НКУМ представляє громадянське суспільство Молдови в Комісії Президента з питань європейської інтеграції країни; з 2022 р. представляє Торгово-промислову палату України в Молдові; з 2023 р. НКУМ є повноправним членом Світового Конгресу Українців (СКУ), а його лідер очолює Комісію з питань автохтонних українців при СКУ; з 2023 р. також виступає виконавчим партнером ЮНІСЕФ у Молдові; станом на 2024 р. є повноправним членом Європейського Конгресу Українців (ЕКУ) та ін. [14].

Нижче розглянемо приклади діяльності НКУМ за різними напрямками, які стосуються просування інтересів України в Молдові та на міжнародній арені, промоції української культури, збереження і розвитку громади. Всі вони є тісно пов'язаними і доповнюють одне одного.

Об'єднання, розвиток і захист прав української громади

Один із пріоритетів НКУМ – розвиток, зростання і зміцнення української громади. З цією метою також налагоджена комунікація зі СКУ. Під час своїх закордонних відряджень Президент СКУ

проводив зустрічі з українськими громадами Молдови [15]. У 2024 р. Конгрес провів дослідження, яке продемонструвало, що понад 50 тис. мешканців спільнот українського походження проживають у муніципалітетах, які не інтегровані в національне планування. Реагуючи на це, НКУМ започаткував проєкт «Інтеграція етнічних українських громад в європейське майбутнє Молдови» [16]. Крім того, з метою захисту прав українців і кращому їх залученню до суспільного життя 30 липня того ж року НКУМ заснував «Раду мерів» (Рада українських примарів при НКУМ), яка згуртувала лідерів із 17 північних населених пунктів, де наявні компактні українські спільноти [17]. У Декларації про створення Ради вказано: «Рада примарів стане символом єдності нашої громади, захищаючи права та культурну спадщину, забезпечуючи стійкий розвиток громад, вільне вираження волі та представлення інтересів українців Молдови, сприяючи процвітання та добробуту української громади Молдови на регіональному, національному та міжнародних рівнях» [18]. У межах роботи цієї Ради НКУМ працює над можливостями налагодження побратимств між населеними пунктами в Молдові, Україні, Польщі та Румунії [19]. 30 липня 2025 р. НКУМ поділився підсумками і результатами роботи першого року функціонування Ради примарів. Серед них: здійснення двох освітніх візитів до Польщі та Румунії з метою вивчення європейського досвіду у розвитку інфраструктури, соціальної інтеграції та культурних ініціатив; підписання 14 побратимств із ОТГ України і робота над створення аналогічних зв'язків із Румунією; відновлення Регіонального Фестивалю в комуні Яблоана; проходження тренінгів із навчання створення проєктів для розбудови інфраструктури власних населених пунктів [20].

Організацією було напрацьовано і опубліковано «Стратегію української спільноти 2030» [21]. У спільній заяві членів Правління НКУМ вказано, що бачення цієї Стратегії базується на колективному переконанні, що сила і згуртованість української спільноти Молдови є невід'ємною частиною мультикультурної спадщини країни та її добробуту загалом, а також висловлено переконання, що зміцнена українська спільнота сприяє соціальній та економічній стійкості Молдови [21, с. 3]. Цей документ спрямований на досягнення низки цілей: 1. забезпечення реалізації прав української спільноти шляхом підтримки адвокаційних зусиль у межах законодавчих і політичних процесів у Молдові для їх відповідності міжнародним і регіональним стандартам у сфері захисту прав людини та прав національних меншин; 2. розширення можливостей та розвиток органів державної влади і громадянського суспільства української меншини в Молдові шляхом нарощування потенціалу державних установ, громадських організацій, лідерів, ініціативних груп і молодіжних мереж, а також створення стратегічних партнерств; 3. сприяння зниженню бідності серед української меншини, підтримка економічної інтеграції шляхом розширення рівного доступу до можливостей гідної зайнятості та підприємництва; 4. покращення доступу членів української спільноти до державних послуг, включаючи освіту, охорону здоров'я та соціальний захист, шляхом підтримки стандартів інклюзивності та надання цільової допомоги й ресурсів; 5. підтримка збереження культурної самобутності та спадщини українських меншин шляхом проведення культурних заходів, сприяння культурному обміну та внеску у соціальну згуртованість і взаєморозуміння [21, с. 12, 14, 16, 18, 20].

Поширення і підвищення знань про Україну. Внесок у розвиток українсько-молдовських зв'язків

Дієвим способом презентації діяльності НКУМ і одним зі способів популяризації України є його власні медіаресурси, які є досить інформативними та різноманітними. Офіційний сайт організації [10] доступний для перегляду українською та англійською мовою. На ньому можна знайти відомості про структуру та команду НКУМ, документи (звіти, інформаційні бюлетені тощо) та інформацію про реалізовані проєкти. Зокрема, в рубриці «Про нас» у пункті «Документи» розміщено (із посиланням на хмарне сховище) довідник, доступний до прочитання українською та англійською мовами, що розповідає про НКУМ як організацію та, фактично, є узагальненим відображенням даних із офіційного сайту [22]. Особливий інтерес становить рубрика «ЗМІ», де можна ознайомитися з публікаціями про діяльність НКУМ, яка в різний час висвітлювалася різними медіа [24]. Це свідчить про інтерес суспільства до роботи Конгресу та української громади. Конгрес також є активним у соціальних мережах і має власні сторінки в Facebook, Instagram, TikTok, YouTube-канал та ін. (лінки на перехід подані на офіційному сайті).

Значним успіхом НКУМ було створення Українського дому в Кишиневі, який було офіційного відкрито 23 серпня 2024 р. Він сприяє консолідації українства Молдови та їхній інтеграції в різні процеси суспільного життя, відіграє роль центру координації та надання послуг для довгострокових

резидентів і біженців, є майданчиком для зустрічей з делегаціями з України, політиками Молдови й іноземних держав, представниками міжнародних організацій та ін. Український дім було створено завдяки підтримці УВКБ ООН та ЮНІСЕФ Молдова [25]. Під час церемонії відкриття були присутні члени молдовського парламенту, послы, делегати понад десяти міжнародних організацій, представники української громади [26]. Лідер НКУМ Д. Лекарцев вказував, що діяльність Українського дому впливає на імідж української спільноти, відкриває нові можливості для презентації власної діяльності та комунікації [19].

У 2022 р. НКУМ і національний телеканал TV8 створили програму «Доброго вечора – ми з України», який інформував суспільство Молдови про події в Україні, переміщених українців тощо. Програма виходила впродовж двох сезонів у формі щотижневого ток-шоу в прайм-тайм [27, с. 18]. Статистика за 2024 р. свідчить про успіх цього проєкту: 2 707 173 переглядів онлайн на цифрових платформах і в соціальних мережах; 1 631 086 телевізійних переглядів; 1 592 471 взаємодій і реакцій аудиторії [27, с. 18].

НКУМ організовує та підтримує численні культурні проєкти і заходи, які сприяють ефективній популяризації України в Молдові та формуванню її позитивного іміджу. Серед учасників таких подій: представники української громади, молдовани, представники дипломатичного корпусу і міжнародних організацій та ін. Ще однією функцією таких заходів є збереження української мови, історико-культурної спадщини і традицій. Серед помітних імпрез: виставка «BIG HEART» (приурочена до річниці російського повномасштабного вторгнення в Україну, організована з метою підтримки українських біженців і засвідчення вдячності молдовському народу); міжнародна виставка «Невидані дипломати» (організована за співпраці з Делегацією Європейського Союзу в Республіці Молдова та Міністерством освіти і досліджень; подія була приурочена вшануванню пам'яті 40 українських студентів, які трагічно загинули через російське повномасштабне вторгнення); вшанування пам'яті жертв Голодомору, День Святого Миколая, Український день у Молдові (Ukrainian Day in Moldova/UDM – один із ключових заходів українського життя в країні-реципієнті; така подія проводиться систематично, починаючи з 2021 р.), День вишиванки, фестиваль «Дні українського кіно в Молдові», Регіональний український фестиваль (цей захід відбувся 10 листопада 2024 р. в комуні Яблоана, організатори: НКУМ за підтримки мерії Яблоани, USAID, Агентства з міжетнічних відносин Республіки Молдова) [28, с. 5–6; 27, с. 22–23]. Як зазначалося вище, Український день в Молдові є центральною подією українського життя в країні, збирає декілька тисяч учасників із різних країн та відіграє роль українського форуму, де йдеться про основні досягнення, окреслюються проблеми до вирішення, звітується про діяльність, налагоджуються контакти із політиками та зарубіжними партнерами [19].

Д. Лекарцев зазначав, що багато освітніх і культурних проєктів українською громадою втілюється завдяки підтримці Посольства України в Республіці Молдова [19]. Зі свого боку дипломатична установа неодноразово високо оцінювала і висловлювала подяки за організовані НКУМ і його партнерами культурні події [29; 30; 31].

Інший важливий вектор роботи – взаємодія з молоддю. Наприклад, у 2023 р. НКУМ і Посольство України в Республіці Молдова реалізували проєкт «Школа молодого лідера». Мета цієї ініціативи – розвиток навичок молоді з України та Молдови в сфері громадської активності та лідерства [28, с. 4].

Ще один пріоритет роботи Конгресу – розвиток української освіти в Молдові. Зокрема, НКУМ вділяє увагу питанням функціонування Української гімназії ім. Тараса Шевченка в Кишиневі, шукає способи її підтримки та розвитку [19]. У 2024 р. в Українському домі відбулася зустріч на якій йшлося про впровадження мультилінгвальної системи освіти в Молдові [32]. На основі інтегрованого курсу викладання української мови та літератури фахівці Республіканської асоціації вчителів української мови «Промінь» розробили підручники для 7–9 класів шкіл Молдови з вивченням української мови. Презентація цих навчальних видань пройшла у 2024 р. в Українському домі в Кишиневі [33]. 1 вересня 2025 р. Посол України в Республіці Молдова Паун Роговей, народний депутат України Арсеній Пушкаренко та лідер НКУМ Д. Лекарцев відвідали українські громади Ришканського району, де побували в різних навчальних закладах, де навчаються українці [34].

Підтримка переміщених українців (українських біженців)

З метою підтримки переміщених українців 27 лютого 2022 р. НКУМ створив Центр допомоги українським біженцям. Він проіснував до 31 січня 2024 р. Рішення про припинення його діяльності

було частиною загальної стратегії консолідації мережі центрів розміщення біженців, реалізованої урядом Молдови спільно з Агентством ООН у справах біженців/Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). За час свого існування Центр надавав екстрену гуманітарну допомогу (тимчасове розміщення, продовольча підтримка, одяг, психологічна допомога, юридичні консультації), допомагав біженцям отримувати доступ до базових послуг, матеріальної допомоги, правдивої інформації, дбав про освіту дітей, сприяв тим, хто транзитно перетинав територію Молдови, співпрацював із Міністерством праці та соціального захисту Республіки Молдова, отримував підтримку від міжнародних гуманітарних організацій та місцевих партнерів (Peace Winds Japan, Solidarity Fund PL в Молдові, World Vision, Rotary Club Moldova та ін.) [27, с. 8]. Ключові досягнення роботи Центру було охарактеризовано у вигляді статистичних даних, поданих у звіті про діяльність НКУМ за 2024 р.: 5141 – кількість біженців, яким надали тимчасовий притулок; понад 18 тис. біженців отримали допомогу для транзиту до країн Євросоюзу; 230 дітей біженців отримали підтримку та ін.; понад 300 візитів представників ЗМІ, правозахисних місій, міжнародних неурядових організацій та агенцій ООН, що сприяло ліпшому розумінню потреб громад [27, с. 8].

З метою підтримки українських біженців і України НКУМ реалізував багато різних проєктів, заходів та ініціатив. Наприклад, проєкт «Дорога життя», мета якого полягала в транспортуванні людей із зон активного конфлікту в Україні до Кишинєва, а надалі для безпечного переїзду до Австрії та Німеччини [28, с. 2]. НКУМ за підтримки уряду Республіки Молдови, міжнародних партнерів та ін. сприяв доставці гуманітарної допомоги до медичних закладів у різних населених пунктах України [28, с. 2]. Серед інших значущих проєктів: «Робота» (соціально-економічна інтеграція українських біженців в Молдові), «Cash for Work» (соціально-економічна інтеграція переміщених українців у Молдові через підтримку працевлаштування та підприємницької діяльності), «Кожна дитина захищена в Молдові» (захист дітей-біженців і дітей з вразливих родин у Молдові), Літній табір у Центрі для біженців (підтримка дітей переміщених українців в інтеграції в молдовське суспільство, надання психологічної допомоги) та ін. [28, с. 3–4]. Наприклад, у межах одного зі своїх проєктів та з метою підтримки працевлаштування українських біженців у Молдові, НКУМ сприяв реалізації ініціативи по запуску спеціальної онлайн-платформи DİLO.MD [35]. З метою підтримки українців, які народили дитину в Молдові, Конгрес запрошував біженку із України пройти анонімне опитування, щоб зрозуміти з якими проблемами вони зіштовхуються при оформленні документів, отриманні дитячої допомоги [36]. Один із шляхів допомоги дітям українських біженців зі сторони НКУМ полягав у підтримці їхньої освіти. За співпраці з адміністрацією Української гімназії імені Тараса Шевченка в Кишенєві, органами влади Молдови, зарубіжними і міжнародними організаціями (ChildFund Deutschland, Baden-Württemberg Stiftung, UNICEF, World Vision) було обладнано чотири класні кімнати для створення Центру дошкільної освіти «Дивосвіт» [27, с. 14]. У межах проєкту «Кожна дитина захищена в Молдові» НКУМ і UNICEF Moldova розпочали інформаційну кампанію «Back to School». Її мета – надання українським батькам інформації про освітні можливості в Молдові в 2025–2026 навчальному році [37]. Успіхи мали також адвокаційні кампанії НКУМ. Зокрема, вони стосувалися: консультацій із Президентом Республіки Молдова Маєю Санду, відповідної адвокаційної діяльності в молдовському парламенті, взаємодії з іншими державними установами. Результатом проведеної роботи було запровадження статусу тимчасового захисту для українських біженців у Молдові [28, с. 4].

Діяльність Національного Конгресу Українців Молдови цілком можна вважати яскравим проявом дипломатії діаспор. НКУМ вдало сприяє розбудові українського життя в Молдові та консолідації української громади, успішно співпрацює з органами владами в країні-реципієнті та низкою міжнародних партнерів, свідченням чого є реалізація різного типу проєктів та ініціатив, сприяє розвитку молдовсько-українських відносин. Конгрес організовує та підтримує проведення багатьох культурних заходів, які впливають на формування позитивного іміджу України. Також НКУМ робить важливий внесок у підтримку українських біженців та їхньої адаптації до життя в новій країні.

Форми і шляхи діяльності НКУМ, попри відносно короткий час існування, може слугувати взірцем для українських організацій схожого типу в інших державах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кожухар В., Кожухар К. Українці в незалежній Республіці Молдова (1991–2018 рр.). *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 4. С. 23–35.

2. Кожухар В. «Нас зустрічали як рідних»: українські вимушені мігранти в Республіці Молдова. *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, Chișinău, 27–28 septembrie 2022. С. 208–215.
3. Касьянова М. М. Функціонування української діаспори в Білорусі, Молдові та Росії. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 133. С. 58–62.
4. Касьянова М. М. Міграція громадян України до Білорусі, Молдови та Росії в умовах постбіполярної трансформації міжнародної системи: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ; Чернівці, 2018. 748 с.
5. Токарська А. Демографічні та соціокультурні характеристики української діаспори. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*: зб. наук. праць. Чернівці, 2024. Т. 14. С. 187–215.
6. Гнатишин І. Україна і Республіка Молдова: невикористаний потенціал. *Україна дипломатична*. 2018. Вип. XIX. С. 393–396.
7. Мартинюк Н. Роль закордонних українців у Республіці Молдова в промоції України (за матеріалами Інтернет-ресурсів). *Міжнародний науковий симпозиум пам'яті академіка Костянтина Поповича. VI читання. «Молдо-українські етнокультурні зв'язки в синхронії і діахронії»*: програма та резюме доповідей. Кишинів, 2021. С. 60.
8. Українці у Молдові. *Посольство України в Республіці Молдова*: офіційний сайт. 09 січня 2025. URL: <https://moldova.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/140-ukrajinci-v-moldovi> (дата звернення: 23.09.2025).
9. Rezultatele preliminare ale Recensământului Populației și Locuințelor 2024. *Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova*. 30.01.2025. URL: https://statistica.gov.md/ro/rezultatele-preliminare-ale-recensamantului-populatiei-si-locuintelor-2024-10077_61626.html?fbclid=IwY2xjawIVfdleHRuA2F1bQIxMAABHX02nzKuziP3SSRepzRZFET35y-M1EieIM15hytWaaXO33PYPsHKxrQD1w_aem_7iYUmK1dJHzTr3LVPPPUCQ (дата accessării: 23.09.2025).
10. Національний Конгрес Українців Молдови (НКУМ): офіційний сайт (головна сторінка). URL: <https://www.ncum.md/uk> (дата звернення: 23.09.2025).
11. Про нас. Організація. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/about-us> (дата звернення: 23.09.2025).
12. Про нас. Команда. Адміністратор. Дмитро Лекарець. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/about-us> (дата звернення: 23.09.2025).
13. Президент нагородив орденом голову Національного конгресу українців Молдови. *Укрінформ*. 20.11.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3929164-prezident-nagorodiv-ordenom-golovu-nacionalnogo-kongresu-ukrainciv-moldovi.html> (дата звернення: 23.09.2025).
14. Про нас. Мандати. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/about-us> (дата звернення: 23.09.2025).
15. Президент СКУ зустрівся з українцями в Молдові. *Укрінформ*. 21.07.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3738340-prezident-sku-zustrivsa-z-ukraincami-u-moldovi.html> (дата звернення: 23.09.2025).
16. Інтеграція етнічних українських громад у європейське майбутнє Молдови. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/projects/integration-of-the-ethnic-ukrainian-community-into-moldovas-european-future> (дата звернення: 23.09.2025).
17. Захист прав місцевих українців шляхом підтримки місцевих органів влади. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/projects/protection-of-local-ukrainians-rights-through-support-for-local-public-authorities> (дата звернення: 23.09.2025).
18. Декларація про створення Ради Примарів Національного Конгресу Українців Молдови від 30.07.2024. URL: https://drive.google.com/file/d/1mQts-uRVsTF_r38WlWhqR8f1i74Cqlt9/view (дата звернення: 23.09.2025).
19. Петринський А. Дмитро Лекарець, голова Національного конгресу українців у Молдові. НКУМ працює над тим, щоб кожен українець у Молдові отримав можливості для гідного життя та розвитку. *Укрінформ*. 26.09.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3909916-dmitro-lekarcev-golova-nacionalnogo-kongresu-ukrainciv-u-moldovi.html> (дата звернення: 23.09.2025).
20. Рада примарів при НКУМ – 1 рік єдності заради мети. *National Congress of Ukrainians of Moldova (Національний Конгрес Українців Молдови)*: Facebook-сторінка. Допис від 30 липня 2025. URL: <https://www.facebook.com/CNUM.MD/posts/pfbid0kf3zMykxVYPE14AoZGA3Pb9i5ArTmbqwsjzH4kAovwTkTZbLqFerstkEcCPEGqPl> (дата звернення: 23.09.2025).
21. Національний Конгрес Українців Молдови. Стратегія української спільноти 2030. Молдова, Кишинів, 2025. 43 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1JRzIqHtHD3ooRiE7QBTmo_PrlpDml3O/view (дата звернення: 23.09.2025).
22. Про нас. Документи. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/about-us> (дата звернення: 23.09.2025).
23. Національний Конгрес Українців Молдови (Огляд Національного Конгресу Українців Молдови): довідник. 2024. 39 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1mv4y0TG2pmInZXT00CNsJ_bUBnR-ya1Q/view (дата звернення: 23.09.2025).
24. ЗМІ. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/media> (дата звернення: 23.09.2025).
25. Український дім. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/ukrainian-house> (дата звернення: 23.09.2025).
26. У Кишиневі відкрився перший Український дім. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3898223-u-kisinevi-vidkrivsa-persij-ukrainskij-dim.html> (дата звернення: 23.09.2025).
27. Національний Конгрес Українців Молдови. Звіт про діяльність. 2024. Молдова. Кишинів, 2025. 25 с.
28. Національний Конгрес Українців Молдови. Трирічний звіт про діяльність (2021–2023). 8 с.
29. У Кишиневі пройшли Дні українського кіно в Молдові. *Посольство України в Республіці Молдова*: офіційний сайт. 12 листопада 2024. URL: <https://moldova.mfa.gov.ua/news/u-kishinevi-projshli-dni-ukrayinskogo-kino-v-moldovi> (дата звернення: 23.09.2025).

30. 28 лютого Посол України Паун Роговей відкрив фотовиставку «Феномен Сили». *Посольство України в Республіці Молдова*: офіційний сайт. 03 березня 2025. URL: <https://moldova.mfa.gov.ua/news/28-lyutogo-posol-ukrayini-paun-rogovej-vidkriv-fotovistavku-fenomen-sili> (дата звернення: 23.09.2025).

31. Марш Вишиванки у Кишиневі. *Посольство України в Республіці Молдова*: офіційний сайт. 24 травня 2025. URL: <https://moldova.mfa.gov.ua/news/marsh-vishivanki-u-kishinevi> (дата звернення: 23.09.2025).

32. У Кишиневі обговорили впровадження мультилінгвальної освіти для українських дітей. *Укрінформ*. 31.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3921971-u-kisinevi-obgovorili-vprovadzenna-multilingvalnoi-osviti-dla-ukrainskih-ditej.html> (дата звернення: 23.09.2025).

33. У Молдові презентували нові підручники для шкіл з вивченням української мови. *Укрінформ*. 04.11.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3923235-u-moldovi-prezentovali-novi-pidrucniki-dla-skil-z-vivcennam-ukrainskoi-movi.html> (дата звернення: 23.09.2025).

34. Українська делегація відвідала громади в одному з районів Молдови. *Укрінформ*. 02.09.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/4032037-ukrainska-delegacia-vidvidala-gromadi-v-odnomu-z-rajoniv-moldovi.html> (дата звернення: 23.09.2025).

35. У Молдові презентують онлайн-платформу для працевлаштування українських біженців. *Укрінформ*. 06.11.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3924015-u-moldovi-prezentuut-onlajnplatformu-dla-pracevlastuvanna-ukrainskih-bizenciv.html> (дата звернення: 23.09.2025).

36. Стартувало опитування для українок, які народили дитину в Молдові. *Укрінформ*. 10.07.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/4013488-startovalo-opituvanna-dla-ukrainok-aki-narodili-ditinu-v-moldovi.html> (дата звернення: 23.09.2025).

37. Старт кампанії «Назад до школи»: підтримка український сімей, які готуються до нового навчального року в Молдові. *Офіційний сайт НКУМ*. URL: <https://www.ncum.md/uk/news/environment-news-5> (дата звернення: 23.09.2025).

References:

1. Kozhukhar V., Kozhukhar K. Ukrainci v nezalezhnii Respublitsi Moldova (1991–2018 rr.). *Narodna tvorčist ta etnoloģiia*. 2018. № 4. S. 23–35.

2. Kozhukhar V. «Nas zustrichaly yak ridnykh»: ukrainski vymusheni mihranty v Respublitsi Moldova. *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, Chișinău, 27–28 septembrie 2022. S. 208–215.

3. Kasianova M. M. Funktsionuvannia ukrainskoi diaspori v Bilorusi, Moldovi ta Rosii. *Hileia: naukovyi visnyk*. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2018. Vyp. 133. S. 58–62.

4. Kasianova M. M. Mihratsiia hromadian Ukrainy do Bilorusi, Moldovy ta Rosii v umovakh postbipoliarnoї transformatsii mizhnarodnoi systemy: dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora politychnykh nauk. Kyiv; Chernivtsi, 2018. 748 s.

5. Tokarska A. Demografichni ta sotsiokulturni kharakterystyky ukrainskoi diaspori. *Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment*: zb. nauk. prats. Chernivtsi, 2024. T. 14. S. 187–215.

6. Hnatyshyn I. Ukraina i Respublika Moldova: nevykorystanyi potentsial. *Ukraina dyplomatychna*. 2018. Vyp. XIX. S. 393–396.

7. Martyniuk N. Rol zakordonnykh ukrainsiv u Respublitsi Moldova v promotsii Ukrainy (za materialamy Internet-resursiv). *Mizhnarodnyi naukovyi sympozium pamiaty akademika Kostiantyna Popovycha. VI chytannia. «Moldo-ukrainski etnokulturni zviazky v synkhronii i diakhronii»*: prohrama ta reziume dopovidei. Kyshyniv, 10 lystopada 2021. S. 60.

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ» :
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 37

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Ідентифікатор медіа: R30-04861,
згідно з рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 09.05.2024 № 1560

Підписано до друку 23.02.2026. Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 17,44.
Наклад 100 пр. Зам. № 3–26. Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Телефон: +38(03654)22949. Email: osa@oa.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Адреса: Національний університет «Острозька академія»,
кафедра історії,
вул. Семінарська 2, м. Острог, Рівненська обл., Україна, 35800.
Основна контактна особа: Андрій Смирнов.
Телефон: +380961011112.
Email: andrii.smyrnov@oa.edu.ua